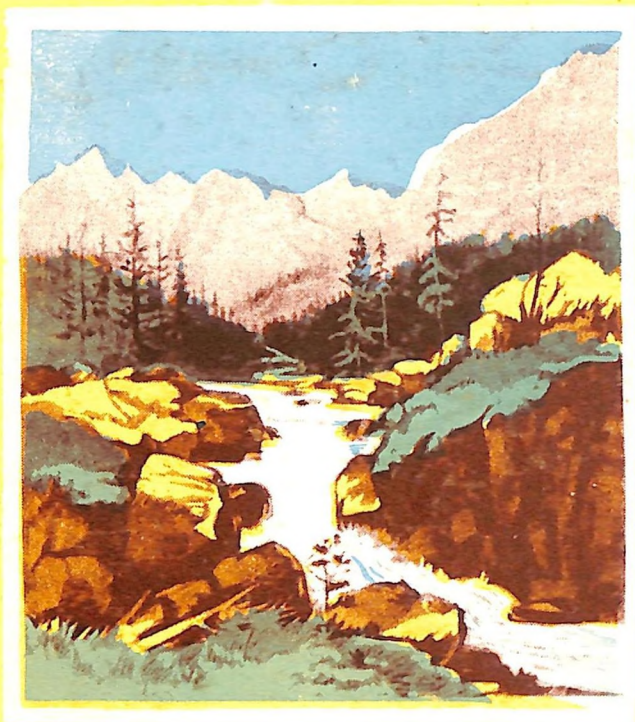

83.3(2-632.1/5+5)
K 978

КЫЧЫРАР БИЧИК

БАШТАМЫ ШКОЛДЫҢ
II КЛАССЫНА КЕРЕКТУ

ГОРНО-АЛТАЙСК • 1968

ОБЯЗАТЕЛЬНЫЙ

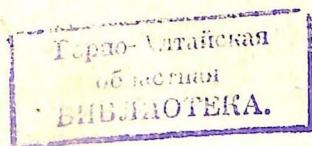
Ус(Алт)(023)
Ус 023
Н. П. КУЧИЯК

КЫЧЫРАР БИЧИК

✓
2 0
БАШТАМЫ ШКОЛДЫН
II КЛАССЫНА

БЕЖИНЧИ КАТАП ЧЫГАРГАНЫ

ГОРНО-АЛТАЙСКИЙ ОБЛОНО ЛОПТОГОН

АЛТАЙСКИЙ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР
ИЗДАТЕЛЬСТВО БИНЫН ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛӨГҮ
1968

83.3(2-632.11)-3971
K 978

Партия керегинде кожонг.

(Алтай албатынын кожонгы.)

Албатынын ойгоры —
улу бистин партия,
жангы жүрүм көргүскөн
жаан ийделү партия.

Алтын тандак жарыды,
Туулу Алтай жаранган.
Сүүген төрөл партия
ырыска бисти баштаган.

Совет жан ла партия,
албатыны башкарат.
Коммунизм жаар оны
жаан женүлү апарат.

Амыр-энчү корыган
партиябыс макталат,
амыр күүндү жоныста
баштаачы деп адалат.

Албатынын ойгоры —
улу бистин партия,
жангы жүрүм көргүскөн
жаан ийделү партия.

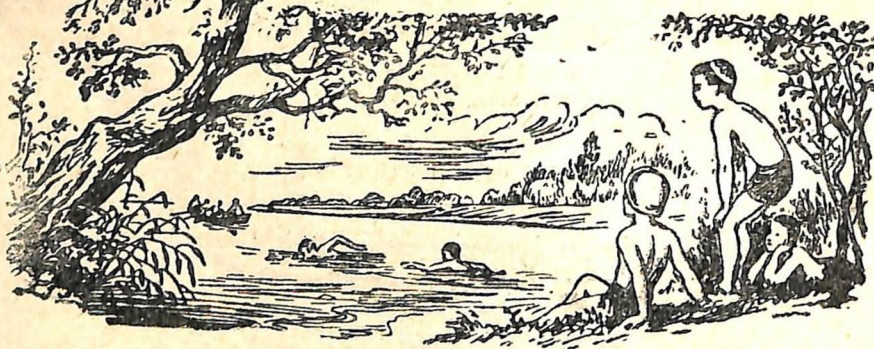
ЖАЙ КЕРЕГИНДЕ ЭСКЕ АЛЫНГАНЫ.

Жайды эске алыналы.

Өткөн жайды, ол күндөрдү
бистер эске алыналы.
Оттын жанында энтиргери
канча кожон кожондолды!
Агаш-ташту жердеги көлгө
ырада барып жүргенис,
жеңил көбүктү жылу сүтти
жергелей отуруп ичкенис.
Маала ажын одогэныс,
жаратта күнге күйгенис,
колхозтын телкем кыразында
мажактар бис тергенис.

М. Смирнов.

Колхозтын жалагында.

I.

Бүгүн воскресен күн. Күн бүркү, боромтык та болзо, је жылу, јакшы күн.

Колхозчылар ончозы јуулган. Балдар ыраагында да тургулаган болзо, база ончозы мында, керек десе эн кичинек Марков Миша да бойынын агаларынан артпаган.

— Је, балдар, бери јууктада базыгар! — деп, колхозтын председатели Михаил Иванович балдарды кычырды. — Ончогор мында ба?

— Ончобыс!

— Кырага барарга суранган бедеер?

— Суранганыс!

— Је, керек мындый. Слерди эртеннен ары ишке тургузар деп јөптөштис — озо баштап кыра одоорго, энон ары нени эдетени кийининде билдирер. Јөп пө?

— Јөп!

— Је. Эки звеного бөлинеле, кажы ла звеного звеньевэй тудуп алыгар. Јарт па?

— Јарт! — деп, Марков Миша ончолорынан озо кыйгырды.

II.

От өлөң јулганынан кижининг колы, јажыл будукла будыгандый, јап-јажыл боло берет, кезик от өлөңдөрди десе кызыл колло тудуп болбозыг, андый өлөңдөрди — анчадала кадалгак тегенектү казаготты — меелейлү јуларга келижет. Је иш түрген, јакшы өдөт.

Балдар огурчын ла капуста, свёкла ла морковь одоп турулар.

— Вовка! Вовка! Сен свёкланы не јулуп турун? Ол сего не — уак па?

Ончолоры каткырыжат, Вовка десе, свёкла чылап, кызара берди.

Балдарга јакшы, сүйүнчилү, олар јарыш эдип иштеп турулар. Је бригадир темирди кангыратты. Ажанар өй јеткен эмтир.

Иштин кийининде курсактын амтаны да санг башка немедий билдирет!

Н. Незлобин.

Сурактар.

1. Балдарды кандый ишке тургузарга жөптөштилөр?
2. Балдар колхозчыларга канайып болуштылар?
3. Олор бойынын ижин канайда бүдүргиледи?
4. Слер бойоор колхозтын кандый ижинде туруштыгар?

Эзинецтин кожоны.

Эзинец, ол эзинец
Эригерин ондобойт.
Эрте-эрте ойгонып,
Элискидий кожондойт:

«Жалбырактар алдына
жадып конуп мен алгам.
Көкүл учуп барала,
көлгө једип јунунгам.

Көл үстүнде туман јок,
көрнөштиј јалтырайт.
Јараттай өскөн ағаштар
јаражын онон ајыктайт.

Канадымды суй салып,
кан Алтайды айландым.
Ээлген алтын мажакты
эрке-эрке сыймадым.

Комбайнердин јүзінде
кара терин кургаттым.
— Кандый јакшы эзин — деп
кару үнин мен уктым.

Јалбырактар алдына
жадып конуп мен алгам.
Көлгө јунунып алала,
көп керекте турушкам».

Г. Кондаков.

Табышкак¹.

Колы-буды јок — паратаны ачып турат.

Агаш аразында күкүрт.

Кичинец тужумда мени агаш аразына мешкелеп ийгендер.
Мен агашка једип, мешкелер терип алала, јанарга тургам. Ке-
нетийин карануй боло берди, тенгери күркүреп, јанмыр жаады.
Мен коркыйла, јаан дуб агаштын төзине отурып алдым. Сүреен
јаркынду јалкын јалт этти, онын јарыгынан көзим сыстай бе-
рерде, јумуп алдым. Бажым үстүнде не де јызырап, күркүрей
берди; онын кийининде бажыма не де келип тийген. Мен јыгы-
лала, јанмыр токтоорына јетире кыймыктанбай јаттым.

¹ Табышактарды табатан сөстөрдү бичиктин учынан көрйгөр.

Оңдонып келзем, бастыра агаштын аразында кушкаштар ко-
жондоп, агаштардан тамчы тамып, күн ойноп турган эмтир.
Лаан дуб сынып калтыр, онын төнөжинен десе ыш чыгып туру.
Мени айландыра дубтын такпайлары жатты. Сууга өдүп калган
кийимим эдиге жапшынып, бажым болчойо тижип калган, эмеш
оорып турды. Мен бөрүгүмди таап алала, мешкелеримди алып,
айылым жаар жүгүрдүм. Үйде бир де кижиге жок эмтир. Онон ажа-
нып алала, печкенин үстүнө чыгып, уйуктай бердим. Ойгонып ке-
леле, көрзөм: улустарым менин мешкелеримди каарала, стол-
дун үстүнө тургузып, ажанарга тургулаган эмтир. Мен кыйгыр-
дым:

— Слер не мен жокко ажанып туругар?

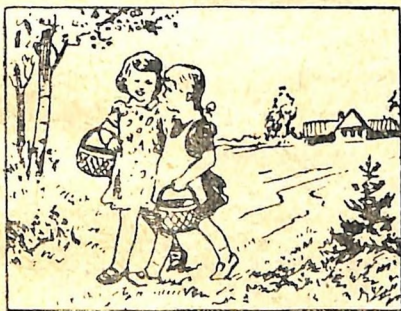
Олор айдышты:

— Не уйуктап жадын? Капшай келип база ажан.

Л. Толстой.

Сурактар ла жакылта.

1. Уулчак күкүрт болор тушта нени көрди? Ол нени укты?
2. Оныла не болды?
3. Оңдонып келеле, ол нени көрди?
4. Дубтын төзине жазынып, ол чын этти бе?

5. Бу жүруктар аайынча куучун сананып алыгар.

Өлөңдө чалын кандый болуп жат.

Жайгыда, айас күнде, эртен тура агаштын ортозына барар болзон, өлөңдө алмазтар¹ көрүнүп жадар. Олор ончозы жалтырап, күннинг чогына жүзүн-жүүр өңдү болуп, сэлонгыланып, өңи сары да, кызыл да, көк тө болуп мызылдап турар. Жууктап келеле, бу не деп көрөр болзон, ол чалыннын тамчылары өлөңнинг үч толукту жалбырактарына жуулала, күнге жалтырап туратан эмтир.

Өлөңнинг жалбырактары десе ич жанынан, килин ошкош, желбер ле жымжак. Тамчылар онын үстүлө тоголонып, оны үлүш-тебес.

Андый чалынду жалбыракты чеберлебей үзе тартып ийзен, жарык өңдү тамчы тоголоно береле, өлөңнинг тозине түшкенин көрбөй дө каларын. Же ол жалбыракты чебер үзүп алала, тамчы чалынды оозыга араай салып ийзен, ол суу кандый да суузынан амтанду деп билдирер.

Л. Толстой.

Жакылта.

Баштапкы столбикте бичилген строчкаларды ончозын ажарулу кычыра-ла, олордын кажызына ла келижип турган строчкаларды экинчи столбиктен таап алыгар.

Клевер чечектейт.

Адарулар ройлоп жат.

Каанг, изү күндөр туру.

Суу жылу.

Карлагаштар жабыс учкулайт.

Жиилектер быжат.

Огурчынды, капустаны

сугарадылар.

Күнүн ле эжинедис.

Клевердин үстүнде

адарулар күүлежет.

Улус ройды каруулдап, тудуп алат.

Жиилектеп барарга шыйдынын турубыс.

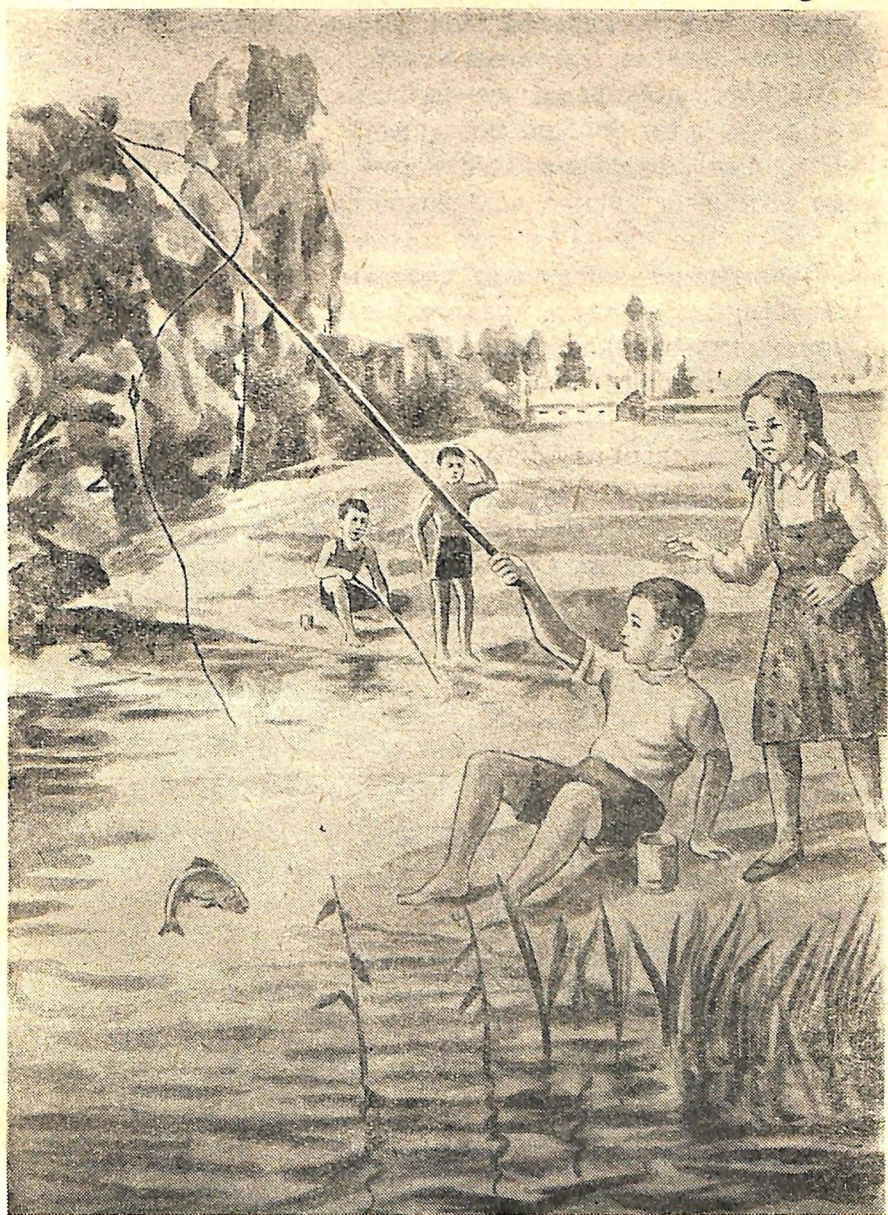
Жаңмыр жаар.

Жайгы айлар: июнь, июль, август.

Сурактар ла жакылталар.

1. Журук аайынча куучын сананып алыгар.
2. Балдарга кандый-кандый аттар адап беригер.
3. Балдар сууда нени эткилеген?
4. Олор балык тударга нени алгылаган?
5. Балыктаганы кандый болды?

¹ Алмаз — өткүрө көрүнүп турар баалуу таш.

Балык тутканы.

Сүмелү балык.

Бистинг сууда пескарьлар жаан, семис. Мокенич өбөгөн бир көнөк балык экелеле, мактанып турар:

— Каарарга пескарьдан артык балык жок!

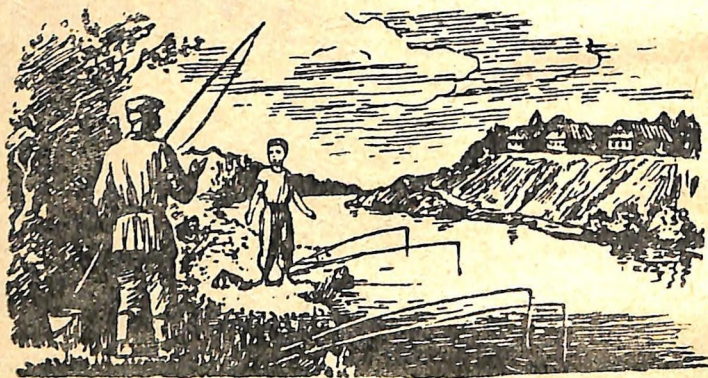
Мен де энчигип болбой, пескарьлар тударга бардым.

Бис суунун жарадына келдис, кармактарысты белетеп алдыс. Мокенич өбөгөн кармагына чойлошкон саптап алды, бир кармагын сууга салала, сабын жаратка кадап койды. Онын кийининде экинчи кармагына чойлошкон саптады, оного үчинчизине саптайла, сабын база жаратка кадап койды.

Онон кармактарынан балык алып тура берген. Башталкы кармакта пескарьды алып турганча, балык экинчи кармакта тиштеп турат.

Мен кармактарымды өбөгөннин кармактарынан ыраак жокто база кадап салдым.

Же менин керепим башка болды: ой өдөт лө өдөт, кармактарым кыймыктанбайт та. Өбөгөн десе күлүмзиренип салып, пескарьларды көнөги жаар ээчий-деечий таштап ла турат.

Учы-учында, чыдажып болбодым, менин учун андый болуп жат деп, Мокеничтен сурадым. Кармактарда андый ок чойлошкондор, турган жерис коштой, кармактарыс түнгей, менин кармактарымды десе балык тиштеер де күүни жок ошкош.

Өбөгөн бажын жайкап, айтты:

— Көрсөң, сен кармактарыңнын сабын кайда кадап салган? Ак жерде! Олордын көлөткөзи сууда жарт көрүнөт ине! Кармактын кылы да көрүнүп жат. Мен десе көлөткө жерге, жы-

раанын төзине, кадап салгам, энын учун менин кармактарымды
балык тиштеп жат! Балык, ол база сүймөү ине!

Э. Шим.

Сурактар ла жакылта.

1. Уулчактын кармактарын балык ненин учун тиштебей турган?
2. Мокейчи ненин учун ајыкчыл, ченемелдү балыкчы деп айдарга жа-
раар?
3. Слер балыктап жүрөсөрдө, кандый учуралдар болды? Куучындан
беригер.

Агаш аразында соот-жыргал

Мешкенин өйи өткөлөктө,
Тату карагатка тиш калыкты!
Балдардын эриндери карарды!
Ого үзеери аркада олорды
Малина, тийингат, кузук сакыды.

Н. Некрасов.

Сурактар.

1. Балдардын эриндери ненин
учун карарды?
2. Балдар агаш аразында кан-
дый јилектер терген?

Төрөл колхозына.

Јурттын јаказынан «ура» деген табыш угулды, бир үйр жылкы мал јуртка мантап кирди.

Ак јалду боро атка минип алып, ончозынан озо мантадып клееткен Вася Ромашко: «Акыр, эмди араай јортып барар ош-кош» — деп сананды.

Вася кайра бурылала, жылкы мал айдаган уулдарга: «Араай јортыгар!» — деп кыйгырды.

Таң атту уулдар тискиндерин тартып, аттарын колхозтын кажаганы јар бурыдылар.

Кажаганның эжигинде старший конюх турды.

— Эзендер, уулдар! — деп, ол, военный кижы чилеп, тың үнденип айтты. — Је-је, керектинг аайын эмди ле көрөрис. Аттарды бирден јединип, кажаганга кийдиригер.

Балдар аттарынан түжеле, агаш јайып салган јолло аттарды ээчий-деечий једингиледи, бойлары дезе кату командир-конюгы јар кылчас эдип көрүп турдылар. Ол нени айткай не?

Јаскы кыра иште арып калган аттарды пионерлер беш түн ле беш түн јалаңда кабырдылар. Эмди дезе семис, омок аттар кажаганга ойто келгиледи.

Конюх кажы ла атты ајыктап көрөлө:

— Эрлер! Эрлер эмтиреер! Аттарды јакшы кабырганаар. Қийининде мениң ордыма иштейтен улус табылар эмтир! — деди.

Сурактар.

1. Балдарды колхозто кандый иш этсин деп айбылаган?
2. Конюх балдарды канайда уткыды?
3. Балдар конюх јар нениң учун чочыдулу көрүп турдылар?
4. Конюх уулдарды не учун мактады?
5. Куучын нениң учун «Төрөл колхозына» деп адалтан?

Кулун.

Јолдо тоозын көдүрилет,
кечүде суу чачылат:
кичинек куйругын јайылтып,
кулун салкынла јарыжат.
Қуйун кептү тескинип,
кулун ичкери мантады.

Чанкыр тенгери түбине
ойлоп чыккадый көрүнди.
Манта, манта, кулуным!
Јүгүрүгин көргүзип бер.
Јаанап келзен, эрјинем,
баатыр улус сени минер.

С. Суразаков.

Балдардын площадкасында.

Жакылта.

Балдар площадкада нени эдиң турганын куучындап беригер.

Кой жиилек.

Кырда жылу, кырда тымык.
Күнөт жердин жакшызын!
Кеен чечектер ал камык,
кейдин мында арузын!

Койу жажыл өлөңди
колло ачып ийедим.
Кой жинлекти мен териң,
кожондоп базып жүредим.

Кызара бышкан жиилегеш,
колымда мениң, көрзөгөр!
Мындый тату конфетти
жерден үскем, көригер!

Г. Кондаков.

Кыра.

Латкан журтты азыраган
жараш мажакту кырабыс,
мөндүр ошкош ажынды
көрүп, сүүнип турадыс.

Н. Некрасов.

Арыш эки недеде мажакталар, эки недеде аштанар, эки недеде быжар.

Кеп сөстөр.

Аш жуунадарында бир час оройтызанг, жыл туркунына жеди-жип болбозың.

Лайгы күн кышкы недеlege турар.

Аш жуунадар өйдө сагыш жангыс: иш тутап калбазын.

Лайгыда бүткени кышкыда керектү.

Жакылта.

Аш бойының өйинде жуунадылар учурлу деп айткан кеп сөстөрдн база катап кычырыгар.

Өрт.

I.

Аш кезер өйдө эр улус ла үй улус ишке жүре берген. Деремнеде картандар ла балдар артып калган.

Бир турада жаанак ла онын балазынын үч балазы арткан.

Јаанак печкени јабала, тыштанып јаткан. Чымылдар оны уйуктатпай турган. Ол бажын коларткышла јабала, уйуктап калган.

Онын уулынын Маша деп балазы (ол үч јашту болгон) печкени ачып, балкаш аяктын сыныгына кос салып алала, сенекке чыккан. Сенекте дезе сноптор јаткан.

Маша кос экелеле, сноптордын алдына салып, от кўйдүрерге сананып алды. Салам кўйүп чыгарда, кызычак сўўнип, турата киреле, базарга јангы ла ўренип алган бўдўн жарым јашту Кирюша деп карындажын јединип экелеле, айтты:

— Кўл, Килюска, мен кандый от кўйдўлип алгам.

Сноптор кўйүп, тарсылдап турды. Сенекке ыш толо берерде, Маша коркыйла, ойто тура ичине јўгўрди. Кирюша бозого јыгылып, тумчугын оодо соголо, ыйлай берди. Маша оны турага кийдирди, онон экилези тактанын алдына јажынып алды. Јааназы нени де сеспей, уйуктап јаткан.

II.

Сегис јашту јаан уулчак Ваня дезе тышкары болгон. Сенектен ыш чыгып турганын кўрўп ийеле, ол ыш өткўре турага кире конуп, јааназын ойгоскон; је уйкуда јаткан јаанак коркыган бойынча, балдарды ундып койгон, турадан чыга конуп, айылдарга јўгўрип, улус јууган.

Маша дезе унчукпай тактанын алдында отурган; јангыс ла кичинек уулчак, тумчугынын сызына чыдабай, ыйлап турган. Ваня онын ыйын угала, тактанын алдын карап Машага кыйгырды:

— Јўгўр, кўйерин!

Маша сенек јаар јўгўрди, је анда ышты ла отты өдўр арга јок болгон. Ол ойто келди. Ол тушта Ваня кўзнўкти ачып, Машаны онон чыксын деди.

Маша чыга берерде, Ваня карындажын тудуп, сўўртеди. Уулчак уур болгон, агазына туттурбай да турган. Ол ыйлап, Ваняны ийде салып турды. Оны кўзнўккў јетиргенче, Ваня эки катап јыгылган. Туранын эжигин от алып ийген.

Ваня уулчактын бажын кўзнўктўн өткўреле, оны чыгарып ийерге албаданган, је уулчак (сўреен коркыганына) колдорыла Ванядан тудунып, салбай турган.

Ол тушта Ваня: «Бажынан тарт!» — деп Машага кыйгырды, бойы дезе оны кийининен ийде салды. Онон бойы чыкты.

Л. Толстой.

Сурактар.

1. Нөдөн улам өрт болгон?
2. Кичинек балдар нени эткен?
3. Балдарды ла жаанакты аргадаарга жем жүтүрүп келди?
4. Ваня жааназын ойгозып ийерде, жааназы канайтты?
5. Ваняны ненин учун тапкыр ла жалтанбас уулчак деп айдарга жараар?
6. Ваня Машаны ла Қирушаны канайда аргадады?
7. Бистин ороондо кичинек балдарды канайда кичеегилеп јат?

Кеп сөс

Ойын бажында от чыгар.

* * *

Мааланың ажы бышты;
чалкан, морковь тудунган
ары-бери балдар баскылайт,
күнкузук сайлайт,

эмегендер свёкла жулат,
кандый жакшы свёкла!
Торт ло кызыл өдүктердий
кырада жаткылайт.

Н. Некрасов.

Табышкактар.

1. Жетен кат тонду, же бирүзинде де топчы жок.
2. Тогус кат торко тонду Толдой таадак отурат.
3. Жараш чырайлу кыс карангуй жерде отурды, чачы десе тыш-кары.
4. Армакчыда жажыл бозу жада семирет.

Сүмелү огурчын.

I.

Бистинг маалада огурчын өзүп калган, айдары жок сүмелү огурчын, — оны отургускан Наташадан да сүмелү.

Керек мындый болгон. Садтын ончо балдары каруулчык болуп иштеген жаанакка маала ажын отургузарга болужып тургандар. Балдар үренди кичинек айагаштарга отургузала, оного десе грядкаларга отургузып тургандар. Онын кийининде десе жаш өзүмдерди болуштоптогон сугаргылаган. Сүреен эптү: кажы-зы ла грядкага суулу болуштоп экелеле, сугарып турар — кем свёкланы, кем морковьты, кем капустаны.

2 Кычырар бичик, 2 кл.

17

Горво-Алтайская
областная
БИБЛИОТЕКА.

1822934

Балдарга да јилбүлү, өзүмдер де сүүнет, — јакшы өзүп, чектеп турат. Наташа ла онын үүрелери огурчындар сугаргандар. Олор огурчындардын алтын өңдү чекектерин сүреен сүүп тургандар.

Кенетийин балдарга айттылар: «Балдар, јайгы лагерьге шыйдынаар. Карагай агаштын ортозына, кумакту јараттарга, ап-ару сууга барарыс».

Балдар шыйдынарга жүгүрдилер, Наташа десе — ончолорынан түрген жүтүрген, грядкага бойынын болуштобын да ундып салган. Болуштоп анайда ла артып калган.

II.

Јайдын учында балдар јанып келеле, маалага бардылар. Ой, мында канча жүзүн аш өзүп калган! Кызыл свёкла да, јажыл капуста да, сары тыква да. Огурчындардын көбин! Эмди бойыңдыйын да, өскө дө балдардыйын танып болбозын! Бастыра бүри өрүлижип калган, — кем кажызын отургускан, кем кажызын сугарган, барып тап.

Кенетийин јаанак Наташаны кычырды:

— Наташа! Бойыңнын огурчыныңды келип көр!

— Кайда ол?

— Бери келип көр.

Наташа көрөр болзо: грядканын үстүнде онын ундып салган болуштобы јадыры, ичинде десе огурчын өзүп калган. Сүреен јаан, болуштоптын ичинде жогус јер де артпаган!

— Көрзөң, кандый эптү јадып алган: јылу да, јарык та, чымылдар да тиштебей јат — деп, јаанак каткырат.

Балдар десе ондоп болбой турдылар: андый јаан огурчын болуштоптын чичке оозына канайып бадып кирди не?

— Наташа, а Наташа, сен болуштопто огурчынды канайып өскүрип алдың?

Наташа десе бойы да билбей јат. Јангыс ла колдорын јайа тудат:

— Мен нени де этпегем. Анаар ол бойы кирип алган.

Сүмелү ле огурчын! Андый огурчынды јиирге де ачынчылу. Оны грядкадан үзеле, тирү балыктарлу аквариумдар, кушкаштарлу клеткалар, конустардын ла көбөлөктөрдін коллекциялары ла кайкамчылу өскө дө немелер болгон кыпка салып койдылар.

Ончолоры огурчынды көрүп, каткырып тургандар. Ол анда сүреен чүмеркеп жадат, канайып кирип алганын дезе айтпайт. Солун ла огурчын!

Сананып көрөөр: болуштопко ол канайып кирип алган?

Сурактар ла жакылта,

1. Садтын балдары кемге, нени эдерге болужып тургандар?
2. Олор жаш өзүмдерди неден сугаргылаган?
3. Наташа ла онын үүрелери нени сугаргандар?
4. Балдарды кайдаар барарга шыйдынзын дедилер?
5. Жанып келеле, балдар маалада кандый солун немелер көрдилер? Наташанын болуштобынын ичинде не өзүп калган?
6. Жаан огурчын болуштоптын ичине канайып кирип калганын слер жартап беригер.

Школдын маалазынан.

Баштапкы сентябрь келди. Үредү башталды. Школдын маала ажын жуунадар ой жетти. Бастыра класстар маала өзүмдеринин выставказын белетегилей берди. Кажы ла класс бойынын ижи ле аярып көргөни жерегинде доклад белетеди.

Выставка болор күнде столдордын үстүндө сары тыквалар, жажыл кабактор, кызыл помидорлор жаттылар.

Жаан-жаан картошкolor кызыл свёкла, ак ачу чалканла, сары тату чалканла коштой жатты. Тудамдап буулаган редискалар кабактордын үстүндө кызарып жаткылады. Шил банкаларда мырчактын, фасольдын, күнкузуктын үрендери көрүнгилейт. Бис эн жаан сарызымак-кызыл морковьты сырагай ла иле жерге салып койдыс. Столдын үстүндеги ончо немелерди айландыра жажыл салат жатты.

Үренчиктер докладтарын ээчий-деечий кычырып турдылар.

Үрендеген кийининде бир ай болуп редис жаанап өзүп калган деп, экинчи класстын үренчиктери куучындадылар. Выставкага олар жай туркунына экинчи катап өскүрүп алган редисти экелгендер.

Бистин үчинчи класс морковьты канайда суйуда жулатаны керегинде бойынын ченемелин куучындаган. Бис чыгып келген морковьты бастыразын өзөргө артыскан эмезис. Көп морковьты жулуп салганыс. Морковьтын ортозын бис 10—12 сантиметрден болгодый эдип суйутканыс. Кезик морковьты бис суйуда жулбаганыс, мында бүткени оок болгон. Морковько жер једишпей турган, омор бирүзи бирүзинен јемитти, чыкты, күннин чоґын блаашкан. Онын учун омордын ончозынын тазылдары чичке болуп калган. Јулукту, јоон тазылдар бүтсин деп, морковьты суйуда жулуп турар керектүзин бис бу ченемелден билип алганыс. От өлөндөр морковьты база кыстап јат, онон јемитти, чыкты, күннин чоґын блаажат, онын учун от өлөндөрдј одоп турар керек.

Бис мырчак керегинде нени билип алганысты база айдып бердис. Мырчакты үрендегени астамду, ненин учун дезе бир мырчактан чыккан өзүмнин сабы айрыланып өзөт. Кажы ла айрызында чечек болор, чечектен кабык өзүп келер, кабыкта дезе беш мырчактан ас болбос. Јерге отургускан бир мырчактан канча мырчак бүткенин бис тоолобоґоныс, је оны эзенде кыйалта јок тоолоорго сөс бердис.

Сурактар ла жакылта.

1. Школдың маала ажын балдар качан жуунадып баштадылар?
2. Олор выставкага нени экеддилер?
3. Редисти балдар жай туркунына канча катап өскүрүп алгандар?
4. Балдар морковьты канайда кичеегендер, кандый түжүм алгандар?
5. Бойыгардын маалагарда морковь үрендеп, ченемел өткүригер.

Жакылта.

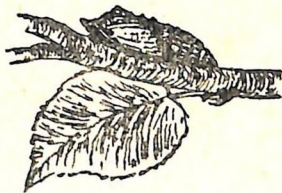
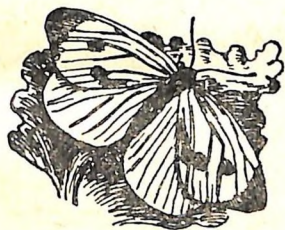
Улус тату чалканның, мырчактын, капустанын, огурчыннын, редистин, салаттын, фасольдын, согононын, помидордын, картошконунг незин жип жат, айдып беригер.

Керектү сөстөр: тазылдарын, клубеньдерин, жалбырактарын, үренин, плодторын.

Капустаның көбөлөги.

Уулчак мааладан ак көбөлөк тудуп алала, адазына экелди:

— Бу сүрекей каршулу көбөлөк, андый көбөлөктөр көп өссө, бистинг капустаны үзе жип салар!—деп, адавы айтты.

— Бу көбөлөк андый ачап па? — деп, уулчак сурады.

— Көбөлөк бойы эмес, онын жымыртказынаң чыккан гусеница деп кичинек курттар сүрекей ачап — деп, адазы каруузын берди.

Гусеница сүрекей жимекей: онын эдип турпан ижи — жаңыс ла курсак жири ле жаанап өзөри. Ол курт жаанайла, жуколка боло берет. Жуколка курсак та жибей, суу да ичпей, кыймык жок жадат, онын кийининде дезе оной бу мындый ак көбөлөк учуп чыгар.

Кандый ла көбөлөк анайып өзөр: жымырткадан гусеница болор, гусеницадан жуколка, жуколкадан көбөлөк бүдөр, көбөлөк дезе жымыртка салала, кандый бир жалбыракта өлүп калар.

К. Ушинский.

Сурак ла жакылта.

1. Капустанын көбөлөгүн уулчактын адазынын учун каршулу көбөлөк деп айтты?

2. Көбөлөк канайда өзүп турганын куучындап беригер:

а) Көбөлөк жымырткалар салып жат. б) Жымырткалардан... чыгып келер.

Өштү ле наҗы.

Өлөннүн жалбырактарында эмезе саптарында кичинек курт-конус жүргенин көрдигер бе? Оны аяктап көрөргө дө жүч: онын өңи торт ло өлөннүн өңиндй. Ол курт-конусты тля деп адайт. Ол бойы кичинек те болзо, сүреен жаан каршу жетирет. Тля өзүмдердин жулугын соруп жат, оной улам өзүмдер курган калат.

Маалада тля капустаны, тату чалканды, шпинатты үрөп жат. Тляла тар-тыжарга жүч — маалада ол сүрекей көп болуп жат. Олор капустанын жалбырактарына отуруп алганда, капустанын үстүне күл ургандый көрүнөт.

Самынду суула үлүштеген бөслө капустанын жалбырактарын арчып туругар.

Тлянын өштүзи бар. Оны бойоорго наҗы эдип аларга кичеенип көригер. Кичинек чоокыр конустарды тудуп алыгар. Олорды танырга жеңил. Олордын сырты кызыл, жалтыркай, толбулу. Бу — барынтычы конустар. Олор курт-конустарды жип жат. Олорды тудуп алала, маалага божодып ийзегер, олор жимекей тляны жоголтып турар.

Сурактар.

1. Статья ненинг учун «Өштү ле најы» деп адалган?
2. Капустанын рассадазына ла өскө дө өзүмдерге тля кандый каршу жетирет?
3. Тляла тартыжарга ненинг учун күч?
4. Маала ажына каршу жетирип турган курт-конустарла тартыжарга слер кандый иш өткүрүп туругар?

Мааланын өштүлери ле најылары.

Чоокыр конус, капустанын көбөлөги, кара бака, тля, баарчыктар, көктөш.

Озо баштап мааланын өштүлерин, онын кийининде најыларын адап беригер.

Кара бака бир часка одуска жуук курттарды жоголтот.
Кара баканы өлтүрбегер!

Гусеницалар жылдын сайын көп миллион салковойго каршу жетирет. Кушкаштар ума жок көп гусеницаларды жигилеп жат. Балдар, кушкаштардын уйазын чачпагар!

Жакылталар.

1. Иштенерге керектү немелерди журукта турганы аайынча тоолоп айдып беригер.
2. Бу немелердин кажызы маала ижине керектү?
3. Олордын кажызы кандый ишке керектү?

Тем дектезе: Күрек ле казар.

Кышкы помидорлор.

— Кандый андый кышкы помидорлор? — деп, слер кайкап сураарыпар.

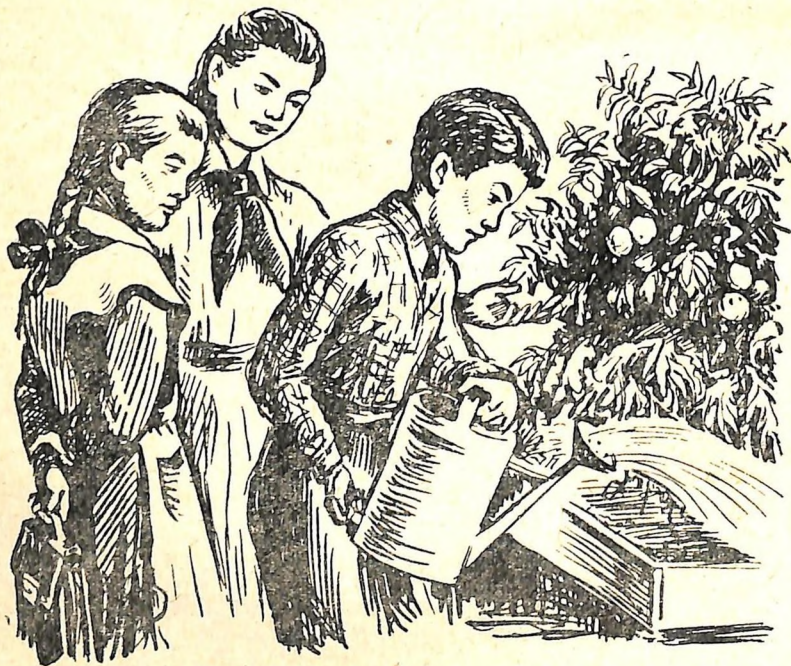
Je онызы чын. Бир школдын үренчиктери кышкы өйдө андый помидорлорды, жайгыдагызындый ок, амтанду кызыл помидорлорды өскүргилеп алган.

Керек мындый болгон. Август айдын учунда үренчиктер помидордын калганчы түжүмин жуунадып алгандар. Je помидордын төстөри бир де эмеш чалдыккалак, жажыл бойынча тургулаган, оларды жулуп чачарга да ачу болгон.

— Олорды оноң ары өскүреле, түжүмин кышкыда аларга ченеп көрзө кайдар? — деп, балдардын бирүзи айтты.

— Чындап та дезен! Ченеп көрөликтер — деп, ончолоры айдышты.

Керек чөрчөктө лө түрген бүдүп жат чын жүрүмде дезе андый эмес эмей. Je айткан сөзинен жана баспас, турумкай балдар бойынын амадузына једип алар. Ол школдын балдары дезе шак андый балдар болгон.

Олор помидордын эң јакшы айрыларын ээй тудуп, јерге јабa бүүктеп салдылар. Айрылардын бүүктелген јеринен јаны тазылдар чыгып келген. Тазылданган айрыларды помидордын төс сабынан айрыла, үренчиктер олорды аягаштарга отургускылады, аягаштардан дезе јакшы тобракту кайырмактарга отургузып койдылар.

Јакшы кичееп көргөн шылтузында помидор до јакшы өзүп, чечектеп, бийик түжүмдү болды. Анча-мынча өй өтти, помидорлор кызарып, быжып келди. Кышкыда, тышкары шуурган шуурып, сооктор тызырап турган өйдө, бойлоры өскүрүп алган помидорлорды јиирден болгой, көрөргө дө јакшы.

Сурактар ла јакылта.

1. Помидордын калганчы түжүмин балдар качан жуунадып алдылар?
2. Помидордын төстөри кандый тургулаган?
3. Балдар олорто нени эдерге сананып алдылар?
4. Балдар кышкы помидорлорды канайып өскүргени керегинде айдылган јерди куучыннан табала, катап кычырыгар.

Ус колдын күчине багып,
ар-бүткен быжу кубулар.
Түндүк јаар буудай базып,
түштүк јаар картошко барар.
Түштүктен келген јиилектер
түндүк соок јерге једер.

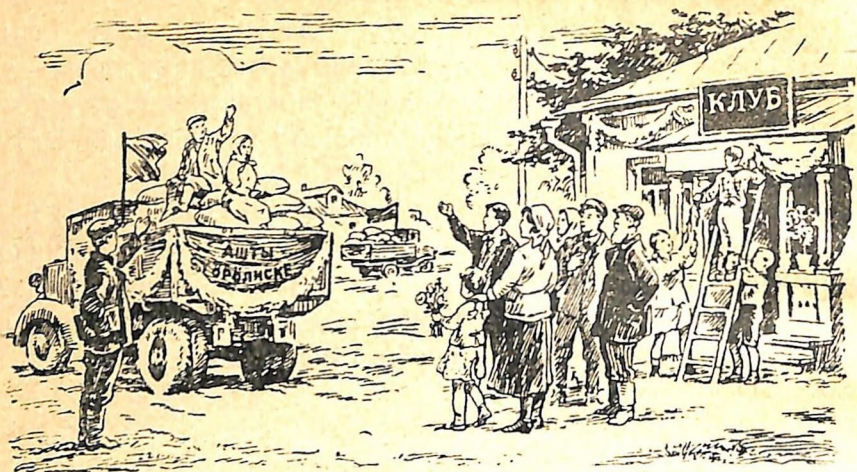
Н. А р т ю х о в а.

Калганчы обоз.

«Јаны јүрүм» колхозтын колхозчылары нак, јөптү иштеп јадылар. Олор кыраларынан бийик түжүмдү аш жуунададылар.

Бүгүн городко калганчы обоз атанып јат. Государствого аш табыштырар планын колхоз бу да јылда өйинен озо бүдүрген.

Бойынын төрөл колхозына үренчиктер де јаан болужын јетирип турулар. Јайгыда олор кыра одоп, маала ажын сугарып, јаш малды кичееп жүргендер.

Бүгүн, городко аш тартып апараткан калганчы обозты үйде-жер күнде, оло канайып энчигип отуратан эди! Пионерлер ле үренчиктер плакаттар, кычырулар бичип, колхозтын клубын кееркедип ле онон до өскө иш бүдүрип турулар. Энирде десе оло жаан улуска аштын түжүмине учурлаган концерт көргүзип берер.

Сурактар ла жакылта.

1. «Жаңы жүрүм» колхозтын колхозчылары канайып иштеп жадылар?
 2. Оло кырларынан кандый аш жуунададылар?
 3. Городко кандый обоз атанат? Нени тартып апараткан обоз?
 4. Балдар төрөл колхозына, жаан улуска канайып болужып турганы керегинде куучындап беригер.
-

КҮС.

Күстин башталганы.

Уйкулу кыраның үстүлө
өлөннинг тоозыны учат.
Кажы ла көзнөк алдында
белелер кызарып турат.
Пөтүгештер эртен тура
тунгак үндериле эдет.
Тамыраган оок жаңмыр
күстин күндериле келет.
Жер сүрерге атанып,
тракторист кожондойт.
Күски байрамга шыйдынып,
ижиле улус оморкойт.

А. Твардовский.

Кеп сөс.

Јас чечегиле јараш, күс түжүмиле јараш.

Кедип учар алдында.

Күс жууктап келгенде, көп куштар үүрлежип, бойына курсак бедреп, агаштарла, жалаңдарла учкулап жүрөт.

Үүрге канча ла кире көп куштар кожулганы жакшы. Жүс эжер көс өштүни каруулдайт, жүс чокуш табаруны кайра согорго белен. Өштүни энг озо көргөн куш чыйкылдап, ончолоры туш-башка качсын деп, сыгырып ийет. Бирүзи жеткерге кирзе, өскөлөри тал-табыш чыгарат.

Үүрде бойынын ээжизи бар: бирүзи ончолоры учун, ончолоры бирүзи учун.

Жакылтаалар.

1. Үүр куштарда кандый ээжилер барын тоолоп айдып беригер.
2. Карлагаштар, турналар ла кастар канайда учкулап турганын айдып беригер.

Карлагаштар ...
учуп барат.

Турналар ...
учуп барат.

Кастар ... учуп
барат.

Керектү сөстөр: чубажып, толукталып, үүрлежип.

Турна.

I.

Вованы жарган таадазы сары танда ойгосты.

— Тур, капшай тур! Көрзөн, кандый айылчылар биске жедип келген! Туку-туку ол. Ол турналар — деп, таадазы айтты.— Турналар. Көрзөн, жылу жерлер жаар баргылап жат. Жолой бистинг жаныстагы саста амырагылаган.

— Слер, таада, мени эмеш эрте не ойгосподоор? — деп, Во-
ва айтты. — Мен көрбөгөм...

Турналар десе сыраңгай жабыс учуп брааткандар.

— Колхозтын кыразына отура бердилер! Анда жуунадылба-
ган сноптор бар — деп, таадазы чочый берди. — Ашты жиги-
леп салар, чыгым болор... Акыр, мен оларды мылтыктан үркү-
дип жөрөйин!

II.

— Акыраар, таада, атпагар — деп, Вова шымыранды. —
Мен оларды эмеш көрүп алайын.

Вова арба үрендеген кыра жаар жүгүрди. Ол жуукага тоголо-
нып түшти, анда десе уактар, тегенектер, чалканчак... Оноң ары
Вова жылып барды. Чик, чик, чик! — деп табыш угулды. Онызы
арба чокып турган турналардын чокуштары тарсылдаганы.

Вова уактардын ортозынан бажын көдүрип ийди, — онын
жүреги торт секирип тургандый болды.

— Турналар бу! Кандый жуук, кандый кайкамчылу куштар!

Буттары, буттары десе — узун шыйдамдар ошкош! Куйруктары быыраш.

Кенетийин бир турна кыйгырып ийди. Турналар ончозы канаттарыла талбып ийдилер. Кезик турналар учуп чыктылар, кезиктери учарга турдылар.

Бу тушта Вова жуукадан чыга коноло, уур жаар жүгүрди.

III.

Турналар турган ла жеринен учуп чыкпайтан. Баштап секирип жүргилейт. Бир турна жүгүрүп браадала, болчоктоп салган ашка тужакталып калган. Ол тужактап турган аштаң айрылып ла аларда, Вова оны будынан тудуп алды.

Турна тап этти. Вова жыгыла берди, чанчактарын сыйрып алды, же турнаны божотподы.

— Тудуп алдым, тудуп алдым!

Турна десе Вованын мандайына кенетийин чокып ийди. Вованын көстөри торт караңгуулай берди. Вова турнанын чокужынан тудуп аларга сананды. Турна десе онын сабарларына чокып ийди, оноң бойынын узун чокужыла келишкенче ле чокый берди.

IV.

— Капшай, таада! Капшай! — деп, Вова кыйгырды.

Таадазы жүгүрүп келди, турнаны канаттарынан тудуп алала, айтты:

— Ол сени өлтүрө де чокып салар эди. Көрзөн—көзинди арай ла ойбогон. Будын божотсон. Мен тудуп турум.

Турна эптенип алала, өбөгөнди база чокып ийди.

Карган өбөгөн пиджагын чечип, турнанын бажын ороп ийди.

— Эмди ол жобожый берер — деп, өбөгөн айтты. — Же, турнанды айылыңа апар.

V.

Пиджактын алдынан турна кенетийин комудалду үнденип ийди. Учуп брааткан турналар база анайда үнденип ийдилер.

— Көрзөн, жакшылажып турулар — деп, өбөгөн айтты. — Куштар да болзо, билгилеп жат...

Вованын жүреги сыстай берди. Ол өрө көрди. Турналар толукталып алып, ыраакта учуп брааттылар. Жаңы чыгып келген кўннинг чогына олордын канаттары кыскылтым өгдү көрүнөт.

Вова айтты:

— Таада, онын нөкөрлөри жүре берер бе?

— Жүре бербей база.

— Таада, бу турнаны божодып ийзе кайдар?

— Айдарда не туткан? — деп, таадазы кайкады. — Онон кандый шыра көргөн, ого жүк деремнеде улуска көргүссен.

— Кийининде ол нөкөрлөрине једижип болбос.

— Је бойын бил. Сен тудуп алган, куш сенин.

— Таада, божодып ийелик, барзын ол.

VI.

Вова турнанын бажынан пиджакты алып ийди.

Баштап тарыйын турна кыймык јок турды, онон ичкери секирип ийди, канаттарыла тын талбып ийеле, учуп чыкты, куркулдап, бойынын үүринин кийининен түрген уча берди.

Вова оны ээчий узак көрүп турды.

— Тенегеш! — деп, таадазы кимиренди, бойы дөзе Вованын бажын эрке сыймап турды.

Н. Быльев.

Сурактар ла јакылталар.

1. Таадазы Вованы ненин учун эрте ойгоскон?
2. Турналар керегинде: олордын буттары, куйруктары кандый керегинде — бичигенин такып кычырыгар.
3. Вова турнаны канайып тудуп алды?
4. Вова оны ненин учун божодып ийди?
5. Таадазы Вованын бажын ненин учун эрке сыймады?
6. Куучыннын кажы ла бөлүгине бажалыктар талдап алыгар: «Турналар арба јулмаштап турулар»; «Турна бойынын үүринин кийининен түрген уча берди»; «Вова турнаны будынан тудуп алды»; «Турналар колхозтын кыразына отурдылар»; «Турналар јакшылажып турулар»; «Карган өбөгөн турнаны канаттарынан тудуп алды».

Күскиде.

Кап-карангуй күски түн.
Чугулданып салкын келет.
Куулар түниле табышту
кунукчыл тууларды эбирет.

Саргарган кайыгнын жалбырагы
салкынга учуп, эжикке келет.
Күски жаңмыр атыйланып,
көзнөкти чугулду тизиредет.

Уйазын карлагаш түнүкте
узун кышка таштады.
Ўзүги жоктон аркада
үкүлөр эдип кунукты.

Л. Кокышев.

Жакылта.

Куулар керегинде, кайыгнын жалбырагы керегинде, күски жаңмыр керегинде, карлагаш, үкүлөр керегинде канайда айдылганын кычырыгар.

Ачап чай.

(Чөрчөк)

I.

Сары күс келерде, камык куштар кара жыштын жаказына жуулдылар. Олорго эмди жылу жерге барар ой жеткен. Жети күннинг туркунуна жуулып, бой-бойлорын кыйгырыжып турдылар.

— Ончозы мында ба? Көдүрө жуулган ба? База кем келбеген? Анайда жоктонып келерде, жаңыс чай жок болды.

II.

Мүркүт жаш күртүккө чайды барып экел деп жакылта берди. Күртүк канадыла сыгырып, койу мөштү өзөккө жедип келди. Көрөр болзо: чай мөштөрдүн төзінде түшкүн тобого терип, оны сайлап, жыргап жаткан эмтир.

— Күндүлү најым чай! Бис ончобыс жылу жерге барарга жуулдыс. Слерди жетинчи күн сакып жадыс.

— Же-же, тегин жерге балырашпагар! Жылу жерге барарга мендеш жок. Мындагы кузуктын көбизин көр! Андый көп курсақты таштап ийеле, канайып баратан?

Күртүк ойто кара жыштын жаказына жедип келди.

— Чай кузук чертип отуры, учарга бир де кичү мендеп турганы жок — деп, күртүк мүркүтке айтты.

III.

Экинчизин мүркүт түргөн учушту карчааны ийди. Карчаа жаан жышка жеделе, тегери түбинен көрүп турар болзо, чай жоон мөштин төзінде кузук чертип, чокужын тарсылдадып, кыжырадып отуры.

— Ой, чай, жылу жерге барар ой жеткен!

— Болор, болор, тегин жерге мендебегер! — чай кыжырап чыкты. — Сондобозыс. Узак жорукка баргалакта, эмеш ажанып албай.

Адакы-учында мүркүт чугулданала, канча куштарды баштап, жылу жерди көстөп учуп ийди.

IV.

Чай дезе кузукты база жети күн чертти. Сегизинчи күнде жаан үшкүрди, чокужын канадына жазап арчып алды.

— Жок, көдүрө кузукты жиирге күн жетпес туру — чай бойына айтты. — Тийиндерге, артыспаганча болбос жат.

Ол кара жыштын жаказына учуп келди. Бу не болгон?

Мөштөрдүн бүри ончозы жерге төгүлүп калган, ончозы куу шыйдам будактар сыгырыжып тургулады. Ол кайткан дезе, канча куштар эки неделеге чайды сакып отуарда, үзе жигилеп сал-

ган эмтир. Агаштардын төзин көрөр болзо, торт ло кар ошкош апагаш. Онызы не дезе, он төрт күнге канча куштар чайды сакып отурала, канча јунын төккөн эмтир.

Чай ачу-корон ыйлады, чокужын кыјыратты.

Ол төккөн изү јаштаң улам чайдын көзи эбиреде кызарып калды.

Сурактар ла јакылталар.

1. Куштар кайдаар учуп барарга јуулыжып алдылар?
2. Кандый куш келбей артып калган? Ол нени эдип отурган?
3. Чайды барып экелерге муркүт баштап тарыйын кандый кушты, экинчизин кандый кушты ийди?
4. Учы-учында ачап чайла не болды?
5. Кажы ла бөлүкке бажалык сананып алыгар. Чөрчөкти куучындап беригер.
6. Бирүгер автор, бирүгер күртүк, бирүгер чай, бирүгер карчаа болуп чөрчөкти кычырыгар.

Бијечи түлкү.

(Аңчынын куучыны.)

I.

Кандый јаман күн! Јаңмыр, балкаш, соок! Мындый күнде киленкей кижии ийдин де айылдан чыгарбас.

Мен де бойымнын ийдимди божотпоско сананып алгам: айыл ичинде јылынып отургай. Бойым да чыкпаска тургам. Је мындый күнде аң-куш нени эдип турганын көрөргө јилбүлү. Мылты-

гымды ла бинокльды алып, жылу кийинеле, бөрүгимди кептей кийип, ары болдым.

Деремненин учына чыгып ла келеле, көрөр болзом — түлкү! Чычкандап жат — чычкандар тудат. Ажын кезип койгон кырала жемзенип жүрет, белин коркойтып, бажын, куйругын жерге жаба тудуп алган, торт ло карамыс ошкош!

База ла көрзөм, жадып алды, кулактары түп-түс — жылып барды: жалагнын чычкандарын сезип ийген ошкош. Бу ойдо чычкандар ичегенинен улам сайын чыгып, кышка аш белетеп турат.

Кенетийин түлкү кийин тамаштарына туруп чыгала, алын-тамаштарыла, тумчугыла жерге түртүлүп, сыйрас этти, сан өрө кара болчок неме — чычкан учуп чыкты. Түлкү тиштерин ырсайтып, оозын ачала, чычканды жерге түжүрбей тудуп алды. Чай-набаган да, бүткүлүнче жүдуп ийген.

Кенетийин бијелей берди!

Төрт будыла секирип турат. База көрзөм, жаңыс кийин буттарыла секирет, цирктеги ийт чилеп: өрө-төмөн, өрө-төмөн! Куйругун буландадат, кичеенгенинен тилин де чыгарып алган.

Мен балкашка жадып алып, узак аяктап жаттым. Кулагым торт жерге жаба — онын тамаштарыла тибиреткенин тындайдым.

Је незин бијелейт — ондобойдым! Мындый јут күнде јүк ле үйде, жылу кургак ичегенде, отурбай. Ол дезе нени кылынбайт деер, буттарыла тук-тук! тук-тук! эдип турат. Бойы дезе төмөн көрөт. Нени-нени көрүп ийди эмеш пе?

Мен бут бажына туруп чыктым. Түлкү мени көрүп ийеле, үрүп ийди, коркыган бойынча тилин тиштеп алган болгодый. Јыраалар ортозына сурт эткенин лаптап көрбөй дө калдым!

II.

Мен кырала, түлкү чилеп ок, буттарым алдына көрүп бардым. Сонуркап көргөдий бир де неме јок: жаңмырга јилјиреп калган јер, аштын кызыл-сары төстөри.

Мен база, түлкү чилеп, жадып алдым: нени-нени көрүп алар болорым ба?

Көрзөм: чычкандардын ичегендери көп эмтир. Уксам: ичегендеринде чычкандар чыйкылдажат.

Мен өрө туруп чыгала, түлкүнинг бијезин бијелей бердим! Жаңыс јерде секирип, буттарымла тибиредип турдым, јүк ле тилимди чыгарбадым.

Коркып-чочып калган чычкандар жердин алдынан мантажып чыкканын көргөн болзогор! Ары-бери мантажып, бирүзи бирүзине табарып, чыйкылдажып турат...

Түлкүнинг кандый керегин үрегенимди жангы ла ондодым. Чычкандарды жыргадарга бијелеген эмес, олорды ичегендеринен сүрген эмтир.

Мында ол макалу тойлоп алар эди!

Эрикчил јут та күнде сүүнчилү ле јилбүлү көп немелер болотон эмтир.

Мен жаңмырды да, соокты да ундыйла, оноң ары бардым. Ийдиме де киледим: мен оны тегин јерге үйде артыргам. Бараксан эмди јылуда айыл ичинде отурып јат. Ого сүреен эрикчил болор!

Н. С л а д к о в.

Сурактар.

1. Куучында јылдың кандый өйи керегинде айдылат? Күн кандый болгон?
2. Анчы баштап тарыйын нени эдерге турган, оның кийининде нени сананып алды?
3. Кырада ол нени көрүп ийди?
4. Түлкү кырада нени эдип жүрген? Ол нениң учун бијелеп турды?
5. Түлкү керегинде слер кандый кеп сөстөр билеригер, айдып беригер.

Јаланда чамча канайда өскөн.

1.

Адазы оок јалтыркай үренди ууштап, јаланга чачып турганын Таня көрөлө, адазынан сурады:

— Ада, слер нени эдип туругар?

— Күдели чачып турум, кызычагым, өзүп чыкса, сеге ле Васюткага чамча болор.

Чамча јаланда өскөнин качан да көрбөгөм деп, Таня сананды.

Эки неделениң бажында јаланг јажыл торко өлөңгө бүрке-лерде:

«Менде андый јакшы чамча болгон болзо» — деп, Таня сананды.

Танянын энези ле эјелери күделини одоорго бир-эки катап барып жүргендер, олар жүрген ле сайын Таняга мынайда айдып турдылар:

— Сенде јакшынак чамча болор!

База бир канча неде́ле өтти; кырадагы өлөң көдүрилип чыкты, чанкыр чечектер көрүнди.

«Вася карындажымнын көзи андый, же андый чамчаны мен кемде де көрбөдүм» — деп, Таня сананды.

Күделинин чечектери түжүп каларда, олордын ордында жажыл болчоктор көрүнүп келди. Күделинин болчок баштары кызарып, кургап каларда, энези, Таня ла эжелери бастыра күделини тазылыла жулуп, сноптоп буулайла, кургадарга тургузып салдылар.

II.

Күдели кургаган кийининде онын баштарын кезип ийдилер, онын соңында бажын кескен снопторды сууга салала, суунун үстүнө кайкалабазын деп, үстүнөн таштарла базырып койдылар.

Таня онын чамчазын сууга канайда чөңдирип турганын кунукчыл көрди. Эжелери ого база ла айттылар: «Сенде, Таня, жакшынак чамча болор!»

Эки неделенин бажында күделини суудан чыгарып, кургада ла, идиргенде досколо соктылар, онын кийининде тышкары, күделинин сөөктөри туш-башка чачылганча, кактадылар. Кактап божойло, торкодый жымжак болгончо, темир таракла тарадылар. «Сенде жакшынак чамча болор» — деп, эжелери база ла кактап Таняга айттылар. «Же бу кандый мындый чамча? Бу Васянын чачтарына түңей, чамчага түңей неме эмес эмтир» — деп, Таня куучын данып турды.

III.

Узун кышкы энгирлер келди. Танянын эжелери күделини таракка илип алала, оноң учуктар ииргиледи. «Учуктары бу, чамчазы кайда?» — деген сурак Таняга амыр бербей турды.

Кыш, жас, жай өдө берди — күс келди. Адазы туранын ичинде кеден соготон красна деп агаш тургусты, ого иирген учуктарды керий тартала, эжелери кеден соктылар. Челнок учуктардын ортозыла түргөн-түргөн жүгүрип турды, учуктардан канайып кеден болуп турганын Таня бойы жаңы ла көрди.

Кеден бүткен кийининде, оны карга жайып, соокко тонгургылады, жаскыда дезде оны өлөнгө жайып, үстүнө суу чачып турдылар.

Боро кеден ак өңдү боло берди.

База ла кыш келди. Энези кеденнен чамчалар кести. Эжелери чамчалар көктөп, байрам күнде Таняга ла Васяга, кар ош-кош, апагаш чамчалар кийдирип бердилер.

К. Ушинский.

Жакылта.

Танянын төрөөндөри күделини канайда өскүргенин, канайда иштегенин ле күделиден кеденди канайда эдип алганын куучындап беригер.

Күделини эмди канайда өскүрүп ле иштеп жат.

I.

Азыйда улус күделини өскүрүп, кеден согуп аларга узак ой өткүрүп, көп күчин салатан — озор ончо ишти машина жокко, колло бүдүретен.

Эмди колхозчылар күделинин бай түжүмин жууп алгылайт, ойди ле күчти дезде, озогызына көрө, ас кородот.

Танянын адазы бойынын кыразын арык ат жеккен коомой салдала сүретен, үренди кырага ууштап чачатан. Эмди колхозтор жаландарын тракторло сүрүп жадылар. Тракторго бир канча салда колбоштырып жат. Күделини дезде тракторго колбоп койгон сеялкала үрендегилейт.

Танянын адазынын кыразында күдели текши өзүп чыкпайтан, кезик жерде койу, кезик жерде бир де неме жок: оны одоорго до күч болгой.

Колхозтын жаландарында күдели түс жолдорло өзөт. Жолдордын ортозында өскөн от өлөндү одоорго до эптү. Балдардын чанкыр көстөриндий чечектү бийик жажыл күделиле бүркөлген жаландарды көрөргө до жараш.

Жайдын учында колхозчылар күделини жуунадып жат.

Анылу машина күделинин болчок баштарын сабынан үзүп, күделинин үренин от өлөнгөн арутап турат.

Күделинин сабын жымжада кактайтан база өскө көп немени билер керек.

Күделининг бай тўжўмин жунадып аларга, эрчимдў иштеер керек.

Бийик тўжўм аларынын атту-чуулу устары бисте жылдан жылга там ла көптөйт.

II.

Танянын энези ле эжелери күделини таракка илип, учук иристендер. Иш уур болгон. Тўн-тўш иригилейтен. Кўскиде ле кышкыда учук иирер керек, эрте жаста дезе кеден согор керек болгон. Өчөмик отту туранын ичинде иригилеп, уйуктабаска узун кожондор кожондогылайтан. Эмди дезе иирерге белетеп койгон күделини озо баштап учук иирер фабрикага, онын кийининде кеден согор фабрикага аткарып жат.

Кеден согор улус жап-жарык туранын ичинде жаңыс өйдө бир канча машиналарла иштегилейт. Озодогы агаш станокло сокконына көрө, кеден согор эмдиги машиналар бир канча катап тўрген согот.

Бастыра Совет ороонго керектү кеденди фабрикалар сүреен көп согуп чыгарат.

Сурактар.

1. Күделини эмди канайда өскүргилейт?
2. Кеден согорго оны канайда белетеп жат?
3. Кеденди эмди канайда согуп жат?

Кўс.

I.

Қара жинјиле кееркедилген быјыраш арчын карды сакып болбой туру.

Бир неделенин туркунына картошканын бўри, отко кўйгендий, жыгыла берди.

Тўшкен жалбырактардын ортозынан подосиновик деп мешкелер каа-жаа кызарып көрўнет. Оны кезип ийзен—тазылы карара берер. Агаштын жылу кўндўйине гийинг тирў, козур кузук тажып, кўски соок жаңмырларга белетенип алган.

Туранын көзнўктўри терлейт, салкын дезе там ла көптўн, тынґыда согуп турат.

Колхозчылар кыралардан калганчы картошканы жуунадып алгандар.

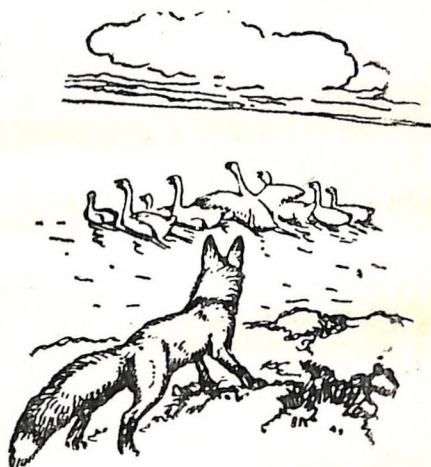
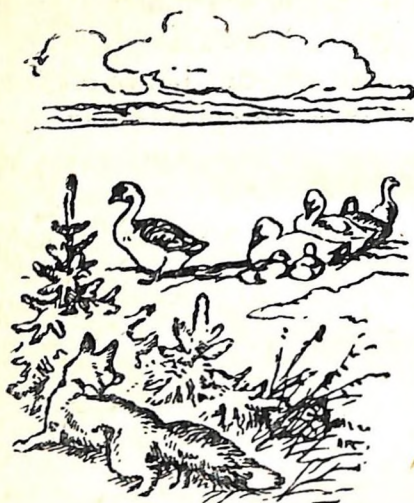
Орой күсте маалаларда капустанын ак-жажыл өңдү уур болчокторын кезип турулар.

Агаштын жаказында беле кызарып турганча. Маалада баланын ачу жиилектери, жаркынду жинжи чилеп, көрүнүп туру.

И. Соколов-Микитов.

Сурактор.

1. Орой күсте ар-бүткен канайда кубулат?
2. Орой күсте мааланын кандый ажын жуунадып жат?

Жакылта.

Бу журуктар аайынча куучын сананып алыгар.

Кышкы айылчылар.

Будактарда жалбырак та жок, жерде жажыл өлөң дө жок.

Күнди тудуш боро булут бөктөп ийди. Күн көрүнбей калды. Куштардын үни угулбай барды. Тенгериден үлүш кар түжөт. Куштар жажына бердилер — чек жок болуп калгандый.

Агаш ортозында тым. Боро кар карарып **калган** агаштарга, буурайып калган жерге уур түжөт. Жерде жалбырактар чирип жат.

Кар там ла тыгыда жаап жат. Ак кар агаштардын кара будактарын, жерди бүркеп ийди...

Кеткин куштардын калганчылары бойынын чыккан јеринен түрпөн баргылайт, биске дезе ыраак түндүктен кышкы айылчылар желгилейт. Ол төжиндеги југы кыскалтым өңдү кызылтөштөр. Олор јайгыда түндүкте уйалагандар. Анда кышкыда сүрсен соок болотон учун, олорго бистин јерде јылу деп билдирет. Кызылтөштөр беленин јиилектерин ле өскө дө јиилектерди јигилейт.

Јакылта.

Бистин јерге кандый куштар, кайдаг, ненин учун учуп келет, шуучыдан беригер.

Себиске ле Чымалы.

(Басня.)

Секирип јүргөн Себиске
кеен јайды кожондоп өткүрди;
ары жөрөлө, бери жөргөлөктө,
кыштын соогы једип келди.

Ак јалаңдар ээн калды;
јайдын күндери түгенди,

алдына кирип, аш табатан,
јадып алып амырайтан
јалбырактар кургады.

Кыштын корон соогыла
ачана-түбек кожо келди;
Себиске эмди кожондобой

барды.

ач ~~өз~~ккө кожон, жыргал
кемнинг сагыжына киретен
эди! —

Ал санаага Себиске түшти,
Чымалыга жүк ле жетти,
Чымалыны жайнай берди:
— Кайран кудагай, аргада!
Быйан жокко артырба,
жаскы күндөр келерине жетире
Мени азыра, чеберле!

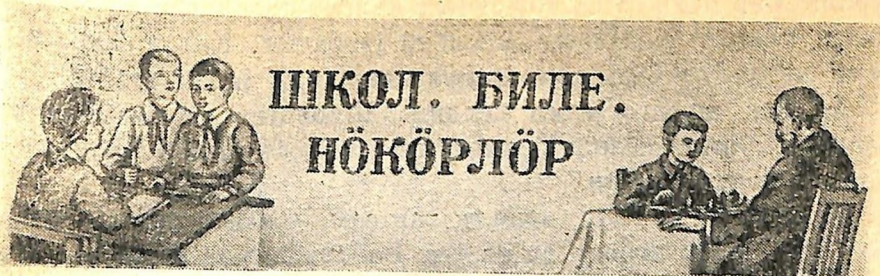
— Сөстөриңе кайкайдым мен:
Жай ойинде иштединг бе сен?—

Чымалы оңон сурады.
— Иш сагышка кайдан кирзин?
жымжак өлөң үстүндө
кожон, жыргал болды бисте,
бажым канайып айланбазын.
— Айдарда, сен... — Мен санаа
жок
жай чыгара кожондоп жүргөм.
— Кожондогон? Ол до керек
эмди барып бијеле!

И. Крылов.

Сурактар ла жакылта.

1. Себиске жайды канайда өткүрди?
2. Кыш келгениле ол не жок артты?
3. Себиске чымалыга не керектү келди?
4. Бойынын жайгы жүрүмү керегинде ол чымалыга нени куучындады?
5. Чымалы ого кандый каруу берди?
6. Берилген эрмектерди баснянын келишкедий сөстөриле солыгар:
 - а) Себиске жайгыда жыргалду жаткан, кыш башталганын сөспөй калган
 - в) Себиске эрикти, кунукты.

Школдо.

Январь айда эртен тура
кардың омокчыкырты угулат—
бистин төрөл орооныста
балдар школго мендеп барат.
Ару классын балдар сүййт,
үренип кычырып отурат,
вожатыйла кезикте
келер ойди санаага алынат.
Ийде-күчтү, кеен-јараш
Төрөлинин сүйнчизине
баштапкы ла күндерден ала
балдар јакшы үренер.

Н. Забл а.

Ўредүчи.

(Советский Союзтын үч катап Геройынын И. Кожедубтын эске алынганнан.)

Мен ол күнди качан да ундыбазым.

Сүреен тыг салкынду да, соок то күн болгон. Мен таг јары-
галакта ойгонып келгем. Туранын ичи сырангај карангуй болгон,
печкенин оозында энем нени де иштенип турган. Бу күнде мени
ойгоспоско сананып алган ошкош. Ол меге килеген болор. Јети
јашту уулчакты мындый јаман күнде школго ијерге јараар ба?
Энем менин сөзиме јүк арайдан ла јөпсинди. Ол мени божотпой

турала, бар деди. Мен тожонтып калган тепкишти төмөн того-
лоныл түжеле, тыныш та алынбай жүгүрдим. Карлу салкын жү-
зиме согуп, жаактарымды ла кулактарымды жалап турды.

Анайып школго једип келдим. Школдын трубазынаг ын
чөйлиип турган, көзнөктөринен дезе бир де неме көрүнбейт —
кажайа тонуп калган.

Кирнестеге чыгала, эжикти тартсам — бөктү эмтир. Школ-
го барар јолдо до бир де ис јок. Байла, бир де кижик келбеген.
Мен соокко тонгонымма ла ачынганымма ыйладым. Кирнестеде
ыйлап турдым. Кенетийин эжик ачылды, бистинг үредүчи Нина
Васильевна чыгып келди. Бир колыла бажындагы пладын ту-
дуп, экинчизиле мени кучактап, айтты: «Не болды, Ванюша?
Сени кем тарындырды? Мындый соокто школго не келдинг, бү-
гүн бис үренбей жадыс ине».

Мен дезе унчукпай, жагыс ла өксөп турдым.

Үредүчи көзимнинг јажын арчыйла, мени бойынын туразына
јединип апарган. Анда менин бөрүгимди ле тонымды чечип.
кенетийин колдорула чабынып ийди: «Ой, Ванюша, сенин ку-
лапын ужып калган эмтир!» Тышкартына чыга жүтүрип, кар
экелеле, менин кулагымды изигенче ле јышкан. Онын кийинин-
де мени столдын јанына отургузып, изү чай экелеле, чаазына
орогон узун конфет берген.

Чайды ичип аларымда, Нина Васильевна мени печкенин ја-
нына отургузып, көп јурукту калын бичик береле, айтты:

— Је, сен бүгүн школго јагыскан келген болзон, мен жагыс
сени ле үредерим. Сен — менин бастыра классым!

Ол бичик те, бичиктеги јуруктар да эмди менин сагыжыма
кирбейт. Бу керек удаган өйдө болгон ине! Нина Васильевна-
нын айылында меге сүреен јакшы ла болгоны сагыжыма кирет.
Шуурган токтогончо, бис оныла кожо кычырганыс, бичигенис,
тоологоныс.

Мен ле менин үредүчим ортодо бек најылык ол күннен ала
башталган.

Сурактар.

1. Энези уулчагын школго ненинг учун божотпоско турган?
2. Школго уулчак канайда једип алган?
3. Школдын кирнестезинде уулчак ненинг учун ыйлады?
4. Ол күннен ала уулчак үредүчизиле ненинг учун анчадала тыг најы-
лашкан?

Ырысту салым.

Школго кичинек уулчак келди:
турганы ла јети јаш!
Јүзин көрзөн — кемзинчек аайлу,
көзи десе — керсү, јараш.
Школдын эжиги ого ачык.
«Кирип үрен» — деп, энези јакыйт.
Уулчак киргени — баштапкы класс.
Қанча класстар оны сакыйт!
Кийис чөйилер, кижии өзөр.
Уулчак јаанаар — сагыш кожулар.
Улус оны эмди үренчик дешти.
Јаанап келсе, канайда адаар?
Айса, инженер дежер, айса, поэт дежер,
айса, геолог болуп ол үрөнер,
јердин алдын ла үстин шиндеп,
тузалу немелер бедреп жүрер.
Қем оны билер? Билерге күч.
Јаанап ла келсе, көрүнер.
Је поэт ажындыра сезет:
Ырысту салым ого берилер.

С. Суразаков.

Коллектив дегени не?

Үренчик урокто үредүчиденг сурады:

— Коллектив дегени не?

— Сақып ал, уроктын кийининде јартап берерим — деп, үредүчи айтты.

Уроктор божой берерде, класста отурган балдар ончозы үредүчиле кожо чыгып, школдын эжигинде јаткан карды күреерге бардылар. Иш јыргалду, нак болгон. Кезиги күртти күректерле күреп, кезиги карды колчанактарла тарткылады.

Балдар күректерин кирнестенинг јанына салып койоло, буттарынын карын кактап аларда, үредүчи мынайда айтты:

— Јакшы иштедис! Бу иш јагыс кижиге бир күнге једер эди, бис ончобыс кожо десе бир часка бүдүрип койдыс. Улустын бириккенин коллектив деп айдар.

— Айдарда, коллектив дегени бис пе? — деп, үрөнчик сурады.

— Эйе, бис — школдың иштеер коллективи. Заводто десе ишмекчилердин коллективи иштеп јат. Улус кожо биригип иштегенде, «олор коллективно (өмө-јөмөлө) иштеп јат» — деп айдыжат. «Колхоз» — «коллективный хозяйство» — деген сөс мынан табылган.

Сурактар ла јакылта.

1. Балдар школдың эжигинде јаткан карды күрегени керегинде кычырытар.
2. Өмө-јөмөлө иштегени јангыскан иштегенинен ненин учун јенил ле түрген?
3. Слер кандый коллективный иштерде туружып туругар?

Кеп сөстөр.

Өмөлү иш өчпөс учурлу.

Өмөлөжип иштегенинде өөн-бөкөн јок.

Адазы ла уулдары.

Адазы уулдарына јөптү-нак јуртагар деп јакарган; олар десе адазынын сөзин укпай турган. Бир катап адазы јалмуур экелдиреле: «Оны сындыраар» — деген.

Уулдар канча ла кире чырмайза да, је јалмуурды сындырып болбогон. Ол тушта адазы јалмуурдын буужын чечип ийеле, бир чырбагалдан сындырыгар деди.

Уулдар чырбагалдарды бирден јенил сындырып койдылар.

«Слер база андый: јөптү-нак јуртаар болзоор, слерди кем де јенип болбос; керижип, башкаланып турар болзоор, слерди кандый ла кижии јенип салар» — деп, адазы айтты.

Л. Толстой.

Сурактар ла јакылта.

1. Адазы уулдарына нени јакарган?
2. Карындаштар канайып јуртаган?
3. Олор јалмуурды ненин учун сындырып болбодылар? Канайып сындырып ийдилер?
4. Адазынын калганчы сөстөрин база катап кычырыгар.

Көк жалбырактар.

Катяда эки жазыл карандаш бар болгон, Ленада десе бир де жазыл карандаш жок.

— Меге жазыл карандаш берзег — деп, Лена Катядан сурады.

— Энемнег сурап угайын — деп, Катя айтты.

Эртезинде эки кызычак школго келди.

— Энег жопсинди бе? — деп, Лена сурады.

Катя десе ушкүрүп ийеле, айтты:

— Энем жопсингени жопсинген ле, же мен агамнаг сурабадым.

— Же канайдар, агамнан база сурап ук — деп, Лена айтты.

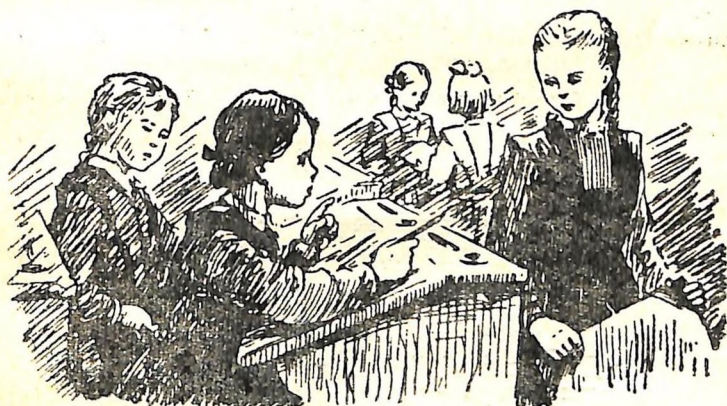
Катя эртезинде келди.

— Же канайтты, агам жопсинди бе? — деп, Лена сурады.

— Агам жопсингени жопсинген ле, же сен карандашты сындырып салар болорын деп коркып турум.

— Мен араай будырым — деп, Лена айтты.

— Же, карандашты учаба, тын жаба баспа, оозыга сукпа, көп жураба — деп, Катя жакыды.

Лена айтты:

— Мен жүк ле агаштардын жалбырактарын ла жазыл өлөңди жураарым.

— Көп жураарга турган эмтиринг — деп, Катя айтты, бойы десе кабагын жуурат.

Лена Катя жаар көрөлө, туура басты. Карандашты албады.

Катя алаг кайкап, онын кийининен жүгүрди.

— Же, сен кайттың? Алзан!

— Керек жок — деп, Лена каруузын берди.

— Сенин агаштарыңнын жалбырактары не көк өңдү, Леночка? — деп, үредүчи урукто сурады.

— Менде жажыл өңдү карандаш жок.

— Сен үүрөнгөн не сурап албадың?

Лена унчукпады. Катя десе кып-кызыл боло береле, айтты.

— Мен карандашты ого бергем, ол десе албай жат.

Үредүчи кызычактардын экилези жаар чике көрөлө:

— Беретен менени кижиге алгадый эдип берер керек — деди.

В. Осеева.

Сурактар ли жакылта.

1. Лена жалбырактарды ненин учун көк карандашла будыган?

2. Лена Қалыдан карандашты ненин учун албады?

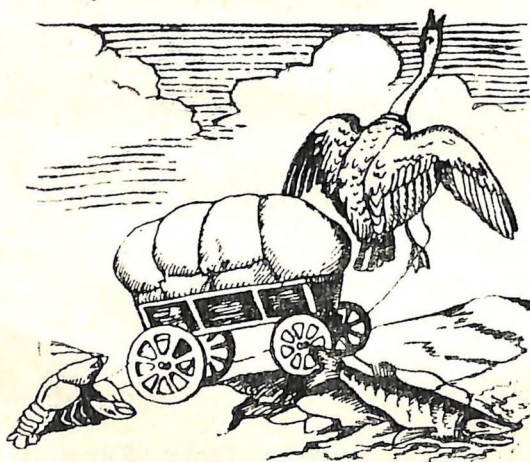
3. Катяның кандый кылыгы слерге жарабай туру? Нөкөрлөри Катяны көрөр бб?

4. Катяның, Ленанын, үредүчинин, автордың айткан сөстөрүн бойоор ортодо үлежип алала, куучынды кычырып беригер.

Куу, Чортон ло Рак.

(Басня.)

Нөкөрлөр ортодо жөп болбозо,
бүдүргилеген ижи иш болбос,
олордың кереги чек жылбас,
күчтери чыгар калас.

Бир катап Куу, Чортон ло Рак
кошту абра тартар дешти,
үчүлезн абрага јегинип,
терези сыйрылганча тарткылады.
Абрадагы кош уур эмес те болзо,
је абра јеринен чек кыймыктабайт:
булут өрө Куу јүткүйт,
Кедер Рак кайра тартат,
Чортон дезе суу јаар барат.
Кемизи бурулу, кемизи акту, —
ондо бистинг керегис јок,
је байагы абра эмдиге јетире
турган јеринен барган јок.

И. Крылов.

Сурак ла јакылта.

1. Куу, Чортон ло Рак кошту абраны турган јеринен ненинг учун кыймыктадып болбогондор?

2. Басняда ол јерегинде канайда айдылганын кычырып беригер.

Үч нөкөр.

Витя азыгын түжүрип койгон. Јаан переменада ончо балдар ажангылаган, Витя дезе тууразында турган.

— Сен не ажанбай турун? — деп, онон Коля сурады.

— Мен азыгымды түжүрип койгом...

— Коомой-коомой — деп, ак калаштан јаан болчок тиштеп алып, Коля айтты. — Тал түшке јетире эмди де узак ине!

— А сен оны кайда түжүрип салдың? — деп, Миша сурады.

— Билбезим... — деп, Витя араай айдала, туура баштанып алды.

— Сен, байла, карманыңа салып алган, сумкага салар керек ине — деп, Миша айтты.

Володя дезе нени де айтпады. Ол Витяга базып келеле, саржулу калажын каборто сындырып, нөкөрине сунды.

— Кабортозын ал! — деди.

В. Осеева.

Сурактар.

1. Жаан переменада балдар нени эткендер?
2. Коля ла Миша Витядан не керегинде сурадылар?
3. Витяны Володя канайып көрди?
4. Балдардын кемизи јакшы эткен, ненин учун?

Уйат.

Карнаухова Нина урогын айылында белетеп албай, школго барбас деп сананып алды.

Је иштеер өйдө бичиктер тудунып алала, онын городто тенип жүргенин таныш улус көрүп ийбезин деп, Нина јажынып, агаштын ортозы јаар барды.

Чаазынга орогон азыгын ла танган бичиктерин јыраанын төзине салып койоло, јараш көбөлөктин кийининег жүгүрди. Жүгүрип браадала, кичинек уулчакка јолукты, уулчак јалакай, бүдүнкей көзиле Нина јаар көрүп турды.

Ол уулчактын колында ортозына тетрадь кыстап салган букварь бар болордо, кандый керек болуп турганын Нина сезип ийеле, ол уулчакты кокурлап коркыдарга сананды.

— Үредүден кыйган бараксанды сени! Сен ада-эненди ле школды эмдигештен ле мекелеп турун ба?— деп, ол кату айтты.

— Јок! Мен школго брааткам. Бу агаштын ортозында та кемнинг де жаан ийди үрерде, мен јолым таппай калгам — деп, уулчак кайкап айтты.

Нинанын чырайы соой берди. Је бу уулчак кандый да каткымчылу ла јакшы жүүндү болордо, Нина оны колынан јединип, агаш ортозынан чыгарып апарды.

Нинанын бичиктери ле азыгы анайда ла јыраанын төзинде артып калган, ненин учун дезе оны уулчактын көзинче аларга эмди уйатту болгон. Ол экунинг кемизи үренбей базып жүргенин уулчак ол ло тарыйын билип ийер эди.

Јыраанын ары јанынан ийт чыга конды, бичиктерди тийбеди, азыкты дезе јип ийди.

Нина ойто келеле, отурып ыйлады. Јок! Ийт јип салган азыкты кыскарган эмес. Агаштардын бажында кучыйактар сүрекей јакшы кожондошкон. Нинанын жүреги дезе сүрекей сыстап турды: Нинага айдары јок уйатту болды.

А. Г а й д а р.

Сурактар.

1. Үренетен өйдө Нина менинг учун агаштын ортозында болды?
2. Анда ол кемле тушташты?
3. Кичинеке уулчак урокко менинг учун сонгодо?
4. Агаштын ортозында балдарла не болды?
5. Нина менинг учун ыйлады?

Турумкай Юн Су.

(Кыдат албатынын чөрчөгү.)

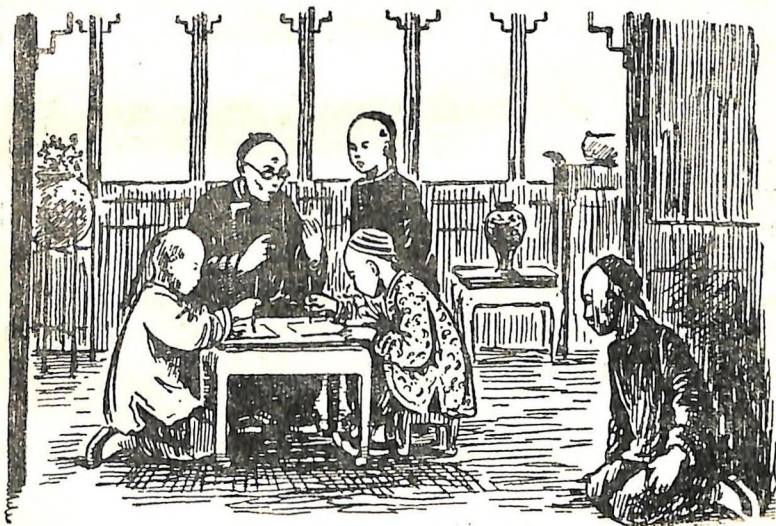
Бир тушта Юн Су деп кичинеке уулчак болгон. Онын адазы жада калган. Ол энезиле экү арткан. Олор жокту жаткан, туразынын ичинде не де жок болгон. Кезикте бир ууш рис те табылбайтан.

Юн Сунунг үренер жажы жетти, же ондо бичиирге керектү чаазын да, туш та, кисточка да жок болгон. Андый да болзо, Юн Су кату сананып алды: «Үренерим!»

Эртезинде ол бай айылдажына барала, айтты:

— Слер айылда иштейтен жалчы бедреп турганаар деп уккам. Мени алзаар! Менин жажым ас, онызы чын, же мен көп неме сурабай жадым: слердин уулдараар канайда үренип турганын каа-жаа көрөргө жөп берзеер, меге өскө неме керек жок болор.

Бай кижи жалы жок жалчы келгенине сүүне берди. Ол жөпсинди.

Юн Су байдын айылында эртен турадан ала энирге јетире иштеп турды. Бастыра кирлү ле уур ишти ого артызып тургандар. Је Юн Су ээзинин балдары үренип турган бичикти каа-јаа көрүп турар аргалу болды. Кезикте дезе ол бастыра урокты да угуп турды: үредүчи келгенде, Юн Су толукка киреле, јажынып алатан. Анайда ла угуп отуратан.

Бир јылдын бажында ол сөстөрдн бойы кычырар болды. Је бир түбек — бичип билбес! Бичиирге чаазын јок болгон. Эмди канайдар деп, Юн Су сананып турала, канайдар аргазын таап алды.

Юн Су энезиле экү кичинек турада сырагай талайдын јарадында јуртаган. Толкулар талайдын јука кумагын кере түжүне экчей согуп турган. Юн Су узун агаш алып алала, талайдын јаказына келди. Сөсти кумакка түрген бичип ийди. Толку түрүлип келеле, ончозын јунуп барды. База ла бичип ийди — экинчи толку оны база јунуп барды. Ол анайда кисточка да, чаазын да јокко канча ла кире бичиир аргалу болгон.

Је эмди ого бичиктер керек болды.

Бир катап Юн Су бойынын бай ээзине јууктап келеле, айтты: — Мен слерге јал јокко иштегем. Эмди мен јал сураарга турум. Је слер меге бичиктер кычырарга јөп беретен болзоор, мен слерге база бир јыл иштеерим.

Ээзи, андый астамду јалчыдан айрылбаска, јөпсинди. Эмди Юн Суда бичиктер бар болды.

Қыш јууктап клееткен. Күндер кыскара берген. Юн Су карануй киргенче иштеп турды. Түш ого јетпес болды. Юн Су лампага уратан сарју да садып алар аргазы јок сүреен јокту болгон. Је ол јана баспаган. Айдын түнде ол айдын јарыгына кычырып, бичип туратан. Ай јок болгондо, Юн Су өлөннинг ортозынан суркурууш конгустарды јууп алала, бамбук агашка јапшырып алатан. Турумкай Юн Су түнде тирү конгустардын јарыгына кычырып ла турды.

Көп јылдар өткөн. Юн Су бойынын амадузына јетти — ол улу учёный боло берди. Кичинек јокту Юн Сунын турумкайын улус эмди де эске алынып јүрет.

Сурактар.

1. Юн Су бай айылдажына ненин учун јалы јок јалчы болуп алды?
2. Уулчак канайып иштеди?
3. Ол кычырарга канайып үренди?

4. Неге бичип үренди?
5. Экинчи жыл иштегени учун Юн Су ээзинен кандый жал сурады?
6. Кышкы эгирлерде кычырарга ла бичнирге, Юн Су ненн сананып тапты?
7. Юн Суга улу учёный болорго не болушты?

Эненин кожоңы.

Ай көзнөктөң жалтырап,
тура ичин жарыдат.
Энези уулын кабайлап,
эркеледип уйуктадат:
«Уйукта, уулым, уйукта,
улус терең уйкуда.
Карыксынып ыйлаба,
кару энен жанында.

Сенин амыр уйкуңды
сергек черүбис корулайт.
Сенин жаш жүрүмүңди
Төрөлис кичееп быжулайт.
Уйукта, уулым, уйукта,
улус терең уйкуда.
Карыксынып ыйлаба,
кару энен жанында».

Л. Кокышев.

Энези.

I.

Энезин байрамла уткыырпа, сегизинчи мартта Витя Ерошин эрте турды. Же энези фабрикага жүре бертир.

Витя бир тушта анда болгон, энези канайда иштеп турганын көргөн. Энези жаан станоктын жанында турган. Станокты сындай учуктар чөййилип барган. Витянын энези оморды ажарулу аяктап турган. Кажы бир учук үзүлө берзе, энези оны, сыраңгай билдирбезинен түргөн буулаштырып ийет.

«Алдырбас, школдын кийининде де уткыгайым» — деп, Витя сананды. Ол ажанып алала, тышкары чыкты. Жаскы күн болгон. Кар жаңгыс ла көлөткө жерлерде жаткан. Витя сүүнип турды: удабас жай желер, каникул болор!..

Школдо ол Кира Петровна үредүчизин үй улустын байрамыла уткыды.

Үредүчи «бийан болзын» дейле, бастыра класска табельдер үледі.

Витя жука бичигешти жалтанчылу ачты. Же ол ине! Нургулай үчтер ле үчтер.. Орус тилле дезе жаан эки турды.

Витя бажын салактадып ийди. Кира Петровна айтты:

— Китчеенер керек, Ерошин!

Витя колыла јанып ийди. Эмди незин кичеенетен! Ол табелин сумказына сугуп алды. Уроктордын кийининде дезе сумказын алала, јанып ийди.

Ол јук ле арайдаг ла базып браатты. Энезиле туштажар ойди канча ла кире узадарга турды. Табель энезине јарабазын ол билип турган. Энези кату кижиге болгон. Бойы ол сүрекей јакшы иштеген, уулы да јакшы иштезин деп күүнзеп турган.

II.

Витя канайып та араай баскан болзо, је учы-учында јанып келди. Энези үйде болгон. Ол уулын сүйүнчилү уткыды.

— Јакшы ба, Витя! Энегди үй улустыг байрамыла не уткыбай турун?

— Уткып турум! — деп, бүркүлип калган Витя айтты.

— Быян болзын! Сен не кунугып калган?

— Јок, тегин ле!

— Табелигди не көргүспейдин? Энеге үй улустыг күнине кандый сый белетеп салдын?

— Кандый да эмес!.. Көргүзер неме јок!..

— Канайда јок болотон?

— Анайда ла!.. Кира Петровна отметкаларды јастыра тургузып салган!

— Јастыра дегени не? — деп, энези чугулдана берди. — Табелигди бер капшай!

Витя сумказында узак бедренди. Учы-учында табельди энезине алып берди. Энези жукачак бичигешти алала, уулы јаар кату көрди.

— Сен не, Виктор, бастыра јылдыг туркунына үчтерге ле экилерге минип алып жүретеге бе?

— Ј-јок! — деп, Витя үнденди..

— Ол ине — јок! А бу не? Эш немеге јарабас кылык! Бистинг өбөкөбисти ле уйатка түжүрип јадын! — деп, энези чугулданып айтты.

Анайда айтканына Витя ненин де учун анчадала тыг өөркөди.

— Кемди де уйатка түжүрбей јадым...

— Јок, уйатка түжүрип јадын! Бистинг өбөкөбис — Ерошиндер — тоомјылу өбөкө, сен дезе уйатка түжүрип јадын!

— Анайда айтпа, оного өскө жүре берерим — деп, Витя айтты.

— Кайдаар баратан?

— (Кайдаар баратанын билерим. Jүре берерим —божогоны ла ол!

III.

Витя коридорго чыга коноло, тонын ла бөрүгин кадудан алып, тышкары чыга жүгүрди.

Көрүнгөн ле јер јаар басты. «Културанынг ла амыраштын районный паркына келгенин ол бойы да билбей калды. Ол жыгылаарга бейин улам сайын келип туратан. Је эмди жыгылайтан јер јок болгон. Тош кайылып калган.

«Ўй улустынг телекейлик кўни эзендик болзын!» деп бичиген кызыл бос јолды кечире тартылган эмтир. Парктынг ортозында кызыл бослө кееркедип салпан јаан доско турды. Онын үстүнде мындый сөстөр болды:

«Бистинг районнын эн артык улузы».

Витя доского јууктап келди. Анда көп фотографиялар болгон. Кенетийин Витяга таныш кижилер бар деп билдирди. Ол лаптап көрди. Јаан кату көстөр, эмеш јемире көргөн кабактар, арчуул... Энезине сүрекей жүзүндеш! Акырзаар да, бу энези болгодый ине! Је, чындап та, бу онын энези! Онын энези! Бичигени бу: «Эн артык ишчи Евдокия Ерошина».

Витя энезининг портрединен көс албай турды. Одүп брааткан кандый да кижилер фотографияларды ајыктай берди. Витя чыдажып болбой, айтты:

— Көрзөөр дө... бу Евдокия Ерошина, менин энем!

— Чын дезег! Јүзүндеш! Сүреен эмтиринг, уулым, уткып турум — деп, ол кижиги айтты.

«Мен не сүреен болотом? Сүреен кижиги — энем ине» — деп, Витя сананды, же андый да болзо, онын санаазына сүрекей жакшы болды.

Ол досконын жанында узак турды. Кандый бир кижиги жууктай базып ла келгенде, Витя айдып турды:

— Көрзөөр дө, туку анда... Евдокия Ерошина... Ол менин энем.

Улус ого сүүнчилү күлүмзиренип, оны уткып турдылар.

Витя энезинин портрединен көзүн алып болбой турды. Ого мында, паркта, энезин көрөргө, сүреен кайкамчылу болгон.

Карануй кире берди, Витя ол ло тушта жанды.

— Келдин бе, экиден айрылбас уул! — деп, энези айтты.

— Келдим! — деп, Витя каруузын берди. Ол унчукпай эмеш турды, оного айтты: — Эне, сен көрдин бе?

— Кемди?

Витя чокумдап айтты:

— Эң артык ишчини Евдокия Ерошинаны!

— Кайда? — деп, энези жаан үнденип сурады.

— Анда, паркта... Баралы!

Витя энезин парк жаар баштады. Карануй түн кирип калган, же фонарь районнын эң артык улузынын портреттери кондырылган досконы жакшы жарыдып турды.

Энези бойынын портредин кайкап көрүп турды. Витя дезе энезинин колын алала, араай айтты:

— Эне, сен сананба... Мен уятка түжүрбезим... мен түзеле-рим. Көрөринг де!

— Кем жок, уулым! Кем жок! — деп, энези айтты.

Энези Витяны кучактап алала, көскө көрүнбес учукты буулап турган чылап, сабарларын кыймыктадып ийди.

Я. Т а й ц.

Сурактар.

1. Витя энезин ичине ачындырды?
2. Витя баштап тарыйын табельдеги юметкаларды кандый күүндү көрди?
3. Ол отличник эмеси учун ого качан анчадала уятту болды?
4. Уй улустын телекейлик кунинде фабрика эң артык ишчилерин канайда темдектеди?
5. Витя энезине кандый сөс берди?

Эне.

Қара чачы кажайып,
јаш јажаган Јинјилей.
Қанча бала чыдадып,
эр јетирген Јинјилей.

Амыр, соот јогынан
көп иштеген сен, эне,
јаш баланы азыраган,
комудал билбес сен, эне.

Ч. Ч у н и ж е к о в.

Огурчындар.

I.

Бир каттап Павлик Қотъканы балык тударга бойыла кожо суунын јанына апарды. Је ол күн олардо ырыс јок болгон. Балдык чек тиштебей турган. Энирде дезе олар колхозтын маалазына киреле, кармандарына толтыра огурчындар үзүп алгандар. Колхозтын каруулчыгы оларды көрүп ийеле, сыгырткыжыла сыгыра берди. Олар онон казалаткан ла! Өскө улустын маалазына киргени учун ого үйде једижер болор деп, Павлик жүгүрип браада сананды. Ол бойынын огурчындарын Қотькага берип ийди.

Қотька айымына сүйүнчилү једип келди.

— Эне, мен сеге огурчындар экелгем!

Энези көрөр болзо, онын кармандарында толтыра огурчындар, койынында база огурчындар јадат, ого үзеери, колдорында эки јаан огурчын.

— Кайдан алдың? — деп, энези сурады.

— Мааладан.

— Кемнинг маалазынан?

— Анда, суунын јанында, колхозтын маалазынан.

— Сеге кем берди?

— Кем де эмес, бойым үзүп алгам.

— Айдарда, уурдап алдың ба?

— Јок, уурдабагам, тегин ле үзүп алгам... Павлик алган, меге дезе јарабас па? Је мен де алып алгам.

Қотька кармандарынан огурчындарды чыпарып турды.

— Акыр, акыр! Чыгарба! — деп, энези айтты.

— Ненин учун?

— Эмди ле оларды кайра апар!

— Мен оморды кайдаар апаратам? Омор грядкада өскилген, мен дезе үзүп алгам. Эмди омор түнөй ле өспөс ине.

— Кем жок, апарала, ол ок омурчын үскөн грядкага салып койорун.

— Андый болзо, мен оморды чачып ийерим!

— Жок, чачпазын! Сен оморды отургуспаган, өскүрбеген — чачарга да сенде тап жок.

Котька ыйлай берди.

— Анда каруулчык бар. Ол биске сыгырган, бис дезе кача бергенис.

— Көрзөң, нени эдип жадаар! Ол слерди тудуп алган болзо, канайдар эдеер?

— Ол биске једижип болбос эди, ол карган ине.

— Је сего канайып уят эмес!— деп, энези айтты.— Ол омурчындр учун таадак каруузына туруп јат ине. Омурчындр јоголгонун билгилеп алза, таадак бурулу дешкилеер. Јакшы болор бо?

Энези омурчындрды ойто Котьканын кармандарына салып тура берди. Котька онын колдорынан божонорго албаданып, кыйгырып турды:

— Мен барбазым! Таадакта мылтык бар. Ол адар, мени өлтүрип койор.

— Уулым уурчы болгончо, менде торт уул жок болзын!

— Је, менле кожо барзан, эне! Карануй кире берген, мен коркып жадым!

— Аларга дезе коркыбадын ба?

— Энези Котькага онын кармандарына батпаган эки омурчынды туттуруп береле, бойын эжиктен чыгарып салды.

— Бар, омурчындрды апар эмезе айылынган чек жүре бер.

II.

Котька бурылала, оромло күүн-күч жок базып барды. Торт карануй болгон.

«Омурчындрды мында ла, ырынтыга, таштап ийерим, апарып салдым деерим» — деп, Котька сананып алала, эбиреде ајыктады. — Жок, апарып берерим. Кем-кем көрүп ийзе, мен учун таадакка једижер.

Ол ыйлап браатты. Ого коркушту болгон.

«Павликке јакшы — деп, Котька сананды. — Ол меге омур-

чындарын берип ийген, бойы дезе үйде отурып жат. Ого, байла, коркымчылу эмес болор!»

Ол деремнеден чыгала, жаланла барды. Эбиреде бир де тынду неме жок. Маалага канайып жеткенин Котька жоркыганынан улам билбей турган. Каруулчыкты көрүп ийеле, чеденнин жанында токтой түшти. Там ла тыгыда ыйлай берди. Каруулчык ого жууктада бazyп келди.

— Сен не ыйлап турун? — деди.

— Ой былар, мен огурчындарды ойто экелгем.

— Кандый огурчындарды?

— Бис Павликле экү үскен огурчындарды. Энем апарып берзин деген.

— Э-э, ол кандый керек! — деп, каруулчык кайкады. — Мен слерге сыгырдым ине, слер дезе огурчындарды анда да жок үзүп алганаар!.. Коомой! Сени, байла, Павлик үреткен болор?

— Ол үскен, мен де үскем.

— Сен оныла, Павликле, нажылашпай жүр. Же, көр, база анайып жылынба! Огурчындарды бейин береле, айылыга жан.

Котька огурчындарды кармандарынан чыгарала, оморды грядканын үстүне чебер салып койды.

— Же, ончозы ба, жок по? — деп, таадак сурады.

— Жок... бирүзи жетпей жат! — деп, Котька каруузын береле, катап ла ыйлай берди.

— Ненин учун жетпей жат?

— Мен бир огурчынды жолой жип салгам. Эмди не болгой не?

— Же, не болор! — деп, таадак айтты. — Бир де неме болбос. Жип салганын, же андый ла болгой!

— Огурчын жылыган учун слерге не де болбос по?

— Көрсөн, кандый керек! — деп, таадак каткырынды. — Жок, бир огурчын учун не де болбос. Сен арткандарын экелип бербеген болзон, ол тушта жедижер эди, эмди дезе жок.

III.

Котька айылына жүгүрди. Онон кенетийин токтой түжеле, ыраактан кыйгырды:

— Ой былар, ой былар!

— Же, база не болды?

— Мен жип койгон огурчын канайда бодолор — мен оны уурдап алгам ба эмесе жок по?

— Гм... бот база кандый неме! Же, канайдар, уурдабаган да болгой.

— А канайда?

— Же, мен сеге оны сыйлап бергем деп бодогойым.

— Быйан болзын, былар! Мен барайын.

— Бар, бар, уулым!

Котька јалангла јууканы ажыра, онын кийининде суучакты кечире салган кемирёле бар-јок кўчиле јўгўрди, онон мендебей деремненин оромыла басты. Онын сагыжы јарык болды.

«Энем адама ла айтпайтан болзо! — деп, ол сананды. — Же, кем јок, мен оны сураарым — ол айтпас. Онын кийининде мен кандый бир јакшы керек эделе, ончозын бойым куучындап берерим, ол тушта адам да чугулданбас».

Н. Носов.

Сурактар ла јакылта.

1. Уулчактар колхозтын маалазына ненин учун кирдилер? Олор анда нени эптилер?
2. Павлик бойынын огурчындарын ненин учун Котькага берип ийди?
3. Котька огурчындарды кайдаар экелди?
4. Уулынын таап экелгенин энези канайда кўрди?
5. Котька таадакка огурчындарды кайра апарарга ненин учун коркып, ыйлап турган?
6. Таадакка ол не керегинде куучындашты? Таадак ого кандый јоп-сўме айдып берди?
7. Котька таадакка не учун быйанын јетирди?
8. Јанып кледеле, уулчак неге сўўнип турды? Не керегинде јўрексинп турды?
9. Бойынын бурузын тўзедерге, ол кандый сўс берди?
10. Бу куучында слерге кем јарайт? Ненин учун?
11. Куучынды рольдорло кычырыгар.

Адазы ла уулы.

(К. Станюковичтин бичигени аайынча.)

I.

Бир керепте он эки јашту уулчакты, матростын уулын, ончо улус сўўген. Адазы оны бойынын ижине ўредип алган, уулчак керептеги ишти јаан матростон до коомой эмес билип турган. Ол кармактанып, мачтанын сыранай ла учына јетире чыгарга билетен. Керептин јайканганынан да, јотконнон до коркыбайтан, эжингенде дезе торт ло балыктей. Матростор оны «бистин кичинек талайчыбыс» деп адагылайтан.

Бир катап керепте јеткер болгон: кичинек кызычак талай-га јыгылган. Уулчактын адазы оны ончо улустаң озо көрүп ийеле, кызычакты аргадаарга тап этти. Толкулар кызычактын үстүндө качан ок тудуца берген, је матрос чөңөлө, кызычакты чыгарып алган.

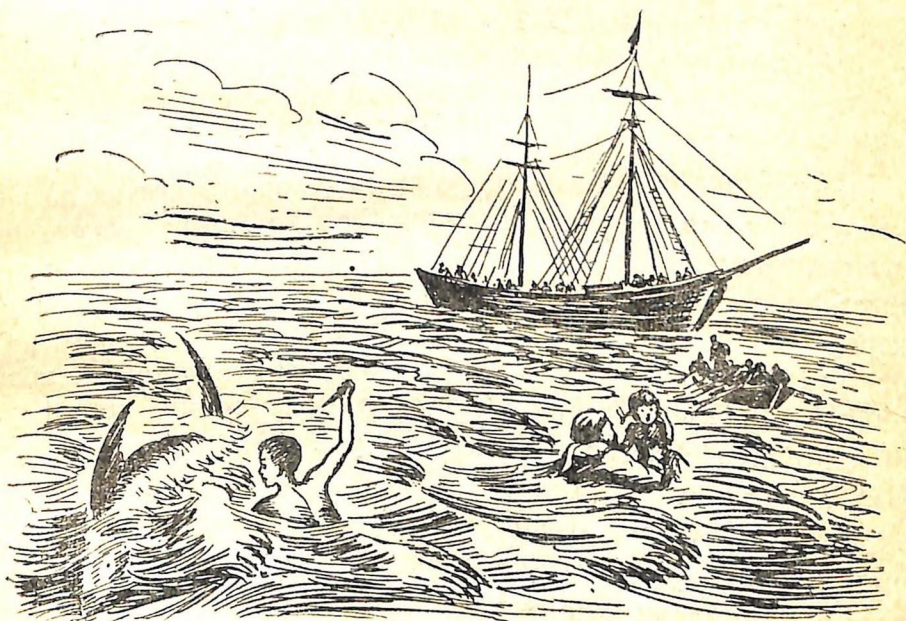
Бу өйдин туркунына кереп ичкери жүре берген, матроско ыраак јерди эжинип өдөр керек болгон.

Ол керептен ыраак јок болордо, кенетийин керепте: «Акула!» — деп кыйгы угулды. Коркушту неме толкулардын ортозынан чыга коноло, кижии јаар јүткүп барды. Керептеги ончо улус коркыганынан кыймык та јок тургулады: матростын ла кызычактын јүрүми сыраңай јеткердин алдында болгон.

II.

Је кенетийин кандый да кайкамчылу неме боло берди: акула кенетийин тырландап, тескери бурыды, оны эбиреде суу кандала берген: акуланы кем де шыркалап ийген.

«Ол бистинг кичинек талайчыбыс!» — деп, матростор кыйгырышты. Чындап та, ол уулчак болтыр. Адазы јеткердин алдында болгонуң көрүп ийеле, ол сууга калып, акулага эжинип једеле, оның ичине курч бычакла сайып ийген эмтир.

Шыркалаткан акула уулчактын кийининен тап этти, уулчак десе, ончо улусты алаң кайкадып, керептең туура эжинип барды. «Кайра, кайра!» — деп, ого матростор кыйгырыжып турды. Же онын адазы ла кызычак керептин үстүнө чыкканын көрбөгөнчө, уулчак кайра бурыбаган. Жүк ле онын кийининде уулчак, акуладан эптү коруланып, кереп жаар эжинип барган.

Акуланы ичине бычакла база бир катап сайып ийеле, ол керептен таштаган армакчыдан түдунып алды. База бир канча минуттын бажында уулчак керептин үстүндө болды.

«Сен баштап тарыйын ненин учун керептен туура эжинип бардың?» — деп уулчактан сурап турдылар. — «Акула менин кийинимнен сүрүшсин, адам десе ол өйдө жеткерден айрылзын деп санангам» — деп, жалтанбас уулчак каруузын берди.

Сурактар.

1. Уулчакты ненин учун ончо улус сүйп турган?
2. Бир катап керепте не болды?
3. Жеткер тушта уулчак бойын канайып тутты?
4. Уулчак адазына кандый күүндү болгон?

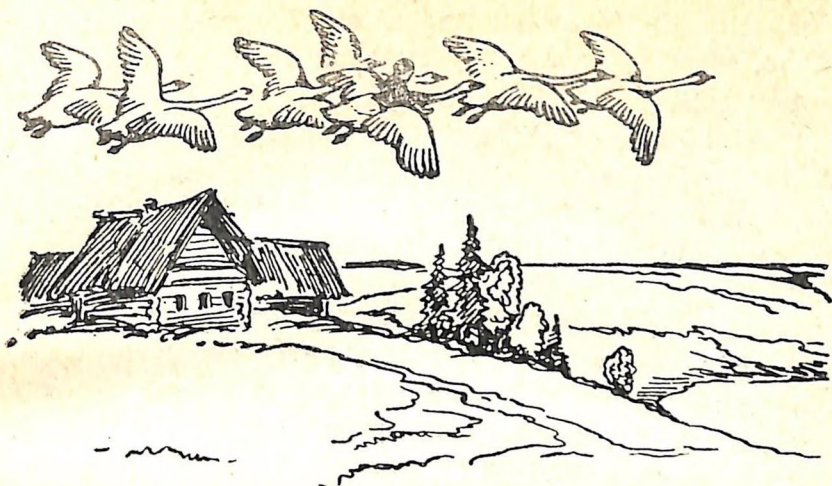
Кастар.

(Албатынын чөрчөги.)

I.

Карган өбөгөн лө эмеген журтаган; олордо кызычак ла кичине уулчак бар болгон. Каргандар городко барып келерге шыйдынып, кызычагына жакыган: «Бис городко барып келерге турубыс, балам, сеге өтпөк экелерис, плат садып берерис, сен десе керсү бол, карындажынды чеберле, эжиктен ырап кайдаар да барба». Каргандар жүре берген; кызычак карындажын көзнөк алдында өлөннин үстүнө отругузала, бойы оромго чыгып, узак ойноп жүргөн. Кастар учуп келеле, уулчакты канадына отургузып, апарган.

Кызычак жүгүрүп келеле, көрзө — карындажы жок! Ары-бери жүгүрди — жок! Кызычак карындажын кыйгырган, кыйгырган, же карындажынын үни угулбаган. Ак жалаңга жүгүрүп бар-

ган; ыраакта бир үүр кастар кезек ойгө көрүнип турала, агаш-
тыг ары жаны жаар ырап, көрүнбей барган. «Карындажымды
кастар апарган болор!» — деп, кызычак сананала, кастардын
кийининен жүгүргөн.

II.

Кызычак жүгүрип браадала, көрзө — жолдо печке туру. «Печ-
ке, печке, кастар кайдаар учуп барды, айтсан?» — деп, кызы-
чак сураган. «Менин арыш теертпегимди жизен, айдарым» —
деп, печке айткан. «Менин адамда буудайдын да теертпеге тү-
гезе жиилбей жат» — дейле, кызычак оного ары жүгүргөн.

Кызычак оного ары жүгүрип браадала, көрзө — яблоня туру.
«Яблоня, яблоня, кастар кайдаар учуп барды?» — деп сурады.
«Менин яблокомды жизен, айдарым» — деп, яблоня айткан. «Ме-
нин адамнын садында да өзүп турган яблонянын яблоколоры
жиилбей жат! — дейле, кызычак оного ары жүгүргөн.

Кызычак жүгүрип браадала, көрзө: кисель жаратту ак сүт суу
агып жаткан. «Кисель жаратту ак сүт суу, кастар кайдаар учуп
барды, айтсан?» — деп, кызычак сураган. «Сүттү киселимди
жизен, айдарым» — деп, суу айткан. «Менин адамда каймак
та жиилбей жат!» — дейле, кызычак оного ары жүгүргөн.

III.

Еж анычак жолукпаган болзо, кызычак узак жүтүрер эди.
Кызычак оны ийде саларга турала, кадаар болор деп коркый-
ла, тийбеди, онын кийининде сурады: «Еж, еж, кастар кайдаар

учуп барды?» Ёж јолды айдып берди. Кызычак јолло јүгүрип браадала, көрзө — куш бутту турачак туру, ол турачак ары-бери бурылып турган, онын ичинде сөөк бутту алмыс эмеген отурган, көзнөктин јанында тактада алтын яблоколо ойноп, кызычактын карындажы отурган. Кызычак көзнөк јаар өнгөлөп келеле, карындажын тудуп алып, айылы јаар јүгүргөн, алмыс эмеген десе көрөлө, кастарын кычырып, кызычакка једишсин деп ийген.

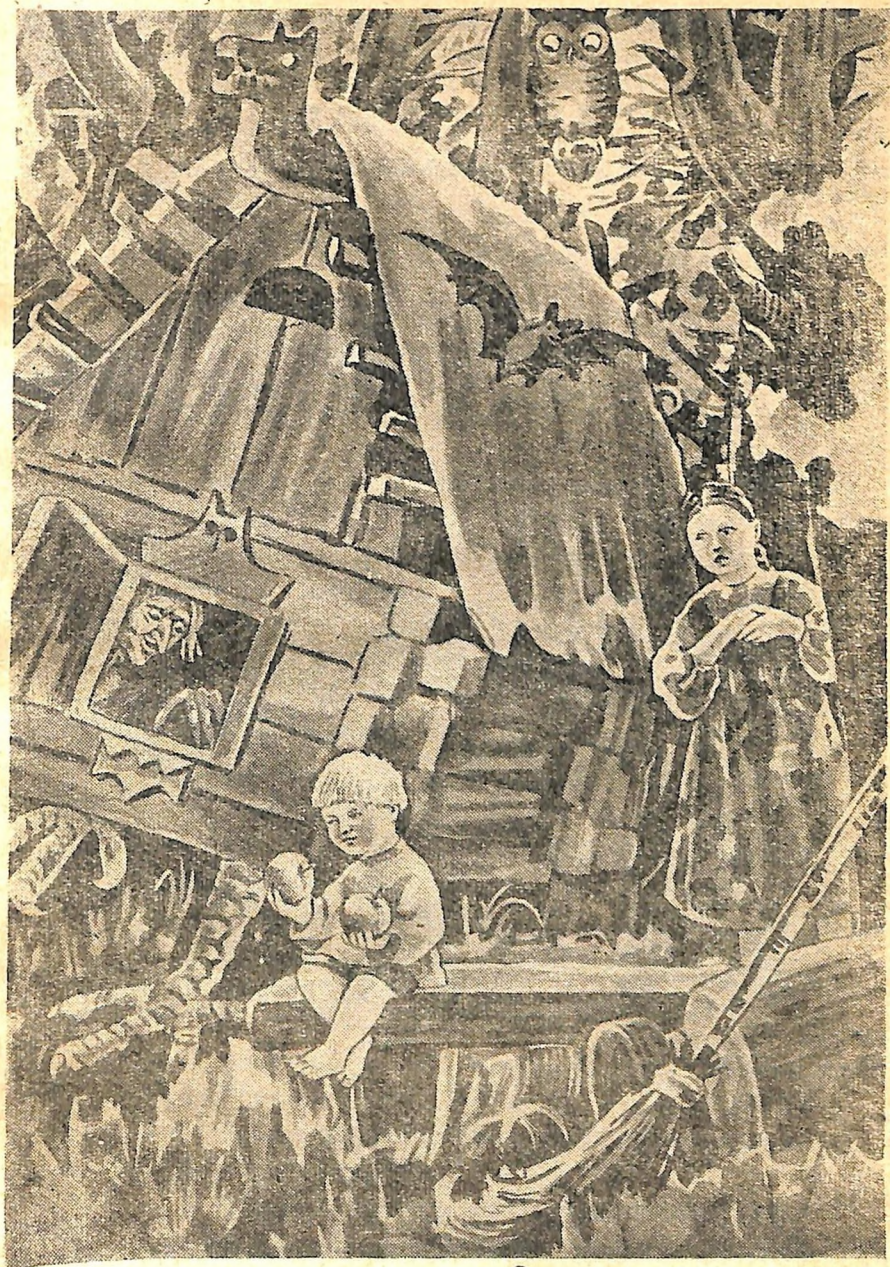
Кызычак јүгүрип браадарда, кастар ого арай ла једишпей турган. Қайдаар јажынар? Кисель јаратту сүт сууга једип келеле, айтты: «Суучак, көөркийим, јажырзан мени!» — «Менин сүттү киселимнен јизен» — деп, суу айтты. Кызычак сүттү кисельден јип алды, ол тушта суучак кызычакты бойынын кайыр јарадынын алдына јажырып саларда, кастар көндүре уча берген.

Кызычак јарат алдынан чыгала, онон ары јүгүргөн, кастар десе оны көрөлө, кийининен база ла сүрүшкен. Кызычак эмди нени эдер? Яблоняга јүгүрип келеле, сурады: «Яблоня, көөркий, јажырзан мени!» — «Менин яблокомнон јизен, јажыарым» — деп, яблоня айткан. Арга јокто кызычак бир яблоконы јиген. Яблоня бүриле оны јаап ийерде, кастар көндүре уча берген.

Кызычак яблонянын төзинен чыгала, айылы јаар јүгүргөн. Јүгүрип браадарда, кастар база ла оны көрүп ийеле, кийининен сүрүшкен. Канаттарын кызычактын бажынын үстүнде талбагдадып, арай ла једишпей турган. Кызычак печкеге арайдан ла једеле, суранды: «Эне, печке, јажыр мени!» — «Менин арыш теертпегимди јизен, јажыарым» — деп, печке айткан. Кызычак арыш теертпекти түргөн јийле, печкенин ичине јажынып алган: кастар көндүре уча берген.

Кызычак печкенин ичинен чыгала, айылы јаар тын јүгүргөн. Кастар кызычакты көрөлө, база ла кийининен сүрүшкен. Кастар једижип келеле, канадыла јүзине согуп, баланы кызычактын колынан арай-арай ушта сокпой турган; је кызычактын туразы јуук болгон. Кызычак турага кире коноло, эжигин, көзнөгін јаап алган. Кастар туранын үстүнде айланыжып, кыйгырыжып, бир де неме јогынан алмыс эмеген јаар уча берген.

Карган эмеген, өбөгөн јанып келеле, көрзө — уулчак үйде, эзен-амыр эмтир; олар кызычакка өтпөгөш лө пладычак сыйлап берген.

Куш бутту турачак туру. ары-берн бурылат...

Сурактар ла жакылталар.

1. Чөрчөкting кажы јери слерге анчадала јилбүлү деп угулды?
2. Городко барарда, кызычакка ада-энези нени јакыган?
3. Кызычак карындажын ненин учун корулап болбоды?
4. Чөрчөктө ол керегинде канайда айдылганын кычырып беригер.
5. Кызычак карындажын бедреерде, печкеле, яблоняла, суула ол канайда эрмектешкен?
6. Кастар кызычакка једип браадарда, печкеле, яблоняла, суула ол канайда эрмектешкен?
7. Бу чөрчөк неге үредет?
8. Чөрчөкти рольдорло кычырыгар.

Тармалу сөс.

I.

Узун буурыл сагалду өбөгөн тактада отурып, зонтигиле кумакка нени де јурады.

— Эмеш ары отураар — деп, Павлик, ого айдала, тактанын кырына отурып алды.

Өбөгөн тактанын учын јайладып береле, уулчактын кызырып калган чугулду чырайы јаар көрөлө, сурады:

— Сенле не-не болды ба?

— Болзо болгой лэ! Слердинг не керегеер бар? — деп, Павлик кылчас этти.

— Менин керегим јок. Је сен бу јангы ла кемле де өөркөжип, ыйлап, кыйгырып турган...

— Је карын! — деп, уулчак чугулду айтты. — Мен удабас айылымнаг чек качып јүре берерим!

— Кача береринг бе?

— Кача берерим! Јангыс Ленка да керегинде качарым. — Павлик јудруктарын түүнип алды. — Мен оны јангы арай ла токтоктобогом! Ондо будуктар көп, меге дезе бирүзин де бербес!

— Бербей јат ша? Је, ого болуп, качарга јарабас.

— Јангыс ла ого болуп эмес. Јаанам мени бир ле шорковка учун арчуулла сабап-сабап, кухнядаг чыгара сүрген...

Павлик тарынганына ыйламзырай берди.

— Кем јок! Бирүзи адылар, экинчизи килеер — деп, өбөгөн айтты.

— Бир де кижиге меке килебей јат! — деп, Павлик кыйгырды.

— Агам кемеле жүзүп барарга жат, мени десе кожо албай жат. «Мени кожо алзан, албазан да, мен сенен айрылбазым, кайыктарынды апарарым, кемеге албаданып кирерим!» — дегем.

Павлик тактага јудругыла согуп ийди. Кенетийин унчукпай барды.

— Сени аган ненин учун кожо албайт?

— Слер мени не шылап тураар?

Обөгөн узун сагалын сыймап ийди.

— Мен сеге болужайын деп турум, Тармалу андый бир сөс бар.

Павлик лаптап угарга, оозын ачып алды.

— Мен сеге ол сөсти айдып берейин. Је ундыба: ол сөсти араай айдар керек, айдар тужунда эрмектежип турған кижинин көзине чике көрөр керек. Ундыба — кижинин көзине чике көрүп, араай айт...

— Ол кандый сөс?

Обөгөн уулчактын кулагына эңчейди. Онын јымжак сагалы Павликтин јаагына табарды. Ол нени де шымыранала, учында тын айтты:

— Бу тармалу сөс, оны канайда айдатанын ундыба.

— Је, айдып көрөйин, мен эмди ле айдып көрөрим — деп, Павлик каткырынды.

Ол туруп чыгала, айылы јаар жүгүрө берди.

II.

Лена столдың жанында журап отурган. Онын жанында жажыл, көк, кызыл будуктар жатты.

Ол Павликти көргөн лө бойынча, будуктарын кабыра тудуп, колыла жаап алды.

«Өбөгөн мекелеп салган — деп, уулчак кыртыштанып сананды. — Тармалу сости мындый бала кайдан онгдзын!..»

Павлик эјезине тууразынан жууктай базып келеле, јенинен тартты. Эјези кайра көрди. Ол тужунда Павлик онын көзине чике көрүп, араай айтты:

— Лена... пожалуйста... будуктарыннын бирүзин меге берзен.

Лена көзин јаанада ачты. Сабарлары түзелип, колын столдон түжүреле, кемзинип сурады:

— Сеге кандый карандаш керек?

— Меге јажылын — деп, Павлик јалтанып айтты.

Ол будукты колына алып, туранын ичиле ары-бери базып јүреле, эјезине ойто берип ийди. Будук ого керек јок болгон. Ол тармалу сөс лө керегинде сананып турган.

III.

«Јаанама барып көрөйин. Ол калаш быжырып јат. Чыгара сүрер бе, јок по?»

Павлик кухнянын эжигин ачты.

Карган эмеген сковородадан изү пирожоктор чыгарып турды.

Уулчак ого јүгүрип келеле, эки колыла јааназынын кызарып калган чырышту јүзин бойы јаар бурып, көзине чике көрүп, ымыранды:

— Пожалуйста... ол пирожоктон меге бир болчок берзен.

Јааназынын сыны түзеле берди.

Тармалу сөс карган эмегеннинг чырышту јүзинде, көзинде, күлүмзиренгенинде јаркындала берди...

— Изүзинен... изүзинен јиир күünün келди бе, балам! — деп айдып, јааназы пирожоктордын эн артыгын талдап, уулчакка берди.

Павлик сүүнген бөйынча секирип ийеле, јааназын эки жаагына окшоды.

«Тармачы! Тармачы!» — деп, ол өбөгөн керегинде сананды.

IV.

Ажанар тушта Павлик тым болуп, агазынын айткан жазыла сөзүн тындап отурган. Агазы кемелү жүзүп барарым деп айдарда, Павлик колын агазынын ийинине салала, араай суранды:

— Пожалуыста, мени бойынга кожо алзат.

Столдо отурган улус энызын угала, ончозы унчукпай барды. Агазы кабагын өрө көдүрүп, күлүмзиренди.

— Кожо алзат. Сеге уур ба? — деп, эжези кенетийин айтты.

— Ненин учун албайтан, кожо апарбай — деп, жааназы күлүмзиренип айтты.

— Пожалуыста — деп, Павлик такып айтты.

Агазы тын каткырала, Павликтин ийинине алаканыла таптап, онын чачын атрайта сыймап ийди.

— Адаң ла жорукчы бол! Же кем жок, шыйдын!

«Болушты! База ла болушты!»

V.

Павлик столдон чыга коңоло, тышкары жүтүрди. Же скверде¹ өбөгөн жок болгон. Отурган тактазы эң арткан, кумактын үстүндө жарты жок темдектери ле артып калган.

В. Осеева.

Сурактар ла жакылта.

1. Павлик скверде бойын канайда туткан?
2. Өбөгөгө ол не жерегинде комуздады?
3. Өбөгөн Павликке кандый жөн-сүймө айдып берди?
4. Павликтин эжези, агазы ла жааназы ого ненин учун карузыр болды?
5. Куучынды андагы улустын ла автордын адынан кычырыгар.

Письмолор ло газеттер салатан кайырчак.

(Куучын.)

I.

Почтальон күнүн ле эртен тура эжик токулдадатан. Ол жаан табыштан Костя ла Валя ойгонып келетендер. Почтальон адазына газетти береле, айдып туратан:

¹ Сквер — улус амыраар жаан эмес сад.

— Слер кайырчак илип салатан болзоор! Кижн токулдат-
канда, укпайдаар.

— Чын, чын — деп, адазы каруузын беретен. — Кыйалта
жок... Бүгүн ле эдерим.

Je күндер өдүп ле туратан, адазы дезе кайырчак садып, алар-
га ундып койотон.

Je бир катап адазы чаазынга ороп салган жаан неме экелген.
Орогон чаазындарды ачып ийерде, Костяга ла Валяга жараш
чанкыр кайырчак көрүндн. Кайырчактын темир эжигинде ак
букваларла мынайда бичип салган эмтир. «Письмолор ло га-
зеттер салатан кайырчак».

Адазы маска алып, кайырчакты эжикке жаба кадайла, кар-
манынан кичинек сомок чыгарып, түлкүүрле бөктөйлө, айтты:

— Je, балдар, түлкүүрди слердин кемеерге берейин? «Поч-
танын заведующийи» кем болор?

— Мен, — деп, Костя кыйгырды.

— Мен! — деп, Валя база кыйгырды.

— Je, блаашпагар — деп, адазы айтты. — Костя жаан, түл-
күүрди ого берер керек.

Кичинек жалтырууш түлкүүрди адазы Костяга берди.

II.

Костя күнүн сайын кирнестеге чыгып, кичинек түлкүүрле
кичинек сомокты ачып, кайырчактан газеттер алып туратан.

— Меге бир ле катап ачарга берзен. Бир катап түлкүүрле
чатылдадарга берзен! — деп, Валя сурайтан.

— Бербезим! Почтанын заведующийи сен эмес, мен!

Костя бойынын газетин кычырарга табыланып отурып ала-
тан, Валя дезе, Костя кайырчакты бөктөөргө ундып койгон бол-
бозын деп, тышкары чыга жүгүретен. Je Костя кайырчакты бөк-
төөргө качан да ундыбайтан.

Кайырчак бөктү, сомок јеринде. Ончозы јакшы болуп турган.
Je бир катап кирнестеде кайырчактын алдында үч толукту пись-
мо јатканын Валя көрүп ийген.

Валя письмоны алала, турага кирди.

— Костя, көрзөн дө, сен письмо түжүрип салдын!

— Анда кандый письмо?

Костя үч толукту письмоны Валянын колынан алала, адре-
зин кычырды.

— Је, алдырбас, таштап ий оны!
— Қанайып таштайтан? Бу письмо ине — деп, Валя айтты.
— Письмозы письмо ло, биске келген эмес. Бистин ором-нын ады Жаан Заречный, мында дезе Кичинек Заречный. Поч-тальон келзе, ого берип ий. Улустын письмозын айылдарына бис жетирер эмес!

III.

Кажайта тонуп жалган көзнөк өткүре Валя тышкары көрүп отурды.

Килен жолды салкын жалмай согот. Улус жыгылбаска чебер-ленип, араай баскылайт. Карануй жирип клеетти, почтальон де-зе эмдиге жетире жок. Айса болзо, бүгүн ол келбес? Газеттерди бүгүн экелип берди ине.

Је канайдар? Ол Кичинек Заречныйда улус письмоны сүреен сакып турган болор, письмо дезе мында, өскө улустын көзнө-гинде, жадыры. Бу мындый, марка жок, письмолор жуудан желе-тен. Кижн тирү эмезе өлгөн эмезе шыркататкан деп, бу пись-модо бичилген болор. Төрөөндөри дезе ол керегинде бир де неме билбес.

Валя тонын кийип, пладын тартынып, письмоны меелейине сугуп алала, тышкары чыга жүгүрди.

IV.

Кар жааган. Салкын чыкту карды Валяга удур соккон, ка-рануйда кар өткүре туралардын номерлерин Валя жүк арайдан ла танып турды.

Јаказын көдүрүп алган кандый да бир кижн Валядан су-раган:

— Кемди бедреп турун, балам?

— Өрөкөн, меге бежен экинчи номерлү тура керек, билер эмежөөр бе?

— Чике ле бар. Туку ол аптеканын ары жанында. Јыгылдын, чеберленип бар — бүгүн јол тайгак.

Бежен номерлү турага Валя жүк арайдан ла једип, чеденнин уур эжигин ачты. Је сарайдын ары жанынан кара јелбер ийт кыркырууш үниле үрүп, чыга конды. Валя тескерлейле, эжикти јаап ийди, ийттин үрүжине кижн чыгар болор бо деп сакып турды. Чындап та, чеденнин ары жанында кижинин кыјырада басканы угулды.

- Анда кем? — деп, кем де сурады.
- Степановтор мында жадыры ба? — деп, Валя кыйгырды.
- Бис Степановтор. Не керек?
- Слерге письмо бар.

Эжик ачылды, жебечен фуфайкалу, кулакту жаан бөрүк кийип алган уулчак оромго чыкты.

Валя письмоны берип ийди.

Уч толукту письмоны уулчак Валянын колынан чупча сокты.

— Мыны кем экелди? — деп, ол сурады.

— Почтала алганыс.

— Сен почтальон бо?

— Жок — деп, Валя айтты. — Слердин письмогорды бистин кайырчакка жастыра салган. Бистин адрес слердин адрес ошкеш, жагыс бис Жаан Заречныйда жадырыс, слер десе Кичинек Заречныйда. Мен слердин письмогорды экелгеним ол.

Валя кайра бурылала, жанды.

— Быйан болзын! — деп, уулчак кийининен ары кыйгырды.

V.

Бир, эки, үч ай өтті. Туш кижининг письмозы керегинде Валя ундып та салган.

Же бир катап Костя кайырчакты ачып, почтаны алган бойынча, адазы жаар жүпүрди.

— Ада, көрзөн, конвертте каткымчылу адрес. Оромы да бар, номер де бар, алатан кижининг өбөкөзи жок.

— Кайда, бер!

Адазы письмоны алала, кычырды: Мында, Жаан Заречный, 52-чи тура, 6-чы квартира. Кайра адреси: Кичинек Заречный, 52-чи тура, 6-чы квартира. «Бу кемге бичиген письмо болбогой?»

Адазы конвертти ачып, письмоны чыгарала, кычырды:

«Таныш эмес кару кызычак! Менин фронттон бичиген письмомды сен кышкыда Кичинек Заречныйга экелген. Сен ол тушта менин билеме ле менин бойума канча кире болуш жетиргенинди сен билбей де жадын. Менин письмом табылбай калган болзо, бис ончобыс көп санааркаар, кунутар эдис. Жаан быйан болзын сеге. Сен жааназан, жакшы советский кижин болорын деп, мен бүдүп турум.

Сеге күндүзүн жетирип турган кижин гвардиянын старший лейтенанты М. Степанов».

Адазы письмоны чебер бүктейле, база катап конверт жаар көрди.

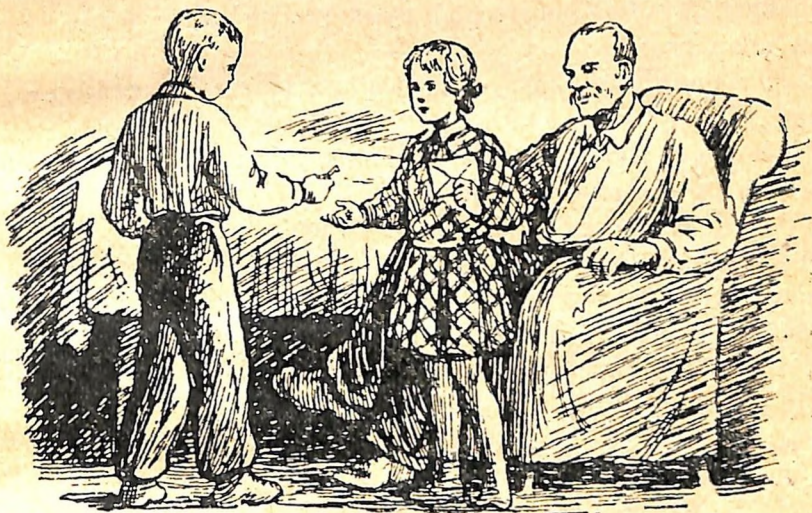
— Бу письмо кемге келди не? — деп, ол сурады.

— Байла, меге келген болор — деп, Валя кызарып айтты.

— Кайырчактанг письмолорды сен алып турун ба?

— Жок, мен — деп, Костя айдала, база кызара берди.

Адазы Костя ла Валя жаар көрөлө, онын кийининде айтты:

— Ук, Костя, түлкүүрди Валяга бер. Почтаны ол башкарзын. Кичинек жалтырууш түлкүүрди Костя арга жокто сыйынына берип ийди.

Сурактар.

1. Почтаны башкарага адазы кемди тургузты? Ненин учун?
2. Жаан Заречныйга кандый письмо келген?
3. Ол письмо керегинде Костя нени сананды? Валя нени санады?
4. Кичинек Заречныйга Валя письмоны канайып жетирди?
5. Кайырчактын түлкүүрин адазы ненин учун Валяга бердири?

Жакытталар.

1. Бу бажалыктар аайынча план тургузыгар:
Уч толук эди бүктеген письмо.
Кичинек Заречныйдан келген письмо.
Письмолор ло газеттер салатан кайырчак.
Ээзине жетирилбеген письмо керегинде кичеенгени
Валя письмоны адреси аайынча жетиргени.
2. План аайынча куучындап беригер.

Люда керегинде.

Баштапкы класстын үренчиги Люда школдон јанып клееткен. Оны јааназы үйдешкен.

Күн жылу болгон, Люда колдорыла јанып, платьелү ле брааткан.

Јааназы десе бир колында Люданын тонын ла калошторын, бир колында десе бичиктерлү сумканы ла аш-курсакту корзинаны апараткан.

Јолдо озор Наташага туштадылар. Наташа эзендежеле, сурады:

— Бу сен, Люда, не јойу браадырын? Јаанаң сени ненин учун колдорына алып албас?

— Мен не кичинек бала ба? — деп, Люда тарынып айтты.

— Јок, сен кичинек эмезин, је сен бойыннын колдорынды сүрекеј чеберлеп јадын. Айдарда буттарынды ненин учун чеберлебей јадын? — деп, Наташа айтты.

В. Карасёва.

Сурактар.

1. Наташа Людага кандый сурак берди? Ненин учун?
2. Люданын кылыгын слер кандый деп көрүп туругар?

Адазынын болушчызы.

I.

Арыкпаев Сорко јайгы каникулда адазыла кожо колхозтын койлорын кабырарга суранып алган. Бийик туулардын ортозындагы ап-ару кей, ума јок көп чечектердин јараш јыды, чаңкыр теңери, амыр отоп жүрген койлор — ончозы уулчакты сүүндрип, сонуркадып турган. Ол, он үч јашту уулчак, колхозтын койлорын кабырып, адазына болужып турганын сананганда, ырыс жүрегине торт бадышпай барат!

Көп күндер өткөн. Айландыра јаткан ар-бүткен керегинде, койлордын кылык-јаны керегинде Сорко көп солун немелер биллип алган.

— Койлорды кабырары јенгил иш эмес, балам, — деп, адазы айдын туратан. — Койчыга кандый ла айалгада болорго келижет: кой оорый берер, эмчи де болорын; айабас јанынаң кар

эмезе мөндүр жаап келзе, ыжык жер түргөн таап алар керек; бөрүлөрлө де түни-түжиле тартыжарга келижет. Кайдый ла учурал болуп жат!

Сорко адазынын айтканын угуп, адазындый ок жалтанбас, билгир койчы болорго күүнзеп турды. Сары тагда уйкудан туруп, койлорды айдап барарга жаш бойына күч те болзо, уулчак бир де эмеш комудабаган, бэйи бек тудунган.

II.

Бир каттап дезде оныла мындый учурал болгон. Ол күннин алдында, энгиргери, адазы кенетийин оорый берген. Эртең тура дезде ол төжөктөн дө туруп болбогон.

— Же, уулым, койлорды одорго жаныскан айдап баратан туруп. Эртең деремнеден улус келер, бис экүни солып ийер...— деп, адазы араай айдала, изү колыла уулынын колын сыймап ийди.

! — Санааркабаар, ада, мен койлорды жакшы кичееп көрөрим. Слерди уйатка түжүрбезим! — деп, Сорко каруузын берди. Адазынын жанына отургушка курсак, суу тургузып койоло, ол чеденнин ичинде энчикпей мааражып турган койлор жаар мендеди.

Койлорды одорго айдап келеле, уулчак элорды жакшы кичееп кабырып жүрди. Оору адазы керегинде сананып, ол тал түш өдө бергенин сеспей де калган.

Күн сүрекей изү тийип турган. Туулар ортозынан соок эзин сакты. Күнчыгыш таладан кара булуттар жууктап клееткен. «Күкүрт болотон туру» — деп, уулчак сананды.

Же шени эдеген? Койлорды чеден жаар айдаарга ыраак, күкүрттен озолоп болбозын. Мында артарга — жеткерлү: мөндүр жаардан айабас. Жаш кураандар козур мөндүрге чыдашпас, өлүп калар.

III.

Кенетийин Сорко жууктагы капчалда бийик-бийик жылым таштар барын эске алынды. Олордын эдегинде мун да тоолу койлорды жанмырдан, мөндүрден жажырып койор. Жангыс ла мендеер керек — ой сырангай ас арткан...

Ўүр койлор жылым таштардын жанына једип ле келерде, жанмыр урулып келди, таштарга мөндүр тизиреде берди.

Ургун жанмыр түниле жааган. Ўүр койлор жаар бөрүлөр де

бир-эки катап жууктаган. Же жалтанбас уулчак оморды таштарла аткылап, кыйгырып, бир де койды бөрүлерге жидирбеген.

Эртен тура колхозтон улус келеле, арып-чылап калган уулчакты оору адазыла кожо деремнеге үйдежиб салган.

Сурактар.

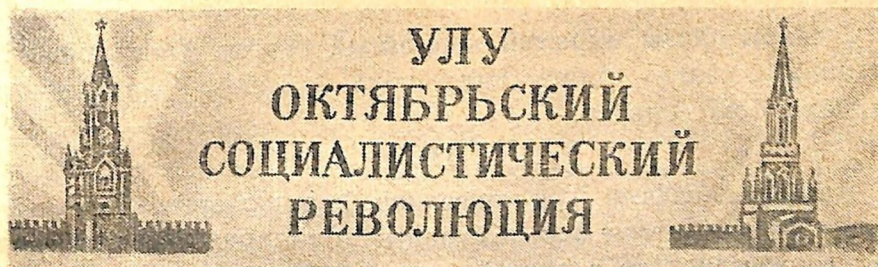
1. Жайгы каникулда Арыкпаев Сорко нени эткен?
2. Адазы ого не керегинде айдып туратан?
3. Уулчак адазынын айтканын канайып угуп, кандый кижин болорго күүнзеп турды?
4. Бир катап кандый учурал болганын, уулчак колхозтын койлорун канайла корулап алганын куучындап беригер.

* * *

Бистин жайым ороондо
ырыска жолдор элбек ачылат.
Албатыда бүдүмчилү болгондо,
иштен сеге мак табылат.

Албатынын күүнин бүдүрзөг,
ол сүүгениле каруузун берет,
жылу күндүүнди ого жетирзөг,
ол жүрегинен сени күндүлөйт.

В. Кучняк.

Октябрьдын јенүзи.

(Албатынын кожонгы.)

Ойдык јердин өлөни
јажыл турзын качан да!
Октябрьдын јенүзи
мөнкү болзын качан да!
Октябрьдын байрамы
эзендик болзын качан да!

Совет јаннаг озо ишмекчилер канайда јаткан.

I.

Костя подвалда јаткан. Костянын туразына күн качан да чалыбайтан.

Туранын ичинде чыкту болгон, үлүш кийимнинг јыды јытанатан: энези эртен турадан ала энирге јегире улустын кийимин јунган.

Костя сыйыныла, карындажыла кожо толукта ойнойтондор.

Кийими коомой, өдүги тежик учун кышкыда тышкары каа-јаа чыгатандар.

Адазы иштег јүк ле орой энирде јанатан. Јанып келеле, јөткүрер ле јөткүрер, курсак та јиир күүни јок, чай ла ичип алар.

Балдар адазына килеп, тым отургылай беретен.

Адазынын ижи уур болгон. Иштеп турган јери дезе тозын-

тобракту. Фабриканын ээзи ишмекчилерге килебей, астам ла аларын кичеетен.

Јаскары адазы сырангай коомойтый берген. Оны больницага апарып салган. Адазы анда узак јатпаган — јада калган, балдары өскүс арткан.

II.

Адазынын сөөгин јууп койгондор, је јадар арга табар керек. Энези фабриканттан барып сурады: «Балдарды чыдадып аларга болужыгар. Өлгөн апшыйагым су-кадыгын заводто јылыйткан, јирме јыл ак-чек иштеген».

Балдардын энезине фабрикант болуш бербеди:

«Бисте өскүс балдарга болужатан јан јок. Өбөгөннигин сөөгин тударга он беш салковойды алып, ары јүр. Сенин балдарын — бойын оморды киче».

Энези канайда да албаданза, төрт баланы азыраарга күч болгон. Костяны деремнеге апарзын деп, карындажынан сурап алды: ол эмди тогус јашту, айыл ижине болужар.

Совет јаннан озо крестьяндар канайда јаткан.

I.

Костя таайына јаскыда келген. Деремнеде јакшы: агын суу, јиилектер, агаш та бар, түнде балдар атгар откорорго сыр јелекле баргылайт. Јадын јайым, городтогы јадындый эмес. Ја-ныс ла курсак јанынан, энезинде чылап ок, коомой. Кара да калаш ас, ак калаш керегинде дезе уклагандар да.

Таайынын билези јаан. Ончолоры таннан ала бозомго јетире де иштегилезе, түренгиден айрылбайтан. Крестьяндардын јери ас: бүктер, агаштар, одор — ончозы помещиктин, оны тудаланганы учун иштеп берер керек эмезе төлөөр керек.

Таайынын туразы коомой, кичинек, ичи карануй, помещиктин туразы дезе балкондорлу ла кичинек башняларлу.

Јыланаш бутту Костя күнүн сайын помещиктин јуртынын јанынча уй айдап барганда, садта јараш кийимдү балдар нян-зыла кожо ойноп жүргенин көрөтөн. Помещиктин айылынын јанында чечектер, мөнгүн шарлар. Кичи мынды јерге ойнойтон

болзо. Жок, анаар деремненин балдарын кийдирбейтен, садты крестьян балдарга болуп эткен эмес.

II.

Малина быжып келди. Балдар агаш аразына бардылар. Агаштар жаан, ортозында карануй. Балдар коркып, ырашпай, чук жүргөн. Малина учураганда, калдорун чалканчакка чактырып, тегенекке кададып та алганда, бир де жиилек артырбай, жууп алат.

Малинанын жыды жараш, тату, оны жиирге күүнзеп турарын. Балдар жиилекти тергиштерине толтыра терип, бойлоры тойо жип алаала, жанар дешти.

Кенетийин олорго удур ийт үргөнчө чыгып келди.

Мылтык жүктөнгөн барин чыгып келеле, балдар жаар басты:

— Менин жеримнен малина терерге слерди кем божотты?

— Бу малина слердин деп, бис билбедис, өрөксн, — деп, Костя айтты.

Барин оной тын чукулданала, малинаны айылыма апарзын деди.

Балдар унчукпай, онын кийининен баскылады. Айылына куру тергиштү жангылады.

— Акыр, эдү, — деп, эр улус кекенетен, — бистин де оромыста байрам болор!

* * *

Темир кептү санаазык
терен сананган Ленин.

Телекейдин үстүне
ырыс жайган Ленин.

Ойгор терен санаазык
бек сананган Ленин.

Жоктулардын жүрегине
күн чалыткан Ленин

Кулга жүргөн албатыга
жайым берген Ленин.

Кунукчыл жүргөн калыкка
жыргал берген Ленин.

Владимир Ильич Ленин.

Туранын ичинде стенедө портрет бар.

— Ада, ол кижы керегинде меге куучындап берзег — деп, Вася адазынан сураган.

— А сен билерин бе, бу кем?

— Билерим. Ленин.

— Эйе, Владимир Ильич Ленин. Бистин сүүген, жуук кижилер, бистин башчыбыс.

— Же, угуп отур. Мен ол тушта канчын-жиит болгом, Бис, ишмекчилер, ол тушта сүреен коомой жатканыс. Иш уур болгон. Бистан эртеннен ала караңгуй түнге жетире иштеп туратаныс, курсакты дезе тойо жибейтенис. Заводто көп улус иштеген. Заводтын ээзи Данилов болгон. Ол бойы иштебеген. Белин бөкөйтпөгөн, же ол кандый бай жаткан!

Андый жөөжө ого кайдан келген? Бис ого иштегенис. Бистин ижис учун жалды сүреен ас төлөп туратан, торт ло тоноп турган. Бистин ижистен ол байыган. Завод, акча, машиналар—ончозы онын колында болгон, бисте дезе, иштенетен колдорыстан өскө, бир де неме жок болгон.

Онын учун арга жокто бис онын заводуна иштеерге баратаныс. Же жангыс ла Даниловтын заводуна андый болгон эмес, бастыра заводтордо ло фабрикаларда андый болгон.

Деремнеде крестьяндар база коомой жаткан. Олордо жер ас болгон, помещиктерде дезе жер көп болгон. Крестьяндар помещиктерге иштеп турган. Помещиктер бай жаткан, крестьяндар дезе жокту болгон.

Помещиктердин ле капиталисттердин кылыгы жангыс болгон. Эң бай помещик — каан — база олор учун турган. Каан бастыра улустын ээзи болгон. Каан помещиктерге ле капиталисттерге жарамыктуу ээжилер тургузатан. Ишмекчилерге ле крестьяндарга дезе ол ээжилерден сүреен күч болотон.

Владимир Ильич Ленин ишмекчилердин наязы, нөкөри болгон. Ол бастыра жанды кубултарга күүнзеген. Иштеп турган улус ончозы жакшы жатсын деп сананган. Ленин ишкүчиле жаткандардын кереги учун тартышкан.

Ишмекчилер учун турган улусты Ленин ончозын жууган. Олордын тоозы там ла көптөп, ишмекчи партия, коммунисттердин партиясы, там ла тыгып турган. Тартыжу жогынан неге де једип болбозын партия билип турган. Бастыра ороондордын ишмекчилери де мыны јарт билер боло берген.

Ленинди ишмекчилер тын сүүйтен, помещиктер ле капиталисттер дезе Ленинди торт көрбөйтөндөр. Кааннын полициясы Ленинди арестовать эдип, түрмеге отургузып, ыраак Сибирьге ссылгага айдап туратан. Ленинди јажына түрмеге отургузарга

сананган. Ленин гран ары јанына барала, нени эдетенин ишмекчилерге ыраактан бичип туратан. Онын кийининде ойто јанып келеле, бастыра тартыжуны башкарган.

1917 јылда февраль айда ишмекчилер сѳлдаттарла кожо — ол тушта јуу болгон — каанды сѳрѳп ийгендер, онын кийининде 1917 јылда 7 ноябрьда помещиктерди ле капиталисттерди сѳрѳп салгандар. Јерди, заводторды, фабрикаларды олордон айрып алып, јаны јан, јаны ээжилер тургускандар. Каан да эмес, помещиктер ле капиталисттер де эмес, ишмекчилер ле крестьяндар бойлорынын керектерин Советтерде бойлоры шѳѳжер боло берген.

Ол иш олорго солун болгон. Ленин ле онын партиязы бу уур
6 Кычырар бичик, 2 кл.

јолло ишмекчилерди баштап, јангы јүрүмди төзөөргө болушкан. Ленин сүреен көп иштеген. Онын ижи, кичееп көрөтөн керектери көп болгон. Лениннинг су-кадыгы уйадаган, 1924 жылда Владимир Ильич јада калган.

Ленин јада каларда, бис сүреен кунукканыс. Бис бастыра керектерди Лениннинг айтканы аайынча эдерге кичеенедис. Ишти, јүрүмди јангы төзөлгөлө јазап турубыс.

Н. Крупская, 1937 жыл.

Сурактар.

1. Революциядаг озо ишмекчилер ленинг учун тойо курсак јибей јүрген?
2. Андый јүрүмди Ленин канайда кубултарга сананган?
3. Ленинди бис ленинг учун революциянын башчызы деп адап турубыс?
4. Ишмекчилердин јүрүми революциянын кийининде кандый боло берди?

Ленин керегинде кожонг.

Ак санаалу, јалакай
кижи јонды башкарган.
Алтай улусты база ол
ак-јарыкка баштаган.

Ак санаалу, ийделү
болорго ол үредет.
Јүрүм улу болор деп,
јүрегисте от күйет.

Најылыкка, јенүге
ол јондорды апарат.
Ленин — бистинг мааныбыс,
коммунизмге кычырат.

Э. Палкин.

Јалы јок јалчы.

I.

Аткыр энезиле экү. Тас байдын айылында эки кондылар. Учинчи күнде Тастын јаан үйи Канай, Моронгот јаар көзин кылайта көрүп, айтты:

— Је, курсакка јүретен болзоор, јүргейеер. Бойын аракы азып, уй саап турарын. Уулын тышкары күнге кургадып турган аарчыга ийт-жуш јууктатпай, балдарга ууштатпай, бойы да ууштабай каруулдап турзын. Јөп шө?

— Же, жөп болзын, өрөкөн! — деп, Моронот сүүнген аайлу айдып, байдын чакпызына басканын бойы да билбей калды.

— Андый болзо, байагы онордын экелген «мандыктан» жошкын уулынга чамча көктөп бер — деп, Канай айтты.

Уулчак оны угала, жаңы чамча кийерине сүүне берди.

Канай таар эдетен кедөннөң жыртып, оны Моронотко береле, онон ары эрмектенди:

— Менин жакылтамды бүдүрбей, ары-бери жүгүрер болзо, ат камчыла сын-арказын жара согорым эмезе жодозын сый согорым.

Көжөөннүн агажында сабы жүстүктү камчыны көрүп ийген Аткырдын чырайы кенетийин соой берди...

II.

Аткыр жаңы кеден чамчалу болды. Же жоктуга ол до торкогө түнөй ине. |

Кургадып турган аарчыны уулчак эки күн жакшы каруулдаган. Ого бир де тындуны жууктатпаган, бойы бир де ууш албаган. Же үчинчи күнде ол жайгы күннүн изүзине чыдашпай, бажы оорып, ичи аштап калган бойы айылдын көлөткөзине барып жадала, уйуктап калды.

Аарчы кургадып салган жайуунун үстүндө такаалар толуп калган. Шак ла бу тужунда Аткырдын жалмажына бай эмегеннин жүстүктү камчызы барып жапшына берди. Уулчак кыйгырган бойынча, жалмажын тудунып, тура жүгүрди. Канайдын канду көзи чөөчөйдөң жаан көрүнди.

— Жошкынды көрзөн, курсагы тойу болордо, тестейип уйуктап жаткан, жинин жакшы кадырып ийер болзо, бодоноор эди! — деп, Канай калаптанып турды.

Же бу сабалган баштапкызы болгон. Жүстүктү камчы онон до ары Аткырдын жалмажына жапшынып туратан. Моронот корып алар аргазы жок жүрди. Кыш болгондо, Аткырда амырлу олут та жок. Ултүрөй берген кийимдү уулчак соокко тонуп, энезиле кожо уйлар сугарып, кажаганнын ичин арчып жүрөтөн. |

III.

Аткыр бир катап айылга кирип келеле, эжикте жаткан желбер ийттин жаанында турарда, Тас жаан үйиле экү койдын эдин жип отургандар. Тас уулчакты көрөлө: «Эдегинди тут!» — деди. Уулчак сүүнгөн бойынча чамчазынын эдегин жайа тутты. Тас бир

чандыр этти алала, таштады. Онызы Аткырдын эдегине једин тўшкелекте, коштой јаткан јелбер ийт ала койып, јуда салып ийди. Семис бай талганча каткыраала, экинчи катап чел этти кезип альп, таштады. Эт уулчактын эдегине келип тўшти, ийт јастыра тутты.

— Көстөрөөр табак јаар өтпөй, ары кедери чыгыгар, кулу-гурлар! — деп, Тас экилезин чыгара сўрди.

Аткыр ла ийт эжик блаажып чыктылар.

Ч. Ч у н и ж е к о в.

Сурактар ла јакылта.

1. Куучын ненин учун «Јалы јок јалчы» деп адалган?
2. Аткырдын энези «байдын чапкызына басканын бойы да билбей калды» деген сөстөрдн слер канайып ондоп туругар?
2. Тас байды ла онын Канай деп јаан ўйин кандый улус деерге јараар?
2. Ол строчкалардын шўўлтезин слер канайда билип туругар?

Азыйда ла эмди.

(Колхозчынын куучыны.)

I.

Менин адам байларга одус јыл иштеген. Байлар јокту алтай улусты кўн-кайрал јок кулдангандар. Јокту кижини кулданарга байларга камдар болужып туратандар. Бистин биле көп сабазында курсак јок отуратан. Адам мени байдын айылына ийип, мынайда айдатан:

— Барып, байдан арба сурап экел. Мен сонгында ого иштеп берерим.

Мен байдын айылына баратам. Ол бир эмеш арба беретен. Төлүге алган арба учун менин адам ла энем көп кўндердин туркунына байга иштейтендер.

II.

Совет јаннын ойинде бис јерлў боло береле, колхозко биригип алганыс. Байлар эмди јок. Совет јан биске трактёрлор, ўрен аш берген база онон до өскө болуш јетирген. Бис аргалу, јакшы јуртай бердис.

Азыйда алтай улустын ортозынан бичикчи кижини табарга

күч болгон. Эмди дезе бистинг балдарыс школдордо үренгилеп
јат. Јаан да улус бичикке үренет.

Бу мынынг ончозына бис Коммунистический партиянын ла
Совет јаннын шылтузында једип алганыс.

Сурактар ла јакылта.

1. Колхозчы бойыннын озогы јүрүми керегинде нени куучындаган?
2. Байлар јоктуларды канайып кулдангандар?
3. Јоктуларды кулданаарга байларга кем болужып турган?
4. Совет јанг јоктуларга нени берди?
5. Колхозчылар эмди канайып јуртап јат?
6. Куучыннын кажы ла бөлүгүнне бажалык сананып табыгар.

Күски тандак.

Күстинг алтын тандагы
күнчыгышта јаркындалат.
Октябрьдын маанылары
оромдордо јалбыштанат.
Јаан ороондо,
төрөл ороондо
советский балдарга
ырыска, јаска барар јол
Октябрьда ачылган...

Кеен-јараш бу байрам
јүрегиске јараган.
Сүүнгенине јылдыстар
балдардын көзинде јалтыраган.
Јаан ороондо,
төрөл ороондо
советский балдарга
ырыска, јаска барар јол
Октябрьда ачылган.

А. Ж а р о в.

Сурактар.

1. Кандый строчкалар мында такып айдылат?
2. Ол строчкалардын шүүлтезин слер канайда билип туругар?

Байрам күнде.

Октябрьдын байрам күнинде
озогызын катап эске алындым:
чыкту такпайдын өчөмик оды,
јаскыда — тырмууш ла андазын;
кунурак кунукчыл кыралар —
аштын түжүмин олордон сақыба,
кемди де бедреп, кычырып турган
өскүс-јабыстыг үни јалаңда...
Россия бүгүн кандый кеминде,

андый Россия бэлзын деп,
онын учы јок элбек јеринде
аштар стенедий өссин деп,
такпай эмес — электричество оды
крестьян улустын журтында күйзин деп...
Кандый бек санаа, кандый ийде,
најылар, чынында керек болды!
Онызы јүрүмде бүткенине,
күчине сенин, Россия, сүүнедис! —
Ленин колыла темдектеп көргүскен
улу керектер ороондо бүткен.

М. Исаковский.

Стройка.

Узун ағаштар
булутка једет.
Уур белдерди
машина көдүрет,
јоон ағаштарды
јенгил апарат,
кызыл кирпичтерди
түрген јылдырат.

Туранын јабузы
тургуза ла эдилди
Бийик, јаан тура
сүреен түрген бүтти.
Төрөлистин балдары
телкем турада
јуртай берди!

В. Маяковский.

Почтовый фабрика.

Москвада мундар тоолу почтовый кайырчактар бар. Је слер письмогорды кандый ла оромдо, кандый ла почтовый кайырчакка салып ийзегер, ол эжигинин үстүнде «Төс почтамы» деп бичип салган јаан турага једип келер. Письмолорды анаар почтовый грузовик тартып апарат. Андый пружовиктер эртен турадан ала орой энирге јетире столицанын оромдоҕыла јоруктап жүргүлейт.

Төс почтамы јаан фабрикага түней: кош көдүрер машиналар өрө чыгып, төмөн түжүп турадылар. Элбек залдарында дезе абриачактар ары-бери өткилейт. Почтаны оной ары табыштыратан јалбак брезент ленталар, бир де минутка токтобой, жылыжып турат.

Бастыра бу иш бир кичинек письмоны јетирерге өткүрилет. Је бу керек кичинек пе? Сырангай кичинек кыскарта бичил-

ген письмодо сүрекей жаан учурлу солтундар, жылбүлү жетирүүлөр болордон маат жок.

«Почтовый фабрикада» бистин ийген письмолорло нени эткилеп жат?

Москвадан күнүн сайын ондор тоолу поездтер атангылайт. Ол поездтерле письмолорды аткарып жадылар. Же озо баштап почтаны ылгаар керек: кажы ла письмо бойынын поездинде болор учурлу, база онын кажызын ла бойынын станциязына жетирип, түжүрүп салар керек.

Же письмолорды ылгап салган. Бир жер жаар баратан письмолорды бир полкага салып койгон. Экинчи жер жаар баратан письмолорды экинчи полкага салып койгон. Кажы ла письмодо печать: «Москва, мындый күн».

Ангылу машина письмолорды пачкалап тангып салган. Пачкаларды таарларга салып койгон. Ол таарларды жылыжып турган лента төмөн түжүрөт. Онын кийининде бу письмолорды машиналарга коштол, вокзалдарга ла аэродромдорго аткарып жадылар.

Москвага башка-башка жерлерден келген көп письмолорды ла пакеттерди ол ок машиналар почтамка экилеп жат. Кажы ла конвертте ол ок сөс бичилген: «Москва».

Бир канча частын бажында бу письмолорды столицанын райондоры сайын апаргылаар, жүстөр тоолу почтабондор кайыштуу уур сумкаларын салынып алала, оромдорло, переулокторло, тепкиштерле базып баргылаар. Эжигер ачыгар, балдар. Почта! Слерге письмо!

М. И л ь и н.

Сурактар.

1. Почтовый кайырачка салган кийининде письмолор кайдаар барат?
2. Почтамка письмолорло нени эткилеп жат?
3. Оско городторго ло журттарга письмолорды канайда аткарып жадылар?
4. Письмолорды айыл сайын канайып таркаткылайт?

Кейле жүрөп жол.

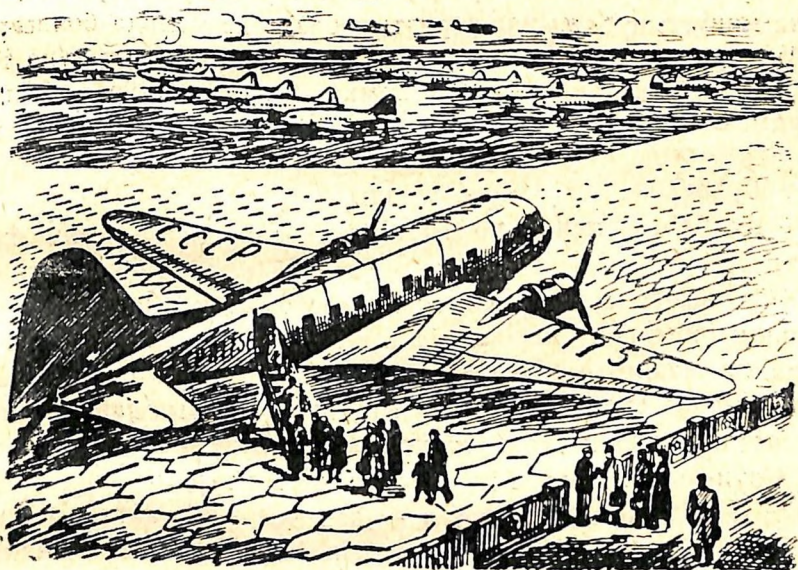
Бистин орооннын бастыра жолдоры Москва жаар барып, Москванын жанында биригип жат. Түни-түжиле күүлежиб, поездтер вокзалдарга келип турадылар. Москвада эки-жангыс вокзал эмес, тогус вокзал.

Калганчы жылдарда олардын тоозына база эки вокзал ко-
жулган — бирүзи кейле, экинчиси суула жүреринин вокзалда-
ры. Слер эмди Москвага жерле де, суула да, кейле де једереер.

Кем-кем мендеп, түрген једерге турган болзо, ого кейле учуп
барарга ончозынан артык болор.

Поезд слерди бир канча күндердин туркунына јетиретен јер-
ге самолёт слерди тоолу частардын туркунына јетирип апарар.

Самолёттор бойынын вокзалына, поездтер чилеп ок, распи-
сание аайынча чокум өйдө једип келедилер. Пассажирский са-
молёт једип келди, оны ээчий кош тартар самолёт, бу дезе поч-
товый самолёт учуп келди.

Пассажирский самолёт Москвага тотко карарып калган
улусты јетирди. Олор бүгүн эртен тура Кара талайда эжин-
гендер. Анда сүрекей јылу, бистин Москвада дезе күс једип
келген.

Экинчи самолёт атанарга белетенип туру. Пассажирлер теп-
кишти өрө чыгала, тере отургуштарга отургылады. Эмди ле
эжик јабыла берер, самолёт дезе ичкерлейле, кейге кёдүрилип
чыгар.

Удаан өйдөн бери кар јаткан, соок түшкен јерлерге пасса-

жирлер бүгүн эниргери једип барар. Онын учун озор ончозы јылу тонду ла јылу бөрүктү.

Сурактар.

1. Қандый бир ыраак јерден база өскө јерге једип аларга, улус эмди кандый јолдорды тузаланып јат?
2. Сыранай түрген јүерге кандый эп-арга бар?
3. Қалганчы јылдарда Москвада кандый жаңы вокзалдар тудулган?

Энезинин ижи.

— Је, Света, кийин! Менин ижимди көрөргө барарыс.

Озор тышкары, онон оромго чыктылар, метрого түжеле, бир канча минуттын бажында городтын база бир учында болдылар.

Анда јажыл чаал агаштарга курчаткан јаан кызыл тура турган. Энези Светлананы јараш темир парата өткүре баштап апарды. Озор јаан чеденнин ичиле туранын эжиги јаар бардылар.

— Бу не? — деп, Света сурады.

— Бу, балам, менин иштеп турган фабрикам — деп, энези айтты.

Озор цехке¹ кирерде, Светлана озо баштап алаатый берди. Ол шили јабынтылу мындый јаан кыптарды качан да көрбөгөн. Кайда ла машиналар јергелей тургулады, озордын табыжына не де угулбай турды. Энези кызын бир станоктын јанына экелди. Светлана көрүп турза, станоктон, учы јок јалбак лента чылап, јүзүн-јүүр чечектү бөс чөйилип чыгып турды.

— Мен мында иштеп турум — деп, энезинин айтканы Светланага угулды. — Бис мында бөс эдип јадыс, ол бөстөн балдарга јараш кийим көктөгилеп јат.

— Бу не? — деп, кенетийин Света сурап, станоктын үстүнде турган кичинек кызыл флажок јаар көргүсти.

— Мындый кызыл флажокторды јакшы иштеп турган ишмекчилерге берип јат — деп, энези айтты. — Бистин цехте дезе ончо улус јакшы иштеп јат.

Светлана өскө станоктор јаар көрзө, озордын үстүнде база кызыл флажоктор элбиреп турган эмитир.

¹ Цех — фабрикада эмезе заводто иштин кандый бир бөлүгин бүдүрип турган јер.

— Меге андый ок флажок ло машина база керек — деп, Света айтты.

— Сен јаанайла, иштезег, сеге, балам, андый флажокты база бергилеер.

Олор цехле база да узак базып жүрдилер, станокторды, жаан түрбектер эдип салган бөстөрдү көрдилер. Андый түрбек бөстөр коштой кып жаар конвейерле¹ бойлоры жылып браатты. Олорды анда чаазынга оройло, машиналарга коштоп тургандар.

Балдарга көп жаңы жараш кийим көктөөргө, бу бөстөрдү бистинг орооннын бастыра жерлерине тартып апаргылаар!

С. Баруздин.

Сурактар ла жакылта.

1. Светлананың энези кандый фабрикада иштеген?
2. Ол бойынын ижи керегинде нени куучындады?
3. Энезинин жакшы ижин фабрикада канайып темдектедилер?
4. Кожо иштеп турган бөс согоочу үй улустын ижи керегинде Светанын энези нени айтты?
5. Энези кичинекей кызына, бөс соготон станоктордон башка, нени көргүсти?
6. Фабрикада ишмекчилер иштеерге эптү ле сүүнчилү болзын деп, бистинг башкаруу канайда кичеенет, айдып беригер (фабриканын туразы, агаштар, парата, эжик жанында телкем жер, шили жабынтылу кып, конвейердин ижи).

Чындык нөкөрлөр.

I.

Бежинчи класстын көзнөктөри чеден жаар болгон.

Школдын көзнөктөрүнүн чике одожында жаан тура туткулаган. Кирпичтер канча кат салынганын балдар күнүн ле эртен тура тоолоп тургандар. Туранын стенелери күндөр сайын бийиктеген эмес, частар сайын бийиктеп турган.

Бежинчи класстын чике одожындагы стенедө эки каменщик иштеген. Олордын бирүзинин ады Василий Иванович, экинчисинин дөзө Иван Васильевич болгонын балдар жакшы билгендер. Олор бойлоры ортодо мөрөйлөжип те турганын билгендер. Олордын кажызы ла стенени түргөн салып бүдүрерге кичеенет. Каменщиктерге кирпич тажыйтан улус болушкан.

¹ Конвейер — материалды бир ишмекчиден экинчисине жылдырып апарып, үзүк жок жылып туратан, лента ошкош, жол. Оны металлдан, агаштан, резинадан эдетен.

II.

Олорды бежинчи класстын кёзнөктөриненг кўнўн сайын балдар көргилеп туру деп, каменщиктер билбеген де.

Класстын балдары эки бөлүкке бөлінгилеп алган. Василий Иванович — эн чыйрак, эн эпчил каменщик деп, Зябликов Серёжа ла онын нёкөрлөри бодоп тургандар.

Крючков Толяга баштаткан балдар дезе Иван Васильевичтин адаанын алып тургандар. Бастыра јердин үстүнде ол эн чыйрак, эн эпчил каменщик деп, оло кандый ла кижиге јартап берерге белен болдылар.

III.

Је бу ла өйдө бир јеткер болды: Василий Иванович колын кыпчыдып алган. Онызы канайда болгонын уулчактар көрбөй калгандар. Оло јүк ле десятник нени де кыйгырганын, Василий Иванович колын чебер өрө тудуп алганын ла бир үй кижинин колын тангып турганын көргөндөс.

Онын кийининде Василий Иванович јана берген. Стройкада Иван Васильевич јангыскан арткан.

— О јайла! — деп, Серёжа ачымчылу үшкүрип ийди.

— Слердин Василий Иванович алаа! — деп, Толя араай айтты.

Серёжа төмөн көрди.

Эртезинде эртен тура Василий Иванович бойынын јеринде турганын көрүп ийеле, балдар сүрекей тын сүүнгендер. Онын колын тангып койгон болгон, је ол кирпичтерди бойынын јерине эптү салып турган.

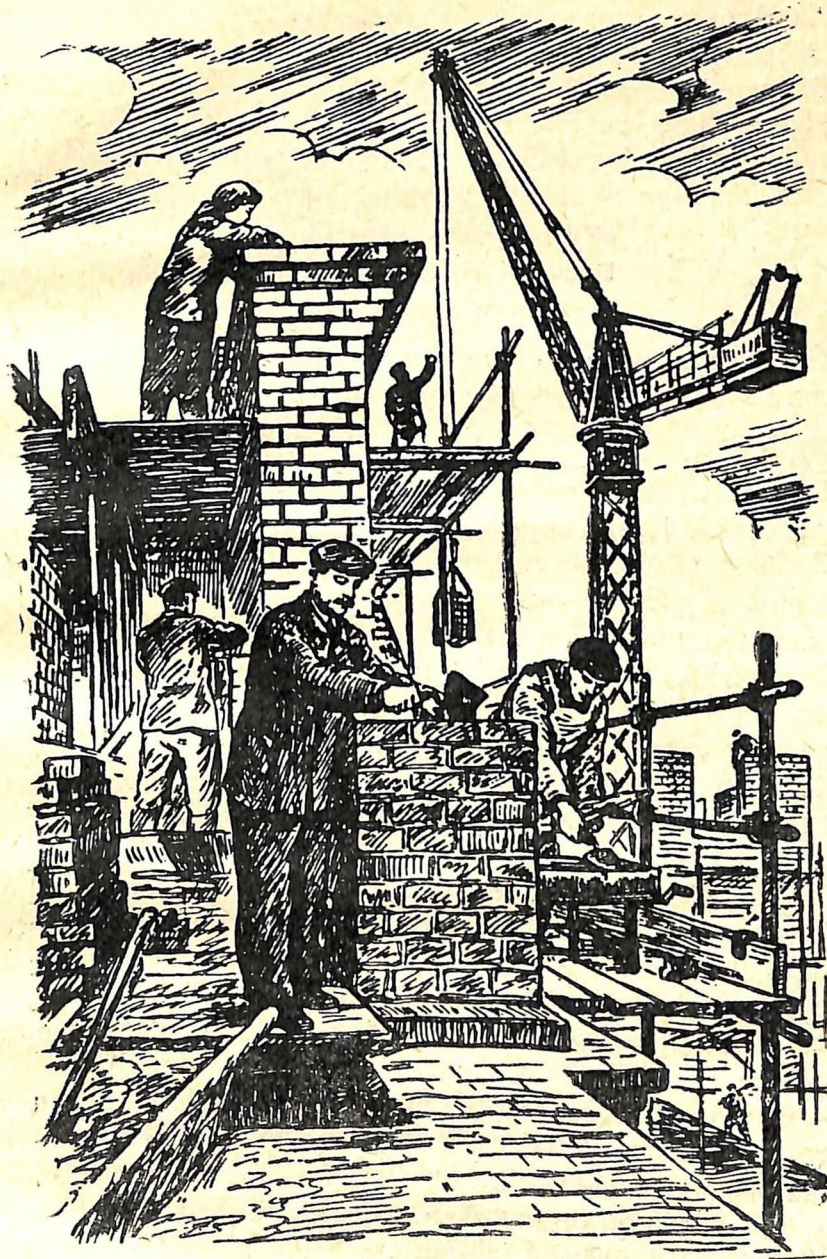
Серёжа балдардан јарым түш башка јүрүп, не де керегинде сананып турган.

Јаан переменада балдарды ээн класска кычырып алган. Анда бөктөнип алала, переменанын учына јетире не де керегинде тын куучындажып отурдылар.

IV.

Эртезинде бежинчи класстын үренчиктерининг кабортозы школго үредүден бир час озо келген.

Оло класска јуулыжып алала, көзнөктөрдиг бозоголорына чек јапшынып калгандый турдылар. Ончозынын алдында Серёжа турды.

Беш минут жогынан сегис часта стройканын жанына Василий Иванович ле Иван Васильевич жеткилеп келди. Олор кўлўмзиренип, бойлоры ортодо нени де куучындажып клеетти.

Олор стройкага чыгып алдылар.

Балдар жаан тынбай да барды.

Ишмекчилер токтой тўштилەر. Василий Ивановичтин иштеген жеринин жанында салган кирпичтер жатты. Олорго бир лист чаазын жапшырала, ого кара тушьла бичип койгон:

«Туура улус тийбезин.

Василий Ивановичтин кирпичтери.

Жакшынак строителъге уткуул!»

Оны көрүп, Василий Иванович кўлўмзиренеле, ижин баштай берди.

V.

Эгирде Серёжанын командазы школдын узун коридорыла туура эжикке жетире барала, оной стройканын чеденине чыкты.

Олор ээчий-деечий табыш жок барып, кирпичтерге жеделе, кирпичтерди анайып ок табыш жок алып, Василий Ивановичтин иштеген жерине апардылар.

Стройкада, паратанын жанындагы каруулчыктан өскө, бир де киж жок деп, балдар иженип тургандар. Бастыра иштер алты часта божогон.

Кенетийин угуп турза, кирпичтер согуп турган таныш, жымжак табыш угулды. Василий Ивановичтин жеринде кем де бар болгодый.

Серёжа балдарды токтодоло, бойы ксрүп келерге барды.

Толукты эбиреде базып барала, кадала бергендий тура тўшти: Василий Ивановичтин жеринде Иван Васильевич туруп алып, кирпичтерди эптү салып турган эмтир.

Озо баштап Серёжа алаатый берди, же онын кийининде бар-жок күчиле балдар жаар жүгүрди.

— Балдар, — деп, ол шымыранды, — балдар... — дейле, тыныжын тартынды. — Иван Васильевич Василий Ивановичтин ордына кирпичтер салып жат!

— Канайып турган киж? — деп, кем де сурады. — Кем озо бүдүрер деп мөрөйлөжип жат ине...

— Же, андый болзо не? — деп, Серёжа айтты. — Бис база бой-бойыска болужып жадыс. Олор база анайып ок... Ол бис-

тинг Василий Ивановичке болужып турган болзо, бис ого база кирпичтер тажып береликтер.

— Јараар! — дешти.

Балдар карануй кирерин сакып алала, Иван Васильевич жүре берерде, эки устынг јерлерине кирпичтер тажыдылар.

Эртезинде Серёжа ончозын Крючков Толяга куучындап берди. Ол ок кўн энгирде стройкада ончолоры нак иштедилер.

Јангы стенеге дезе јаан плакат илип койдылар:

«Јакшынак строителдерге — Иван Васильевичке ле Василий Ивановичке уткуул!»

И. Турчин.

Сурактар.

1. Уренчиктер бойының классының көзнөктөрипег нени көрдилер?
2. Строительдер керегинде олар нени билгилеп алды?
3. Класс канайып бөлинди?
4. Серёжа ла оның командазы нениң учун кунугала, жуун өткүрдилер?
5. Серёжа ла оның нөкөрлөри Василий Ивановичке канайып болуштылар?
6. Серёжаның командазы ла Толяның командазы нениң учун стройкада нак иштеер ле эки строителге болужар болдылар?

Јангы город.

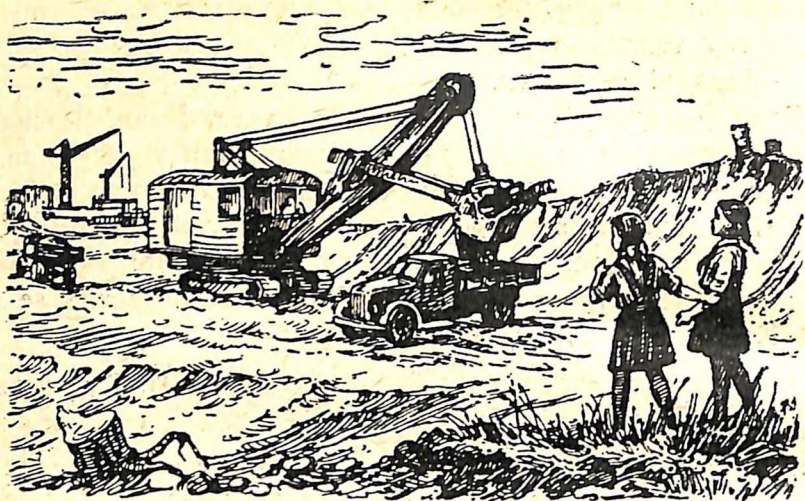
I.

Таня ла Галя бийик жууканың кырына келдилер.

Олордон төмөн терен ойдыкта сүреен јаан, саң башка тындулар ошкош, кайкамчылу машиналар јорголоп жүрди.

Олордың кезиги торт ло туу кире јерди каза согуп браатты. Өскөлөри јүс жылга тура калган төнөштөрдү тазылдарыла катай, грядкадан морковь үскен чилеп, јеп-јенил кодорып турат. Је Таняны жууканың јарадын казып турган машина неден де тың кайкатты.

Ол машинада учында сускулу узун тамаш бар болгон; сускунын алдынан јалтыркай тырмактар сарбайыжып калган. Тамаш талайып келеле, тырмактарын јаратка кадап алып, кату той балкашты тырмап, күреп, эжип, оноң таштарла, тазылдарла база јырааларла катай грузовиктин кайырчагына уруп турды. Јаан грузовик, уур јайканып, кийининен келген куру грузовикке јол јайладып, кайдаар да жүре берет.

Кызычактар жууканын кырына отуруп алала, бу кайкамчы-лу машинаны, курсак ичери сагыштарына кирбегенче, көрүп отурдылар.

Олордын жуукадан барар күүни жок болгон, же андый да болзо, жанарга келишти. Энгирде дезде, адазы иштег жанып келерде, Таня сурады:

— Анда площадкада нени эткилеп жат? Анда не болор, ада?

— Анда город болор, Танюша, — деп, адазы айтты. — Бис анда жадарыс, энегле экү иштеерис. Сен дезде үренеринг.

Таня Галяла экү ол жуукага арай ла күнүн сайын жүргүлебе-ди, барган ла сайын олорды площадкада кандый бир солун не-ме сагып туратан.

Удабай ла бастыра площадканы кечире темир жол өтти. Ва-гондор манташты, паровозтор бышкырышты. Фонарьлу столмо-лор туруп келди, ол столмолордон жалтыркай эмиктер чөйилип барды. Онын кийининде ишмекчилер сүрекей көп кандый да кайырчактар экедигилейле, олорды эки жол эдип чогул койдылар.

II.

Бир катап эртен тура Таня адазыла экү жуука жаар барды-лар. Таня барып Галяны айдып алды, олор үчү жыраалардын ортозындагы жолло баргылады. Жедип келеле, көстөрине де бүт-пей турдылар!

Чогул койгон кайырчактардын ордына, ойынчыктар ошкош,

јараш бир ором јангы туралар турды, олар көзнөктөрлү, эжиктерлү, кирнестелерлү эмтир. Кезиктери эм тургуза јабынтылары јок тургулары, кезиктеринде дезе јабынты да, труба да бар, трубаларынан дезе ыш чөйилет.

Таня Галяла экү сүүнижип, каткырышты. Адазы дезе айтты:
— Је, бот бу слерге јангы город! Јарайт па?

База эки күннинг бажында Таня да, Галя да, палаткаларда јаткан оюнг до өскө улус јангы тураларга көчкиледі, город кетийин тындана берди.

Тураларда радио ойной берди, көзнөктөринде от јарыды, чорголордон суу акты, телефондор шынгырашты, магазиндер ачылды.. Туралардын энг ле јаанында «Школ» деп бичилген.

А. Некрасовтын бичигени аайынча.

Сурактар.

1. Бийик јуукадан кызычактар нени көргиледи?
2. Кызычактарды кандый машина ончозынан тынг кайкатты?
3. Јангы городты ненинг учун андый түрген тудуп алар аргалу болды?

Маляр.

Тура черетеер ой јетти—
малярга кижі ийгиледи.

Је кисть, көнөк јогынан
малярлар биске келгиледи:

будыыр кистьтинг ордына
чүмдү насос экелди.
Стенеге черет чачылат,
көзнөктө күн жаркындалат.

Көк-чапкыр тегеридий
боло берди стенелер.
Жаңы тура торт белен —
улус ого удабас кирер!

С. Баруздин.

Баштапкы кар.

Бу жуукта баштапкы кар жаады. Кейде кар жытанган, бут алдында жымжак кар кыярап турган; жер, туралардын жабынтылары, агаштар, бульварлардагы¹ отургуштар — ончозы ак жымжак жаш карла бүркелгенинен улам, кечегизинен башка кеберлү деп көрүнгиледи, фонарьлар онон жарык күйүп турды, кей ару болды.

А. Чехов.

Кышкы таң.

Чанкыр тенери алдында
элбек кебистий жалаңда
күннинг чогына кар жалтырайт;
жангыс ла агаш карарат,
кыру өткүрө чиби жажарат,
тош алдында суучак мызылдайт.

А. Пушкин.

Сурактар ла жакылта.

1. Кар керегинде ле кышкыдагы агаш ла суучак керегинде канайда айдылганын кычырыгар.
2. Бу үлгерге келиштире кандый журук жураарга жараар?

¹ Бульвар — эки жанына агаштар отургузып салган жалбак ором.

Карган кыштын кылыктары.

(Чөрчөк.)

I.

Карган кыш чугулданала, јер үстүндө канча бар тындуларды јок эдерге сананды. Элден озо куштарды јок эдерге сананып алды; озор кыйгы-чыйкылдажыла онын күүнине тийген.

Кыш соокло салкындап, агаштардын јалбырактарын үзе соголо, јолдор сайын чачып салды.

Куштардын јажынар јери јок болды; озор үүрлежип јуулыжала, шүүштилер. Јуулыжып, кыйгырыжала, бийик кырларды ажыра, көк талайларды кечире јылу ороондорго учып бардылар. Јаңыс кучыйак артты, ол до таскактын алдына кирип алды.

II.

Куштарга једижер күчи јетпезин көрөлө, кыш аңдарга табарды. Јаландарды карла шуурып, агаштарды күртеп, чобразына тош тонурыв, соокторды ээчий-деечий ийди.

Алдындагызынан тын сооктор келип, бир чибиден база бир чибиге секирип тызырап, тарсылдап, аңдарды коркыдып јүрди.

Је аңдар коркыбады: кезиктеринин тондоры јылу, кезиктериде дезе терен ичегенине јажынды, тийин агаштын көндөйинде кузук чертип отуры, айу дезе ичегенинде табажын сорып јадыры; койон секирип, јылыңып јүрү, јылкы мал, уйлар, койлор удааннан бери јылу кажағанга кирип алала, белен өлөн чайнап, јылу јайынты ичип турулар.

III.

Кыш алдындагызынан тын чугулданып, балыктар јаарууланды: бир сооктон тын соок ийип туру. Соокты ээчий соок келип, маскаларыла бирүзи бирүзинен тын токулдадып, көлдөрдө лө сууларда шаашкак јогынан күрлер тутты. Суулар, көлдөр тонуп калды, је жаңыс ла үстүнөн тонды; балык дезе бастыразы суунын түбине түшти: тоштын алдында озорго азыйдагызынан да јылу.

IV.

«Је, акыр, мен эмди улустын үлүзүн берерим» — деп, кыш сананды. Соокты ээчий оңон калапту соок ийип туру. Сооктор көзнөктөрдү жараштыра журап тонурды; туралардын стенелерин ле эжиктерин токулдадып, тарсылдатты, сооктон тоормоштор до жарылат. Улус десе печкелерине от салып, блине быжырып жип, кышты электеп, каткырып отурат. Одынга барайын десе, жылу тон, меелей, пыйма кийип барар. Анаар келеле, малтазыла одынды чапса, терлей берер. Жолдорло унаачылар, кышты шоктогон чылап, жүрер болды; аттардан буу жайылат; унаачылар буттарыла тееп, меелейлериле чабынып, ийиндерин тартынып, соокты, мактап турулар.

V.

Ончозынан тын тарынгадый неме — кичинек балдар да оңон коркыбайт! Чанакту, көнөкту жыгылап жүредилер, карла адыжып ойноп, кардан наадай эдип, кырлар жазап, үстүнө суу уруп, «Келип болушсан!» — деп соокты кычырып турадылар. Кыш чугулданала, бир уулчакты кулагынан, экинчизин тумчугынан чымчып ийгенде, кулагы, тумчугы кажайа берет, же уулчак кардан алаала, жүзүн жышканда, жүзи, от чылап, кызарып чыгат.

Кыш бойынын чыдалы жетпезин көрүп, чугулы бадышпай ыйлай берди. Жабынтылардан кыштын жагы тамчылады... байла, яс удабас келер!

К. Ушинский.

Сурактар ла такымталар.

1. Кыштын башталар ойин канайда бичип көргүскенин катап кычырыгар.
2. Куштар сооктон канайда коруланат? Балыктар, андар сооктон канайда коруланат? Улус соокло канайда тартыжат?
3. Чөрчөктинг кажы ла бөлүгине бажалык талдап алыгар эмесе онын бажалыгы болгодый сөстөрдү чөрчөктөн алыгар.

Көргүзү: Кыш элден озо куштарга табарды.

4. Кажы ла тынду кайда кыштап турганын айдып беригер.

Карузына керектү сөстөр.

Койон...		ичегенде
Тийин...		ичегенде
Түлкү...		агаштын көңдөйинде
Момон...		жерде
Айу...		чибининг төзинде

Шуурганду кыш.

Изү жай өдө конды, алтын күс база өтти, кар түшти — шуурганду, соок кыш једип келди.

Соок салкындар согор болды. Агаш ортозындагы бүри јок агаштар кышкы ак кийимин сакуп турдылар. Чибилер ле карагайлар азыйдагызынан артык јажара берди.

Јымжак кар, бийиктен айланыжып, көп катап јаады. Кыштын мындый ару јарыгы көзнөктөн өдүп келгенине ле кыш түшкенине уйкудан ойгонгон улус сүүништи.

Баштапкы јааган јаш карла анчылар андап баргылады. Агаштын ортозында ийттердин үн үспей үрүжип турганы кере түжүне угулды.

Анчы агаштын јаказында сакуп отурат.

Болчок дезе, болчок эмес — јолды кечире койон мантайт.

Анчы сыгырып ийерде, койон токтой түшти, кийин тамаштарына отурып алды, кулактарын көдүрип — тындайт: ийттер ыраак па, јок по?

И. Соколов-Микитов.

Качан не болуп јат.

Соок түшти.

Баштапкы кар јаады.

Кызылтөштөр учуп келди.

Балдар чанакту јыңылаар болды.

Суу тошло бүркелди.

Балдар кызылтөш тудуп алдылар.

Качан не болуп јат? деп суракка каруу болгодый эдип, өрөги эрмектерди бириктиреер.

Бала тужым.

Бу менинг деремнем;
бу төрөл јерим;
мен кайыр кырды төмөн
чанакту шунуп ийдим;
чанагым антарылды,
102

јалбагынан мач эттим!
Кырды төмөн тоголонып,
терен карга көмүлдим.
Нөкөрлөрим-уулчактар
кырдын бажында турат,

түбегимди ајарбай,
сүйүнип-жыргап каткырат.
Јүзим, колым бастыра
карла шыбалды...
Меге карда шыра,
балдарга десе каткы.
Је ол аразында күн
ту качан ажа бертир;
Тенгериде бүрүңкий,
куйун-салкын келген эмтир.
Бастыра бойың ужыйла,
колың да эеп болбозың,
айылыңа араайынаң
күүн-күч јок јанадың...
Јыртык эски тоныңды

сыртыңнан чече согорың,
буурыл чачту јаанан јаар
печке үстүңе чыгарың.
Қарып калган јаанамды
чөрчөк айттыарым;
јаанам меге мойношпой
чөрчөгін баштаар:
канайда Иван-царевич
келер-кушты тудуп алган,
кыс табарга көк бөрү
канайда ого болушкан.
Чөрчөк угуп отургамда, —
јүрегим торт јымырт эдет;
кыйгас салкын трубада
чугулду согуп күүлейт.

И. Суриков.

Јакульталар.

1. Қырдан жыгылаганы керегинде, уулчак айылына јанганы керегинде, јаанактың чөрчөктөри керегинде канайда айдылганын кычырыгар.
2. Ұлгерге келиштире јуруктар јурайла, јуруктардың алдына бичилер эр-мектерди оноң ок талдап алыгар.
3. Бойоордың кышкы ойындараар керегинде куучындап беригер.

Снегурочка.

I.

Јердин үстүнде карган таадак ла јаанак јуртаган. Јуртап, јуртайла, карый бергендер. Балдар десе олардо јок болгон. Олор сүреен кородоп јүргендер.

Бир катап кышқыда тизеге јетире кар түшкен. Балдар тыш-кары чыгала, колчанақту јынылап, карла адыжып, оның кийи-нинде кардан наадай эдип ойногон.

Таадак көзнөктөң балдар јаар көрүп, көрүп отурала, эмегенине айтты:

— Је, эмеген, јаш кардың үстүле бис базап ийзебис кайдар? Эмеген каруузына айтты:

— Је баралык, апшыйак. Кардан бойыска Снегурочка бала эдип аларыс.

Олор тышкары чыкты. Маалага барала, кардан Снегурочка эттилер.

Колдорын, буттарын, бажын эделе, көстөрünün ордына жалтыркай тош кондырып, кабактарын көмүрле карарткылады.

Жакшынак Снегурочка болды! Каргандар көрүп, көрүп, чөкөнбөй турдылар.

Кенетийин Снегурочка күлүмзиренип ийди, кабагын кыймыктатты, колын көдүрди, бир-эки алтайла, кардын үстүлө тура жаар араай жүре берди.

Таадак ла жаанак сүүнип, онын кийининен тура жаар барала, отургузар жерин де таппай, неле күндүлейтенин де билбей турдылар.

Ол өйдөң ала Снегурочка бала таадакта ла жаанакта жүрө болды.

II.

Снегурочка күн сайын жаанаган эмес, час сайын жаанаган. Күннөң күнгө сагыжы кирип, бүдүжи жаранып турган.

Таадак ла жаанак оны көрүп, сүүнип чөкөнбөйт. Ого элик терези сопок, чачына торко лента садып бергиледи.

Күн ле түн — конок өдөт. Кыш өтти, жас келди. Күн изүтийер болды. Кардын алдынан суучактар акты. Туранын жабынтызынан тамчы тамды. Ончо балдар айдары жок сүүнөт. Жаңгыс ла Снегурочка кунукчыл — толукка **жакшынып алып**, жарыкка удура көрбөй отуру.

Тенериге кара булуттар ла жуулыжып келгенде, серүүн салкын ла соккондо, сүүнет.

Карган эмеген оны көрүп, бажын жайкайт.

— Сени кем жаман көрди, балам?

— Бир де кижиге жаман көрбөдү, эне,

— Айса, ооруп туруп эмеш пе?

Снегурочка учукпайт, же ак качарларыла көзинин жакы тоголонып турат.

III.

Жай жедип келди. Күн изидет, жер чечектерге бүркөлет. Кыстар агаш аразына барарга шыйдынала, Снегурочканы да кычырып турдылар:

— Бисле кожо баралы!

Снегурочка десе бозогодон до алтап чыгарга коркыйт.

— Изү. Бажыма изү өдөр — деди.

— Сен бажыга плат тартынып ал, изү өтпөс.

Снегурочка барбас та эди, же каргандар жөпкө кийдирди:

— Бар, балам. Айылда жагыска канчазын отурарын?

Снегурочка олоордун айтканын угала, кыстарга кожо барды. Олоор агаш аразында чечектер үзүп, венотор өрди. Снегурочка десе будун соок сууга сугуп, күн ажарын сакып, көлөткөдө отурды.

Күн ашты. Энир кирди.

Кыстар кудуруп, от салала, отты ажыра калыдылар.

Бирүзиге ажыра калыды, экинчиге, үчинчиге.

Снегурочканын калыды өйи жетти.

— Сен не калыбайдын? Коркып туруп ба? — деп, үйрө-желелери айдышты.

Оны электеп каткырышты.

Снегурочка санаазын токунадып алып, жүгүрүп барала, калып ийди.

Кыстар көрүп турза — Снегурочка кайда да жок. Оттун үстүндө ак буу ла көрүндү. Кичинек булут өскө булуттарга жеджерге саң өрө уча берди.

Снегурочка кайыла берген.

Сурак ла жакылталар.

1. Кардаг эткен наадай канайда кызыкчак боло бергени керегинде, ол кандай болгону ла оны таадак ла жаанак канайда сүүгени керегинде, ол

жайгыда канайда кайыла бергени керегинде бичилген строчкаларды кычырыгар.

2. Чөрчөккө план тургузала, чөрчөкти бастыразын план аайынча куучында беригер.

3. Бу чөрчөктө нези чын, нези чын эмес?

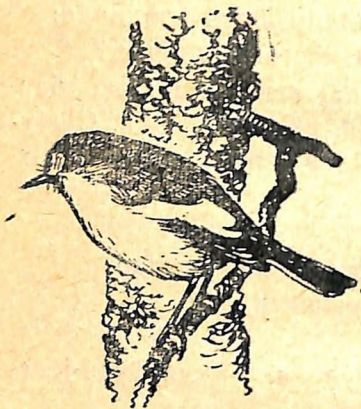
Көктөштөр.

Менин көзиме чөп кирди. Мен оны чыгарып турганча, экинчи көзиме база чөп кирди.

Салкынла кожо агаштын боркызы келип турганын мен биллип ийдим.

Салкынга удур баштанала, эки кичинек көктөшти көрүп ийдим. Көктөштөр тумчугыла кургак агашты токулдадып, чириктен курт-конустар жип турган.

Олор агашты эрчимдү ойып, менин көзимче там ла терен кирип браатты. Жаан удабай бир көктөштин жүк ле куйругы көрүнөр болды.

Мен агашка араайынан өңөлөп келеле, көктөш кирген тежикти алаканымла жаап алдым. Кушкаш тургуза ла тыны жок немедий жада берди. Мен алаканымды туура алып, сабарымла онын куйругуна тийдиреримде,—кыймык та жок жатты. Сабарымла онын белин сыймаарымда, сльгөн немедий жатты.

Экинчи көктөш эки-үч алтам ыраак жерде будакта — кыймыктанбай жат! — деп айткандый аңылу үниле чыйкылдап отурды.

Мен кушкашты кыйнабай, туура жүре бердим.

Ыраакта отурган көктөштин үни сан башка угулды.

Агаштын өзөгинде отурганынын куйругу ол ок тарыйын көрүнбей калды. Көктөш кара-чоокыр бажын тежиктен чыгарып, чыйкылдап ийеле, уча берди.

Көктөштөр агаштын бажына учуп барала, мен жаар көргү-

леп отурды. Мен кайдаар да барбай турарымда, олор чыйкылдайла, уча бердилер.

М. Пришвин.

Сурактар.

1. Бу куучыннаг көктөштөр керегинде нени билип алдыгар?
2. Олор кандый туза јетирет?

Куштар кардын алдында.

Бир катап мен агаш аразында чаналу јүрдим. Соок, јакшы күн болгон. Менин алдымда јаан ак јер көрүнди, анда бийик кайындар тургулайт, олордын бүрчүктериле күртүктер јемзенип турган.

Олорго билдиртпей канайып једейин деп сананып турарымда, олор кенетийин төмөн учуп түжеле, кайындардын тизиндеги карда ксрүнбей калды. Олордын кийининен карчаа сүрүжип, кайыгнын тизине учуп келеле, кардын үстүле базып јүрди. Сырангај күртүктердинг үстүле базып јүрет, је карды чукчып ийеле, күртүкти каап алатанын ондобой турат. Мындый керек меге сүреен јилбүлү болгон.

Күртүктинг јадар јери кардын алдында.

М. Пришвин.

Сурактар.

1. Бистинг јерде кыштайтан кандый куштар керегинде слер кычырдыгар?
2. Ол куштар ненин учун бистинг агаштар ортозында кыштаар аргалу?
3. Күртүк неле курсактанат? Карчаа неле курсактанат?
4. Бистинг јерде кыштайтан кандый куштар керегинде слер I класста кычырдыгар, олорды канайда ајыктап көрдигер?
5. Кандый шинжүлөр эмди өткүрип туругар?

Кышкыда.

Катя печкенинг оозында агаш тактада отурды. Онын тизезинде јылу кийимдү наадай уйуктап јатты. Катя оны араайынан јайкап турды:

Ыйлаба, менин наадайым.

Қалаш садып берерим...

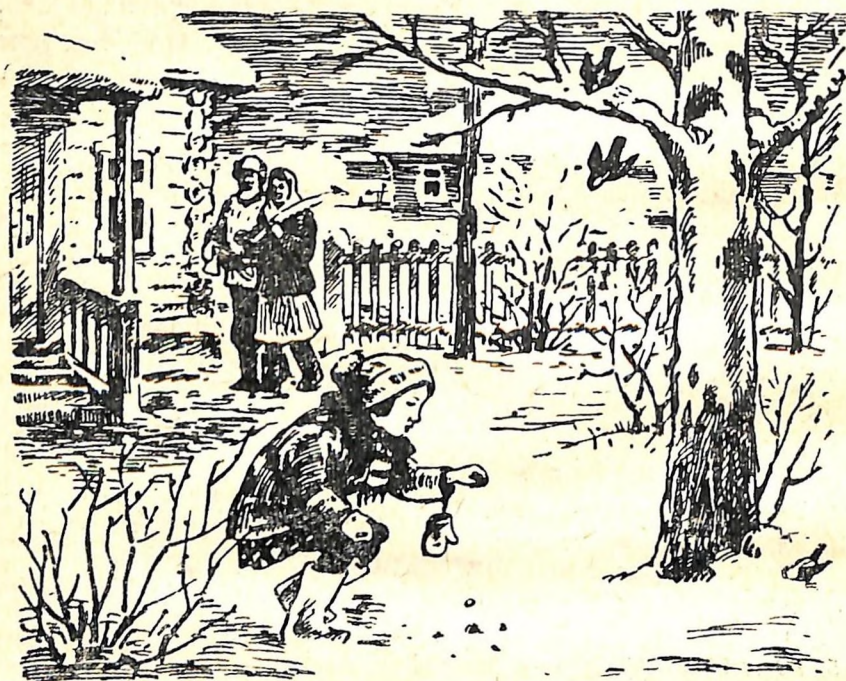
Кухнянынг көзнсгин кенетийин кем де токулдатты. Кем токулдадып турганын көрөргө, Катя кухня јаар јүгүрди. Көрүп

турза, ак төштү сагыскан көзнөктүн шилизин чокып отурган эмтир. Күскиде, көзнөктөрдү кондырарда, жараш болзын деп, энези рамдардын ортозына беленин кызыл жиилектерин салып койгон. Сагыскан оморды көрүп алган эмтир. Ол шилини чокып-чокып, бу не болотон? — деп аайын таппай турды. Жиилек тумчугынын алдында да болзо, же алар арга жок.

— Андрейка, Андрейка! — деп, Катя агазын кычырды.

Андрейка күүн-күч жок базып келеле, көзнөктөгү көрүп, айтты:

— Куштарда эмди жийтен неме жок, омор курсак сурап жат.

Андрейка полкадан бедренип, бир болчок жуу кезип алала, тонын жабынып, тышкары чыкты. Катя оны ээчий чыкты. Тышкары айас та болзо, сүрекей соок болгон. Кайындар, омордын үстүне сахар ургандый, агарат, омордын тожонтып калган будактары салкынга ээлип, араайынан шыгырап турды. Садта сиреньнин жыраалары десе калың карга торт көмүлип калган.

Андрейка бир кайыгнын жанында токтой түжүп, карманынан бек учук чыгарып алала, байагы жууны учукка буулап, будакка илип койды.

Бойы айылы жаар жүгүрө берди, Катя десе тепкиштин жанында турала, сары жууны көрүп: «Бу сагыскан качан учуп келгей не?» — деп сананып турды.

Же сагыскан учуп келбеди.

Жаан удабай кайыннын бир будагы кыймыктанды. Онон жеңил кар төгүлди, жууны чокуырга чыйрак көктөш учуп келген. Оны ээчий экинчизи, үчинчизи түшти, кызылтөш десе туура учты: ол жууны жибей жат, жаңыс ла ашты ла жүзүн-жүүр үрендерди жийтен. Же ольханын тобоголоры ла ясеннин канатту үрендери кыруга туй тонуп калган.

— Учпа, сакып ал! — деп, Катя кызылтөшкө айтты.

Бойы айылына жүгүрүп, калаштын оодыгын экелеле, карга сееп:

— Мынызы сеге! Жи, кызылтөш! — деди.

Кийин жанында эжик чыкырады, энези ле таадазы келген эмир. Таадазы курына малта кыстап алган. Энезинин ийининде жукачак көгөлтирим кирее ээлип турды. Олор агаш ортозынан келгендер.

— Азыра, азыра, балам, олор сеге төлүлү артпас — деп, энези күлүмзиренип айтты.

— Айылыга жүгүр, курсагыңды столго тургыс, балам, — бистинг ажанар өйибис база једе берди! — деп, таадазы айтты.

Л. Воронкова.

Сурактар ла жакыталар.

1. Катя ненинг учун кухня жаар жүгүрди? Ол кухняда нени көрди?
2. Аштап жүрген кушкаштарга балдар канайда болушты?
3. Кандый кушкаштар жууны чокуды, кандыйы жаңыс ла калаштын оодыгын чокуды?
4. «Азыра, азыра, балам, олор сеге төлүлү артпас» — деп, энезининг айткан сөстөрүн канайда билер керек?
5. Журукта не журалганын куучындап беригер.
6. Бу куучынга база кандый журуктар жураарга жараар?
7. Журуктар аайынча куучынга план тургузала, ол план аайынча куучындагар.
8. Кыштап турган кушкаштарды слер канайда кичееп көрүп туругар?

Кышкыда жолдо.

Түн ортозында ак жалаңда шуурган шуулап, огуруп, куйундалып келет; ак карды көдүрүп, жолло барып, баскан истерге жайылып таркайт.

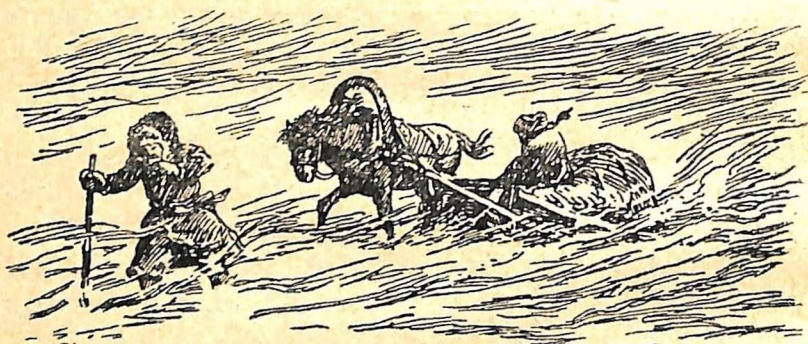
— Је, күртке түштим! Бого конор туру... Кула адым, кыймыктан, көөркийим! Бис экү жолдон кыйдыбыс; уйку келди; пыйманын ичине кар толды! Анда не? Күзүңи шыгырайт ош-кош, туку от күйүп турган ба, кандый... Уй кизи сакуп јат, уул-чак уйкуда... Ого не? Печкеде ангданып јаткан болбогой кайт-сын!

Түн ортозында ак јаланда шуурган шуулап, огурып, куйун-далып келет; ак карды көдүрип, јолло барып, баскан истерге јайылып таркайт.

И. Никитин.

Јакылта.

Шуурган керегинде бичигенин кычырыгар, шуурганның табыжы керегин-де айдылган сөстөрдн темдектеп алыгар.

Сурактар.

1. Куучындап беригер: бу керек качан болгон? Кем кайдаар брааткан?
2. Шуурган јорукчыларды јолдо канайда басты?
3. Олор канайып аргаданды?

Јылдык-өбөгөн.

(Табышкак-чөрчөк.)

Јылдык-өбөгөн чыгып келди. Ол јенгиле јанып, јенинең куш-тарды божодып турды. Қажы ла куш алдынан бойы аңылу ат-ту. Јылдык-өбөгөн баштапкы катап јанып ийерде, үч куш учуп чыкты. Јерге соок јайыла берди.

Јылдык-өбөгөн јенгиле экинчи катап јанып ийди — база үч куш чыкты. Кар кайылды, јаланда чечектер көрүнип келди.

Жылдык-өбөгөн үчинчи катап жагып ийди—база үч куш учуп чыкты. Тынг изү, каанг боло берди. Крестьяндар арыш кезерин баштадылар. Жылдык-өбөгөн жеңиле төртинчи катап жагып ийди — база үч куш учуп чыкты. Соок салкын сокты, ургун жагмыр жаады, туман түшти.

Куштар десе тегин куштар эмес болгон. Кажы ла куш төрт канатту. Кажы ла канатта жети жүн, кажы ла жүн алдынаг бойы аңылу атту. Жуннын бир келтейи ак, экинчи келтейи — кара. Куш канадыла бир катап талбып ийзе, жап-жарык боло берер, экинчи катап талбып ийзе, кап-карангуй боло берер.

В. Даль.

Сурактар ла жакылталар.

1. Ол кандый куштар болгон? Олор ненинг учун төрт канатту? Олордын кажы ла канадында ненинг учун жети жүннун? Жуннын бир келтейи ак, экинчизи кара дегени не учурлу болгон?

2. Жылдын өйлөринин аттарын айдып беригер.

3. Айлардын аттарын ээчий-деечий айдып беригер.

4. Жаскы, жайгы, күски, кышкы айлардын аттарын айдып беригер.

Табышкак.

Бир мөш он эки будакту, будактарынын бажында одус бир, одус, жирме тогус, жирме сегис кузуктан.

Чиби.

Бистинг сууны, чөрчөктө чилеп,
жагыс түнге соок күрлеген,
жынтылаар жолды жагыртып,
чибини аркаданг экелген.

Озо баштап чибичек
айыл жылузынанг ыйлаган.
Эртен тура ыйлабай,
тынган, бүри жаранган.

Ийне бүриле тыкырап,
кеен чүмин тартынат.
Айас тенгери жылдызындый
чибиде оттор суркуражат.

Соок-таадак база мында,
балдарды уткып күндүлейт.
Чибининг чике бажында
алтын чолмон мөлтүңдейт.

С. Маршак.

Кырда.

(Кызычактын куучыны.)

Амыраар кўнде адам ла энем чана алдылар, мен колчанақ алдым, онын кийининде бис кырга бардыс. Кырдан бастыра журтыс кўрўнет.

Эн ле бийик кырда кызыл флажокторлу апагаш казыктар кадап койгон. Олор чаначыларга јол кўргўзип турган эмитир. Кырдын бажында дезе аңдый ок кызыл флажокту кижиги турган. Ол флажогыла јангып ла ийгенде, чаначы кырды тўмўн казыктардын ортозыла јынгылап тўжет. Менин адам база ол јолло кырды тўмўн јынгылай берди. Энем ле мен дезе адамды ўстўнен тўмўн кўрўп, ого «Қапшай! Қапшай!» — деп кыйгырдыс.

Сўрекей кадалгак кырда дезе чаначылар трамплиннен калып турган. Олор чаналу јўгўрип келеле, калыганда, бийик учуп чыгат, онын кийининде кардын ўстўне келип тўжеле, сууга јетире јынгылап барат.

Мен кырдан колчанақта сўрекей тўрген јынгылап тўжеримде, энем меге чаналу да једижип болбогон.

Бир катап чанагым тўгўзўккў келип табарарда, мен антарылып калгам, чанагым куруга кырды тўмўн шунуп тўшкен. Чаначылар оны суунын јанында тудуп алган. Ол кўн сўрекей јыргалду болгон.

Мен јаанап келзем, база чаналу јынгылап јўрерим, бийик кырлардан калыбырым.

Сурактар ла јакылта.

1. Амыраар кўнде кызычак ада-энезиле кожо кайдаар барган?
2. Кырда ол нени кўргўн, нени эткен?
3. Қышқыда слер кандый ойындар ойноп туругар, куучындап беригер.

СЕЗИМДЕРДИҢ ОРГАНДАРЫЛА ТАНЫЖАРЫ.

Кемнинг көстөри сабарларында.

I.

Егоровторго городтон Николай деп көс жок карындажы келди.

Федя көс жок улусты качан да көрбөгөн.

Бир катап ол Васяла экү, Николайдын карындажыла, Егоровтордын туразынын жанында куучындажып турала, көрзө — эр кижиге клеедири.

Онын базыды чип-чике, бажын канкайтып алган, колында тайакту. Оныла жолды жоктоп токултадып турат.

Вася ого жүгүрүп келеле, оны колынан јединип алды, турага апарды. Бу кижиге көс жок эмтир деп, Федя бу ла тушта сезип ийди. Васяга келген кижиге болуп Федя турага кирди.

Көрзө, көс жок кижиге тактада отурды, онын колында бычак ла агаш, бажын кайра эдип алган. Бычакла агашты јонуп, оны чүмдеп кезип отурды.

Федя кыйазынан көрүп, кайкап отурат.

Васяны кабыргазына түртүп, шымыранып сурады:

— Кандый эптү кезип јат!

— Онызы неме беди! Ол меге той балкаштан ойынчыктар эдип бергенин көрзөң!

Вася ого улустын, андардын кичинек сомдорын, аяк-казанды, гиряларлу бескени көргүсти.

II.

Федя ойынчыктарды собурып, кайкаарга ла божобойт. Вася дезе ого айтты:

— Ол бичик те кычырып билер! !

— Канайып кычыратан? Ол көс жок ине!

— Жок болзо чы, бичиги де бистийине түңгей эмес. Ол бичигин сабарларыла жоктоп кычырып јат.

— Оны көрөтөн болзом! — деп, Федя шымыранды.

— Николай, Федяга бойыннын бичигинди көргүзүп бер-
зен! — деп, Вася сурады.

— Ол менин бичигимди кайдатан? — деп, ксс жок кижн су-
рады.

— Ол көрөргө жат!

Николай күлүмзиренеле, полкадан жаан калын бичик алып
берди.

Федя көрзө, анда десе точкаларды торсойто базып койгон.
Николай бичикти сабарларыла сыймап, түргөн кычырды, Федя
көзиле де көрүп кычырза, анайып түргөн кычырып болбос болор.

— Темигер керек — деп, Николай айтты. — Менин көзим
яштан ала көрбөй жат, онын учун колдорым ончозына үренип
калган. Менин көстөрим сабарларымда!

Акчанын кабынан бир монета чыгарып алала, айтты:

— Көзинди жумуп алала, мыны сыймап, бу кандый монета
айдып бер — дейле, Федянын алаканына жирме акча салып
берди.

Федя оны сыймады, сыймады, же танып болбоды.

— Мен десе сеге кандый ла акчаны танып айдып берерим,
сал — деп, Николай айтты.

Николай монетаны сыймап көрөлө, канча акчанын монета-
зы, кийин жанында кандый журук барын айдып берди.

III.

Ол ло күннен ала Федя Егоровторго улам ла барып турар
болды.

Көс жок кижн ого сүреен жарады: ол кандый жакшы кожон-
доп жат, уни онын өткүн, балалайка да ойноп билер!

Оны бичикке үреткен, каламалар да өрсөргө, щёткалар да
эдерге үреткен школ керегинде куучындаган.

Федяны мындый да неме кайкадып туратан: ол турага ки-
рип ле барганда, Николай десе ого айдар:

— Жакшы ба, Фёдор!

— Бу мен деп, сен канайып билдин? — бир катап Федя
сурады. — Сен мени көрбөй жадын ине.

— Мен бастыра улусты базыдынан танып жадым.

— Мен десе анайып болбозым!

— Сен жаантайын тыгдап жүр, ол тушта үренип аларын!

Сурактар ла жакылта.

1. Букваларды кем көрүп, кем сезип (сыймап) танып жат?
2. Ол керегинде куучында канайда айдылганын кычырыгар.
3. Көс жок кижн база нени сезип таныйтан?
4. Көс жок кижн кандый иштерди эдип турган?
5. Кем жакшы угатан — Николай ба эмезе Федя ба?
6. Көс жок улустын, көстү улустардыына көрө, кандый органдары жакшы темиккен?

Тегерик монета.

Ару суу.

Изү уютю.

Унгүр кожон.

Өткүн сыгырт.

Ачу беде.

Тату мот.

Кычкыл торбос.

Жараш жытту самын.

Жыды жараш мята.

Бу былардын кажызын бис көрүп, кажызын жытап, амзап, угуп, сезип танийдыс.

Бис неле көрүп жадыс?

Бис неле угуп жадыс?

Бис неле сезип жадыс?

Бис жытты неле билип жадыс?

Амтанды неле билип жадыс?

Бу сурактарга толо каруу беригер.

Керектү сөстөр: көслө, кулакка, тумчукка, тилле, сабарла.

Сезер органдарды көргүзү аайынча айдып беригер:

Тумчук — жыт алар орган.

Көс — ...

Кулак — ...

Тил — ...

Сабарлардын учы ла бастыра тере — ...

Керектү сөстөр: көрөр, угар, амтан алар, сезер.

Табышкактар.

Бир кичинек неме кан алтайды өдө берди.

Бирүзи эрмектенет, экүзи көрөт, экүзи угат.

Сурактар ла жакылталар.

1. Қараңуы кыпка киреле, оноң тұлкүүрлер, бичик, аяк экелигер.
2. Ол немелерди слер канайып танып жадыгар?
3. Платьени кандый бөстөң көктөгөнин, көсти жумуп алып, канайып билип алар?

Көс ... керектү

Кулак ...

Тил ...

Тумчук ...

Сабарлар ...

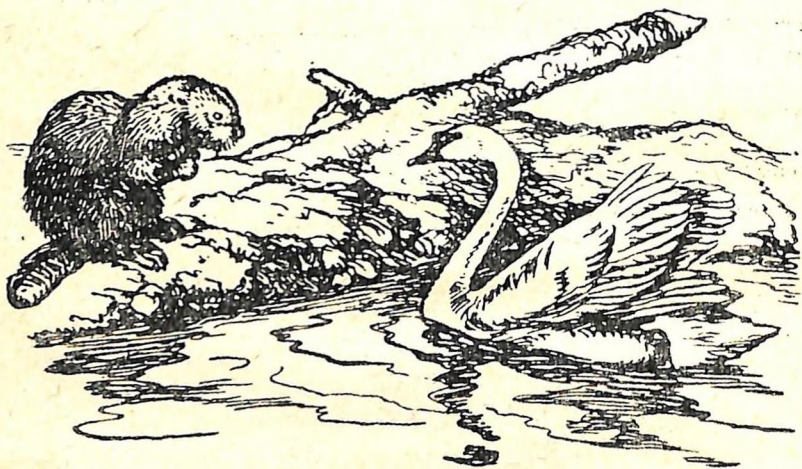
Керектү сөстөр: көрөргө, угарга, амзаарга, жытаарга, жоктоп сезерге.

Көстөр лө кулактар.

I.

Кумдузак агаш ортозында тыйрыйып агып барган сууда журтап жаткан. Кумдузактын журты сүреен жакшы: агашты бойы кескен, оны сууга бойы тажыган, стенелерин, жабынтызын база бойы салган.

Кумдузактын тоны да жакшынак: кышкыда жылу, сууда да жылу, салкын да өткүрө сокпойт.

Кумдузактын кулактары сүреен жакшы: балык сууны куйругыла чайбалтып ийзе, агаш аразында жалбырак түшсө — ончозын угуп ийер.

Кумдузактын көзи десе уйан: немеге жетпес көс. Кумдузак көзинен коомой, кумдузактын кыскачак алтамыла жүс алтам кире жердеги немени көрүп болбойт.

Кумдузактан ыраак жокто десе агаш аразынын жарык көлинде куу журтап жаткан. Бойы жараш ла кеберкек болгон, кем-

ле де нак жүрер күүни жок, керек десе эзендешкенде де, күүн-күч жогынан эзендежетен. Ак мойынын чөйп алар, айылдажы жаар бийигинен кылчас эдер, — оныла эзендешкилеп, бажыргылап турар, ол каруузына бажыла билдирер-билдирбес кекип ийер.

Бир катап мындый болды: кумдузак суунун жарадында иштенип, аспакты тижиле кемирип отурды. Кабортозына жетире эбиреде кемирип ийер, салкын согуп ийзе, аспакты жыгып койор. Кумдузак оны тоормоштоп кезип алала, бир тоормоштон тажып турат. Агашты жүктенип алала, бир табажыла тудуп турар — торт ло кижичилеп, базып браадар.

Кенетийин көрзө — суула куу жүзүп клеедири, жуук эмтир. Кумдузак токтой түшти, тоормошты сыртынан түжүрип ийеле, күндүлү айтты:

— Узя-узя!

Эзендер дегени эмтир.

Куу кеберкек мойынын чөйп ийди, каруузына бажын билдирер-билдирбес кекип ийеле, айтты:

— Сен мени жуук ок келеримде көрдин! Мен сени суунун бурылчыгынан ла көрүп ийгем. Сен мындый көстөрингле неме болбозың.

Кумдузакты электеди:

— Сени, көс жок немени, анчылар кызыл колло тудуп алып, карманына сугуп алар.

II.

Кумдузак тыгдап, тыгдап турала, айтты:

— Сен менен жакшы көрүп турганыңда блааш та жок. Же сен ол үчинчи бурылчыктын ары жанында суу араай чайбалып турганын угуп туруң ба?

Куу тыгдап турала, айтты:

— Сананып таап туруң, суу бир де чайбалбайт. Агаш аразында тым.

Кумдузак база ла сакыды. Катап сурады:

— Эмди угуп туруң ба?

— Кайда? — деп, куу сурады.

— Суунун экинчи бурылчыгынын ары жанында.

— Жок, бир де неме укпайдым — деп, куу эрмектенди. — Агаш аразында бир де табыш жок.

Кумдузак база ла сакыды. Катап сурады:

— Угуп турун ба?

— Кайда?

— Суунын бу баштапкы бурылчыгынын кийининде.

— Жок — деп, куу эрмектенди, — бир де неме угулбайт. Агаш аразында тым. Өнөтийин сананып таап жадынг.

— Айдарда жакшы болзын — деп, кумдузак айтты. — Сенин көстөриң, менин кулактарым чылап ок, сеге керектү болуп жүрзин.

Сууга чөнгүп, көрүнбей калды.

Куу дезе ак мойынын чөйип алала, сайыркап, эбиреде көрди: онын курч көстөри жеткерди качан да болзо бойынын ойинде көрүп ийер деп иженип, бир де немедең коркыбай турган.

Бу өйдө агаштын ары жанынан жентил кемечек чыга конды. Оңдо аңчы отурды.

Аңчы мылтыгын өрө көдүрди — куу канаттарыла да талбын ийгелекте, мылтыктын табыжы угулды.

Куунын кеберкек бажы сууга барып түшти.

Агаш аразында жүретен улус онын учун айдыжат: агаш аразында эң керектү неме — кулак, экинчиси — көс.

Сурактар ла жакылталар.

1. Жеткер керегинде куу ла кумдузак канайып билгилейт?

2. Агаш аразында жүретен улуска агаш аразында эң керектү неме — кулак, экинчиси — көс деген сөстөри чын деп канайып көргүзүлди?

Жетире бичип алыгар: Кумдузактын көзи...

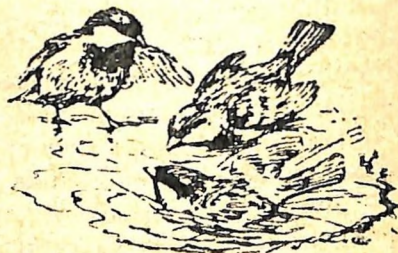
Куунын көзи ...

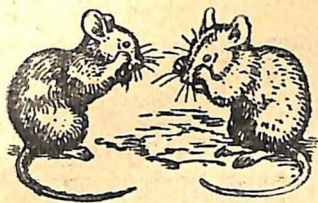
Кумдузактын кулагы ...

Куунын кулагы ...

Баштапкы эки эрмекке керектү сөстөрдү куучыннан талдап алыгар.

Эдин ару-чек тудары.

Бу тындулар канайда јунунып турганын јуруктар аайынча куучындап беригер.

Бистин санитарлар школдо.

Санитарлардын кажызы ла нени эдип турганын куучындап беригер.

Чөрчөк.

Бир карындажы база бирүзине айылдап келеле, бойынын эштегин эжиктин јанына буулап койгон. Эштек дезе чечилеле, јүре берген. Эки карындаш эштекти бедреп баргылады. Јолой бир уулчакка туштадылар.

— Эштекти көрбөдиг бе? — деп, олар сурады.

— Қандый? Сол көзи јок, кийин буды аксак, арбалу јажыл эски таар канјаалагай ба?

— Эйе, эйе, ол эмтир...

— Јок, көрбөдим — деп, уулчак айтты.

— Канайып көрбөгөн?! — деп, карындаштар кыйгырышты.
— Сен ол керегинде көрзөн кандый жакшы билип жадын!

Олор уулчакты туткылап алала, эштекти уурдап алган деп бурулап, оны жаргычыга апардылар.

— Мен көс жок по? — деп, уулчак жаргычыга айтты. — Мен жолдон эштектин изин көргөм. Онын кийин он будынын изи, өскө буттарынын изине көрө, тайыс, алтамы да жаан эмес. Анайдарда, ол он будына аксак. Жолдын жанындагы өлөңди жүк ле он жанынан отоп барган. Анайдарда, ол сол жанындагы өлөңди көрбөгөн — онын сол көзи жок. Агаштын жанына эштек токтоп турала, ого сөйкөнөрдө, чобрада жажыл учуктар артып калган. Таардан төгүлүп турган арбадан дезе таар эски, тежиктерлү деп билип алгам.

Бу куучынды угуп алала, жаргычы эки карындашты арбады, уулчакты дезе божодып ийди.

Сурак.

Уулчак ажыкчыл ла тапкыр деп неден көрүнөт?

Советский солдат.

Советский албатылар нак биледий жадат,
төрөл ороон граниттий бек, бузулбас.
Амырды, ырысты, жайымды корулап,
Совет Черүнинг солдады туруп жат.
Кандый да жеткер бисти коркытпас!
Бистинг ороондо кемжибес куйак бар —
амырды, ырысты, жайымды корулап,
Совет Черүнинг солдады туруп жат.
Ўрен! Иште! Жиит бойыңа
ороонунг килемжи, ажару салып жат...
Амырды, ырысты, жайымды корулап,
Совет Черүнинг солдады туруп жат.

М. Светлов.

Ваня Андрианов.

I.

1941 жылда декабрь айдын учында бир журтта мындый керек болгон. Андриановтордын айылында фашистский солдаттар турган. Олор кенетийин жоголып калган.

— Олор мынан жүргүлей берди эмеш пе?— деп, крестьяндар бирүзи бирүзиненг шымыранып сурагылап турды.

Советский Черүнинг бөлүктери кайда да сыраңгай жуук жедип келген деп сүүнчилү солун табыш угулды.

Оштүлөр журттан чын ла ончозы жүре бергенин жартап аларга, Ваня Андрианов оморды кайып көрөр деп сананып алды. Ол айылынан чыгып, айылдардын кийин жанынча базып жүрди. Бир сарайдын эжигинен кенетийин ыш жытанды. Ваня ол сарайга кирди. Сарайдын ичинде көмүр костоно күйүп жатты, оны эби реде фашисттер жылынып отургылады. Эмеш ыраакта пулемёт турды. Фашисттердин бирүзи тура жүгүрүп, Ваняны сарайдан чыгара ийделе, эжикти жаап алды.

«Ээ, керек андый эмтир ине!.. Омор барбай, жажынып алган. Бистинг жуучылдарды аярбас жанынан кенетийин аткылаарга турган эмтир. Андый болбос эмей!» — деп, Ваня шүүнүп алды.

«Фашисттер база кайда жажынып алды не? — деп, Ваня бойынан бойы сурады. — Мыны кайып көрөлө, бистинг жуучылдарга айдып салар керек».

Жууканын куйузында эски сарайлар турган. Омордын жабуларынын үстүндө билдирер-билдирбес ыш чөйилген. Анайдарда, фашисттер мында да жажынган эмтир...

II.

Ваня соокко тонуп, күртле басты. Деремнеден чыгала, эби реде аяктап көрди. Ыраакта, карлу жалаңда, жалаңла толкулар түрүлүп келеткен чилеп, кандый да неме журт жаар ичкерлеп келеткенин Ваня кенетийин көрүп ийди. Олак халатту улус болгон. Омордын бирүзи де атпай турган.

«Бистинг улус! — деп, Ваня сананды. — Оморды мында фашисттер сакып турганын билгилебей де жат».

Уулчак күртле оморго удур жүгүрди. Жедип айдатан ла болзо! Жедетен ле болзо кайдат!

Же оштүлөр уулчакты көрүп ийеле, оны аткылады. Окмор уулчакты ээчий сыгырыжып учты. Ваня карга жыгылала, кайра да көрбөй, там ла ырада жылып барды. Ок тийгенинен чарчалган қар Ванянын тонына ла бөрүгине жапшынып турды. Кезикте, Ваня фашисттерге көрүнбей барганда, омордын мылтык адыжы токтой берет.

III.

Учы-учында Ваня бистинг улуска жедип алды.

Аи халатту, бийик сынду кижж Ваняны бут бажына тургус-

ты. Уулчак тынарып, фашисттер керегинде, сарай керегинде, пулемёттор керегинде — ончозын командирге куучындап берди.

— Слердин журтка баргадый өскө жол бар ба? Ол жолло бисти баштап апар — деп, командир айтты.

Ваня журты эбиреде бастыра жолдорды жакшы билетен болгон. Ол бистин жуучылдарды өскө жолло — жууканын ичиле, эски теерменнин жанынча баштап апарды. Советский Черўнинг бөлүктери бу журтка фашисттер торт сакыбаган жанынанг келип кирди.

Советский жуучылдар «ура» кыйгырыжып, фашисттерди ат-

кылады. Фашисттер сарайлардан чыга жүгүрүп, советский жуучылдардын окторына учурап турдылар. Жаан удабай фашисттерди бу журттанг чыгара согуп салгандар.

Төрөл журтынанг өштүлөрдү чыгара сүрөргө он үч жашту үрөнчүк Советский Черўге анайып болушкан.

Советский башкару Андрианов Ваняга Кызыл Чолмон орден берген.

Сурактар ла жакылта.

1. Ваня Андрианов кем болгон?
2. Советский Черүге ол канайып болушкан?
3. Жеткерлү өйдө ол бойын канайып туткан?
4. Ваняны нениң учун герой деп айдарга жараар?
5. Журукта не јуралганын куучындап беригер, журук куучынның кандый бөлүгине келижет?
6. Куучынның планын тургузала, план аайынча куучындап беригер.

Тоня-партизанка.

I.

Тоня Петрова токтой түжеле, жырааның кийин јанына јадып алды. Мынан төң јерде турган јурт, алаканда чылап, иле көрүнөт.

Ол јуртта фашисттер белетенип алганын, ого кирер бастыра јолдорды автоматчиктер каруулдап турганын Тоня билетен болгон. Жажынар јер јок.

«Хребтово јуртка ак јаландарла өдүп болбозын. Оштүлөр божотпос!» — деп, Тоня сананып јатты.

Јуртка өдөр јол кара ээн јаландардын ортозыла чичке тилбектий чөйилип барган. Солдаттар отурып алган фашистский машиналар, боро тоозынды көдүрип, өдө конды. Уч броневик өтти, уур орудиелер сүүртеген тягачтар күзүрежиپ өткиледі.

«Хребтово јурттын бийик јерине оштүлөр черүлерин ле техникасын јуунада тартып, партизандарга табару белетегилеп туру» — деп, Тоня темдектеп алды.

Тоня жырааның кийин јанынан энчикпей өңдөйип желеле, терен санана берди. Карануй түнде Тоня јуртка тургуза ла өдө берер эди. Је түнге јетире узак. Бир күннің туркунына ла ойто бурылар керек. Командир энгирде јетирүлөр угарга сакып јат.

Јол база ла тоозындала берди. Тоня энчейип, жыраага јууктай отурып алала, жырааны өткүре јолло брааткан үүр уйларды көрүп ийди. Бу уйларды јыртык чекпендү, колында узун чырбагалду карган өбөгөн айдап браатты. Өбөгөнгө чачы атрайган, өдүги јок уулчак болужып турган. Олордын кийининен бир эмеш ыраакта автоматту фашисттер араай браатты. Олор јууктагы јурттын крестьяндарынан блаап алган малды апараткан.

Уўр уйларла кожо журтка өдө конор деп, Тоня жалтаныш жо-гынан сананып алды. Ол уур сопокторын түрген уштып, курт-казын чечеле, ончозын жыраанын кийинине салып койды. Эр кижинин штанын кийген ле кур жок чамчалу арткан Тоня уўр-ден айрылган күрен уйдын кийининен жүгүрди. Тоня уйды ай-дап экелеле, оныла кожо уўрге кожула берди. Бу керек сүреен түрген өткөнине улам фашисттер оны, байагы уулчак болор деп, аярбай да калды.

Тоня арык уйлардын ортозында барып жатты. Тоозын жалаң-дардын ла жолдын үстүндө, булут чылап, көдүрилип турган. Бу тоозынды өткүрө буурыл башту өбөгөн дө, уйлар айдап браат-кан уулчак та, автоматту фашисттер де көрүнбеген.

Мынайып жиит кайучы кыс көкө түштө өштүлердин көзинче Хребтово журтка өткөн.

II.

Энгирде Тоня партизанский штабтын жер туразында болгон Пулемёттор ло орудиелер турган жерлер керегинде, жерден ле агаштан эткен шибеелер (дзоттор) керегинде, бронемашина-лар ла танктар керегинде Тонянын манзаарып куучындаганын отрядтын командири, жербойындагы колхозчы, угуп отурды. Командир буурайган азу сагалы өткүрө күлүмзиренип, ээк сагалын сыймап, Тонянын айтканын жарадып турды. Тонянын кайып экелген жетирулери чын-чике болгон. Командир жиит кайу-чы кыс жаар базып келеле, онын колын тын тутты.

— Же, быян болзын, кызым, сыраңай керектү өйдө једип келдин.

Түндө партизандар фашисттерге табару эделе, деремнени јайымдап алдылар.

Партизандар Тоняны сүүп, ол керегинде оморкоп, күүнзеп куучындап, оны сыйыныс деп адап туратандар. «Бистин кызыбыс кайда?» — деп, командир јаантайын сурайтан.

Тоня отрядта кандый да иштеп кыйышпайтан: курсак бе-летеп, партизандардын кийимин јунуп, јыртылган кийимди ја-мап, казан-айакты ла јер туранын ичин ару тудуп туратан. То-ня чек жалтанбас, тапкыр кайучы болгон, өштүлердин турган журттарына ол билдирбезинен кирерге билетен. Тоня деремне-нин пастух уулчагы да болуп, колхозчы кыс та болуп, сокор карган эмегеннин једекчизи де болуп жүргенин көрөтөндөр. Ол фашисттерге туттурбас та, көрүнбес те болгон. Олор оны кай-

Дакылта.

Кычырыгар:

Ўлгерде пограничниктин службазы керегинде не айдылат;
пограничник бойынын Төрөлин сүүп ле оны корыырга белен болуп тур-
ганы керегинде не айдылат;

гранда туруп, онын кийин јанында бастыра төрөл орооны турат деп
билинип турганы керегинде не айдылат.

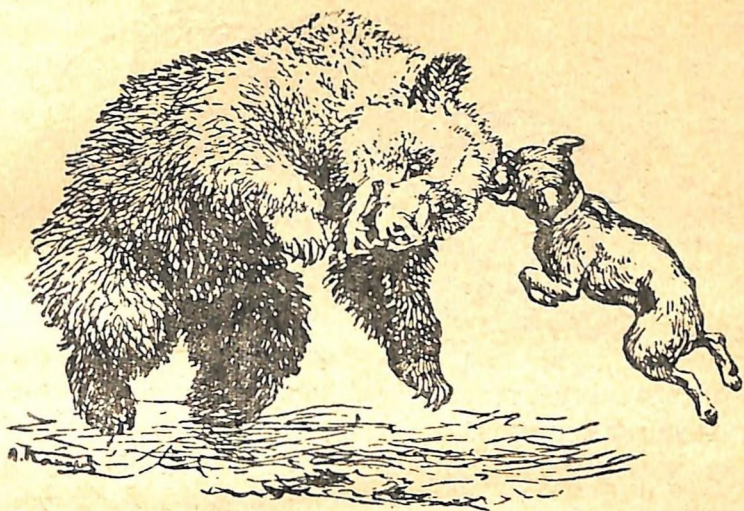
Булька.

Менде мордашка укту Булька деп ийт бар болгон. Ол бастыра бойы кара болгон, онын жагыс ла алын тамаштарынын бажы ак.

Мордашка укту ийттердинг ээк сөөги жаак сөөгиненг узун онон улам олордынг үстүндеги тиштери алдындагы тиштерининг кийин жанында болуп жат. Же Бульканын ээк сөөгининг узуну торт сан башка болгон, үстүндеги ле алдындагы тиштерининг ортозына бир сабар кирип туратан... Булька жобаш, туданган эмес, же сүреен бөккө дө, капкыр да болгон. Кажы бир немени кабала, тиштенип алганда, салжа чылап, айрылбай, селбектенип калатан.

Бир катап оны айуга тукурарда, ол айунын кулагынан ала койоло, шүлүк чилеп, селбектене берди. Айу оны тамаштарыла тажып, ары-бери таштап турган, же бойынан айрып болбогон. Бульканы балбара базып ийерге, жерге жыгылды, же Булька бис оны суула айрыбаганча, айунын кулагын божотпогон.

Мен оны күчүк болордо алып, бойым азырап алгам. Кавказка служить эдерге барарымда, мен оны албаска санангам, бойым туйказынан жүре береле, оны бектеп салзын дегем. Баштапкы станцияга једип, солынты аттар јеккен абрага отурып аларга турала, көрзөм, јолло кандый да јалтыркай кара неме тоголонып клеетти. Ол мойнында јес мойынчылу Булька эмтир. Ол станция јаар бар-јок күчиле мантап клееткен. Мантап келип, менин колымды јалайла, абранын алдында көлөткөгө јадып алды. Онын тили оозынан алакан кирези чыгып калтыр. Чилекейин ажырганда, тилин кайра тартынып, онон катап ла ала-

кан кирези чыгарып алар болды. Ол мендеп тынарып, ары-бери анданып, куйругыла жерди токулдадып жатты.

Мен айылымнан жүре береримде, ол көзнөктүн рамын сындырала, чыгара калып, менин изимле 20 беристе жерге изү күнде мантап барган деп, мен кийининде уккам.

Л. Толстой.

Сурактар.

1. Бульканын тыш бүдүмү кандый болгон?
2. Айуны өлтүрөргө анчыларга ол канайда болушкан?
3. Бульканын күчи, капкыры керегинде айтканда, писатель оны неле тундештирет?
4. Булька бойынын ээзин сүүгени недег көрүнөт?

Ат.

Кижиге бойынын колына атты сүрекей жебрен өйдөгү ала үредип алган. Эмдиги өйдө жерлик атты табарга да күч.

Жерлик аттын сыны жабыс, бажы жаан, жалы өрө атрайып калган. Олордун өңи, ээн жерлердин кумагындый, борозымаксары.

Анчылар жерлик үүр малдын кийининен узак сйгө сүрүжип, онын чылай берген кулундарын айрып алат. Онын кийининде ол кулундарды азырап турганда, олор кижиге табынча үрене берет.

Жүзүн-жүүр укту аттарды өскүрүп аларга кижиге көп чактар-
дын туркунына иштеген.

К. Ушинский.

Сурактар.

1. Журукты көрөлө, айдып беригер: зебра незиле атка түнгей, незиле башка?
2. Жерлик аттар кандай бүдүмдүү болгон? Олорды ээн чөлдөрдө көрөргө неинин учун күч болгон?
3. Жерлик аттарды улус канайда колго үредип алган?
4. Улус кандай укту аттар өскүрүп алган?

Будённыйдын сүйүгөн ады керегинде куучын.

(Гражданский жуу керегинде эске
алынганынан.)

Ол ат Будённыйга жуу-согуш тушта жедишкен. Будённый оны Казбек деп адаган, ол оны сүрекей сүйүтөн. Казбек бойынын жаңы ээзине база капшай үрөне берип, онын кажы ла сөзүн бил-
лип туратан.

Казбек оны канча ла катап жеткерден айрыган. Бир катап Будённыйдын кийининен актардын жакшы аттарлу бүткүл от-
ряды сүрүжерде, жүгүрүк Казбек оны быжу өлүмнөн айрыган.

Атту корпус Царицын (эмди Волгоград) городтын жанында актарла жуулажарда, бойынын Казбегине минген Будённый та-
баруга жаантайын жуучылардын ичкери алдында барып тура-
тан.

Бир катап жуу-согушта ол сырагай актар ортозына кире кон-

гон. Ак гвардеештердин полковниги колмылтыгын чике онын төжине шыкап алган. Жык эткен табыш угулды. Ок Будённыйга тийбей, жастыра барган, же онын ижемжилу ады, Казбек, араай тизеленип тура берди. Ол уур шыркалаткан болгон. Будённыйга өскө ат јединип экелгендер. Атка түрген минип алала: «Менин кийинимнен, жуучылдар!» — деп кыйгырып, бойынын атту жуучылдарынын ичкери алдында актардын үсти орто мантадып барды.

Актар оодо соктырды. Олордын арткандары качкылады, бистин атту жуучылдар олорды чөл јаар сүрүп бардылар.

Жуу-согуш божогон кийининде Будённый ла бир канча командирлер байагы аттын јанына баргылады. Казбек кыймыктанбай јатты. Же ээзи жууктап келерде, ол бажын көдүреле, боромтый берген көзин ачып ийди.

— Оны шыралатпай, адып салар керек!—деп, командирлердин бирүзи айтты.

Је экинчизи айтты:

— Адарга мендебегер. Врач алдыртар керек. Айса болзо, эмдеп аларыс.

Врачка кижии ийдилер. Врач келип, Казбекти көрөлө, эмдеер болды.

Ат чын ла јазыла берди. Будённый бойынын сүүген адына минип, табаруларга база да көп катап жүрген. Казбек деп ат бойынын ээзин ле најызын јеткерден база да көп катап айрыган.

И. Всеволожскийдин бичигени
аайынча.

Сурактар.

1. Куучында айдылган керектер качан болгон?
2. Будённый бойынын адына кандый күүндү болгон?
3. Будённый Казбекти ненин учун најым деп адап турган?
4. Казбек деп ат бойынын ээзин јеткерден канайып айрып турды?
5. Жуу-согуш тушта атла не болды?
6. Казбекти канайда эмдеп алдылар?

Чоокырай.

Чоокыр бозуум, Чоокырай,
не мөөрөйдин ыгырап?
Алдында тусты јалабай,
не көрөдин јыдыркап?

Куйругыңды чычайтып,
текшилезен куйбырып,
көстөриңди кылайтып,
неге туруң кунугып?

Энэг сениг энирде
мөөрөп келер ыраактанг.

Эм тургуза ла сеге
јажыл өлөнг јаланнанг!

Б. Суркашев.

Сүзеен уй.

Бисте коркушту сүзеен уй бар болгон.

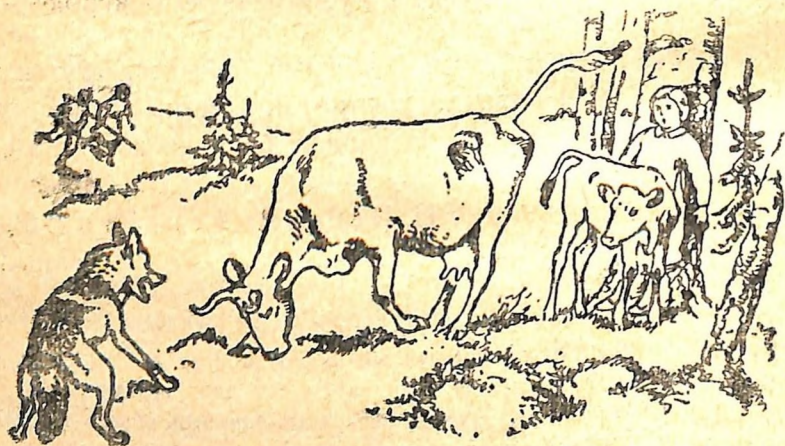
Бир катап, бозузына јүткүп, мүүзиле кажаганды да јемире сүскен. Онын мүүзи узун да, түс те болгон. Адам онын мүүзининг бажын кезерге сананган, је анайда ла кезилбей артып калган.

Бир катап јайгыда энем уйды саайла, бозуны чыгарып, сыйыныма айтты:

— Феня, оморды суунын јарады јаар айдап апар, эмеш отоп јүргүлезин.

Феня чырбагал алып, оморды суунын јарадына айдап экеле-ле, одорго божодып, бойы дезе талдын тозине отурып алган.

Феняга кенетийин јыраанын ортозында не де шылырай бер-

тени угулды. Көрзө: јыраанын ортозынан кандый да боро неме чыгып клеетти.

Кызычак бу бистин Серко ийт болор деп сананган.

— Серко, Серко! — деп, Феня кычырды.

Кенетийин көрзө — бозу, оны ээчий уй, јүүле берген чилеп, онын үсти орто мантап клеетти.

Феня тура жүгүреле, агашка жаба туруп алды, бозу Феня жаармантады. Уй дезде оморды экилезин кийин жаныла агашка жаба кыстап алды. Бажын төмөн эдип, огуруп, алын буттарыла жерди чапчып, мүззин дезде бөрүге удур уулап алган турды.

Феня тын коркыйла, эки колыла агашты кучактанып алды, кыйгырайын дезде, үни де чыкпады. Бөрү дезде уйга чурап келеле, туура калыды: бөрүни уй баштап ла тарыйын сүзүп ийген ошкош.

Бөрү уйдын бир жанынан чурап, неме болбогондо, база бир жанынан чурап, уйды тударга эмезе бозуны каап аларга албаданып турды. Же бир де неме болбойт, — бөрү кайдаар ла чураз, ого удур мүс турат. Бу тушта кызыкчак болуш сурап кыйгырды.

Бистин улус ыраак эмес жерде кыра сүрген. Оморго уйдын мөөрөгөни де, кызыкчактын кыйгырганы да угулган.

Бу кыйгы-табышка улус жүгүрүжип келди. Бөрү улустын жүгүрүп клееткенин көрүп, тижин база бир, эки катап ырсайтып ийеле, жыраанын ортозы жаар кача берди.

Уйдын мүззин кеспегенине адам сүреен сүүнди.

К. Ушинский.

Сурактар.

1. Уй бойынын бозуын канайып корулады?
2. Бөрү уйга канайып табарып турды?
3. Бөрү ненин учун качты?
4. Куча, ат, ийт, кiske бойынын өштүлеринен незиле коруланат (тырмактарыла, тиштериле, туйгактарыла, мүззиле)?

Бөрүлер бойынын балдарын канайда үредет.

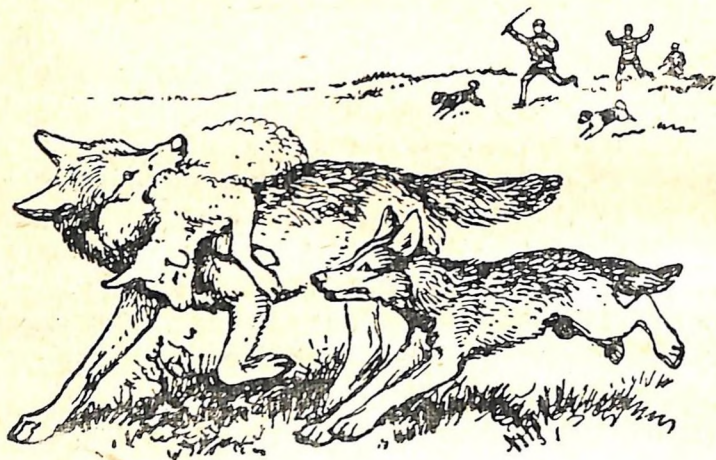
Мен жолло браадала, кийин жанымда кыйгы угуп ийдим. Пастух уулчак жаланла жүгүрүп, колыла нени де көргүзүп турган эмтир.

Мен лаптап көрзөм—жалаңла бирүзи жаан, бирүзи кичинек эки бөрүмантап браадыры. Кичинек бөрү сөлтүрө тудуп койгон кураанды будынан тиштенип, арказына салып алган апараты. Жаан бөрү дезде кийининен мантайт.

Мен бөрүлерди көрүп ийеле, пастухла кожо оморды ээчий жү-

гүрип, база кыйгырдым. Бистинг кыйгыбысты угала, ийттер ээчиткен улус база жүгүрүжип келди.

Jaан бөрү ийттерди, улусты көрүп ийеле, кичинек бөрүгө једи-жип, онын апараткан кураанын ушта согуп, бойынын арказына таштап алды, бөрүлер экилези онон түрген мантап, көрүнбей барды.

Онын кийининде уулчак куучындады: јуукадан jaан бөрү чыга коноло, кураанды өлтүрө тудуп, арказына салала, jaна болуп мантаган.

Ого удур кичинек бөрү чыга коноло, кураан jaар чурап келген. Jaан бөрү кураанды кичинек бөрүгө береле, бойы дезе коштой мантаган. Анайып ол бойынын балазын үредип турган. Је ийттерлү улус көрүнип келерде, jaан бөрү балазын үредерин токтодып, кураанды бойы апарган.

Л. Толстой.

Сурактар ла јакылта.

1. Бөрүлер бойларынын јемин кайда кетежип жүрдилер?
2. Бөрүлердин кажызы кураанды өлтүрө тутты?
3. Кичинек бөрү кураанды канайып апарды?
4. Кичинек бөрүниң апараткан јемин jaан бөрү нениң учун блаап алала, бойы апарды?
5. Куучынын журукка келижип турган бөлүгин кычырыгар.
6. Бөрүлер улуска кандый каршу јетирет?
7. Бөрүлерди нениң учун барынтычы тындулар деп адагылап јат?
8. Слер база кандый барынтычы тындуларды билеригер?

Киске ле тийинг.

Кискенин балдары элүп калган. Киске курсак та жибей, балдарын бедреп, ачымчылу маарап жүрген.

Балдар ого килей берди.

Бир катап олор агаш аразынан тийингиниң балазын табала, оны айылына экелген. Тийингиниң көзи ачылгалак болгон, ол курсак та жип билбейтен, базып та болбойтон. Балдар оны кискеге коштой салып койгон. Киске тийингиниң балазын жыткарып, жалап, бойынын балазын чылап, азырай берген. Киске тийингле кожо уйуктап, онызы тонгондо, бойынын жылузыла жылыдатан. Азыранты балазына бир де ийитти жууктатпайтан: ийт жууктап ла келгенде, түгин атрайтып, кийин будына туруп, алын тамажыла ийитти тажып, сүрүп салатан.

Тийинг эмеш јаанап келерде, киске оны чычкан тударга үреткен. Озо баштап өлгөн чычканды экелеле, јерге салып, оны канайып тудатанын көргүскен. Онын кийининде јүк арайдан ла кыймыктанып турган чала тынду чычканды экелген. Арт-учында, тынду чычканды экелген — оны божодып ийеле, ойто тудуп алган. Киске анайып тийинди чычкан тударга үреткен.

Је тийинг чычкан тудуп јиирге күүнзебейтен. Киске үренчигин бойынын кылык-јангына үредип аларга калас кичеенген: тийинг оны торт ондобой турган. Ол, киске чилеп, маараарга да үренип албаган, киске оны кычырганда, тийинг бойынын тилиле «урр, урр» деп үнденетен.

Бир катап киске айылдан чыгала, сад јаар барган, тийинг оны ээчий анаар ок секирип барган. Олор кузукту агаштын јанына келгендер. Агаштын төзинде чычкандар бойына ичеген казып койгон. Киске тийинди чычкан тударга база ла үредерге сананган. Је тийинг, агашты көргөн лө бойынча, калып чыгала, кармактанып, сырагай ла бийик будагына чыгып алган. Анда тийинг кийин буттарына отурып алала, кузукты үзүп, оны кабыгынан арчып, јакшынак эмилле тамзыктанып отурган.

Ол өйдөң ала киске тийинди чычкан тударга үретпей барды. Азыйда ок чылап, олор экү эптү-јөптү јаткан, садка барып жүргүлейтен, је эмди олор курсагын алдынан бойлоры табар болгон. Киске кузукту агаштын төзинде чычкандап жүретен, тийинг дезе, будактарды кырлап, кузуктарла тамзыктанатан.

Н. Вагнер.

Сурактар ла жакылта.

1. Киске кичинек тийинди канайып кичееп көргөн?
2. Тийинди чычкан тударга ол канайда үрөткен?
3. Бойынын үредүзин киске ненин учун токтодып койды?
4. Куучынды жети бөлүккө бблигер. Кажы ла бөлүгине бажалык талдап алыгар:

1. Кискенин балдарыла не болды?	5. Неме ондобос үренчик.
2. Азыранты.	6. Амтанду кузук.
3. Киске тийинди кичееп көргөн.	7. Киске ле тийингини нак
4. Киске тийинди үрөткени.	жүрүми.

Табышкак.

Бистин айылда анчы уул бар.

Бөрү ле турна.

Бөрүлер ончозы ачап болгонын
кажы ла кичи билер.
Бөрү эт жигенде, ачабына
сөөкти де болзо јудуп ийер.
Онон улам олордын бирүзине
бир катап түбек келди:
бөрү, тамагына сөөк туруп, карылды.
Ол унчугып та, тынып та болбой барды.
Будын чирей тееп, өлөр эй јеткен.
Је ого ырыс болуп, јуугында турна жүрген.
Бөрү жүзүн-базын имдеп, оны кычырып алды.
Түбектен аргада деп јайнап сурады.
Турна узун тумчугын бөрүниң оозына
тамагына јетире сукты.
Сөөкти жүк арайдаң чыгарала, бөрүден
ижи учун јал сурады.
«Сен кокурлап турган болбойың! — деп,
кылыгы јаман бөрү кыйгырды, —
сеге јал керек пе? Быјанзыбас таңма!
Узун тумчукту тенек бажынды
оозымнан бүдүнге чыгарып алганыңды
неге де бодобой туруң ба?
Эмди ле мынан тайыл, кулугур!
Катап меге туштабай жүр!»

И. Крылов.

Ұч чычканак.

(Монгол албатынын чөрчөги.)

Ұч чычканак журтап жаткан. Олордо алакан кире жер бар болгон. Ол алакан кире жерге кышкыда көп кар жаап түшкөн — толбос ууш кире. Чычкандар карды күрөп турала, мырчактын чарагы кире саржу таап алгандар. Ол саржуны чеберлезин деп, кичү карындажына берип ийгендер, онызы десе чыдажып болбой калала, саржуны жип койгон. Карындаштары оны арбап, арбап, токтокойло, жаргыга апаргандар.

Жаргычы олордын керегин шиндеп тура берди. Чычканактардын жааны сөс сурайла, мынайда айтты:

— Бис үч карындаш чычканактар болгонус...

— Кандый көп жон! — деп, жаргычы кыйгырып ийди.

— Бисте алакан кире жер бар болгон...

— Адаг ла бол, бу торт ло ороон турбай! — деп, жаргычы темдектеди.

— Ол жериске толбос ууш кире кар жаап түшкөн...

— Же бу торт ло шуурганнын бойы ине! — деп, жаргычы жара киришти.

— Ол карды бис күрөп тура бердис...

— Кандый уур иш! — деп, жаргычы айтты.

— Анайып турала, мырчактын чарагы кире саржу таап алганыс...

— Же бу айдары жок көп аш-курсак турбай! — деп, жаргычы каткырынып ийди.

— Оны чеберлезин деп, бис кичү карындажыска берип ийгенис...

— Кандый улу каруулчык! — деп, жаргычы айда салды.

— Ол десе оны алала, жип койгон...

— Онын ачабын! — деп, жаргычы каткырды.

— Ол тушта бис оны токтоптоп салганыс...

— Же бу чын жуунын бойы турбай! — деп, жаргычы карсылдада каткырып, өөн-бөкөн жогынан журтагар деп айдала, чычкандарды божодып ийди.

Жакылта.

Бирүгер автор, бирүгер жаргычы, бирүгер жаан чычканак болуп чөрчөктөп кычырыгар.

Јүс сагыш.

(Алтай чөрчөк.)

Бир катап түлкү ле турна тушташкан. Түлкү, бажын жабыздала, айтты:

— Ээ, бараксан турна, сенин будың турганы ла экү туру ине!

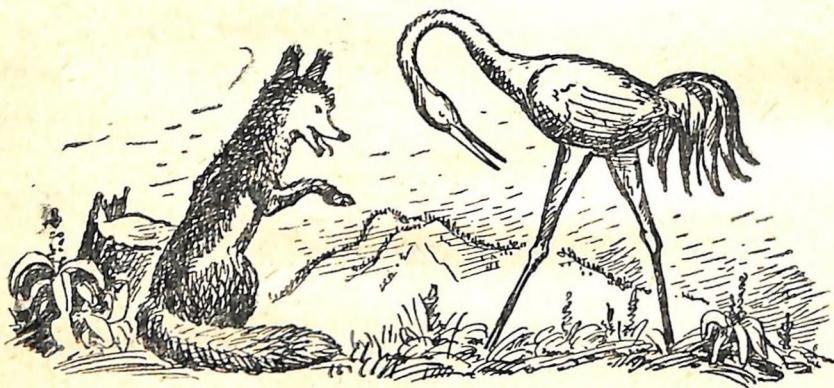
Турна кайкаган бойынча, төмөн көрди, чындап та, эки ле чичкечек бут эмтир, түлкүнинг дезе бир, эки, үч, төрт тамаш. Кайкаган турна оозын ачып ийди.

— Ой! — түлкү кыйгырып ийди. — Ой, бараксан турна, сен де бир де тиш жок туру ине! Менде дезе одус алты тиш, жүс сагыш, төрт сан, эки кулак, айдары жок жараш куйрук!

Турна бош тарына берди. Ачынган бойынча, мойынын өрө чөйип ийеле, ыраакта кижиге клееткенин көрөлө, айтты:

— Ой-бой, күндүлү түлкү, анчы келип жат!

Оны уккан түлкү куйругун айра минеле, борсуктын ичегенине кире конды. Турна оны ээчий кирди.

Анчы дезе озор экүнинг анайда кылынганын көрүп алала, ичегенди келип каза берди.

— Ой, түлкү, улу түлкү, — турна ыйлады, — анчы биске жууктап клеедири! Слердин буттарыгар төртү, одус алты тиштү, сагыжаар жүс, слер сүме тапсагар, мынан канайда аргаданарыс!

— Аргазын бойың тап! Менде турганы ла бежен сагыш артты.

Анчы дезе там ла жууктап клеетти.

— О-о-о, кудай, тўлкў, менин ижемжилў тўлкўм, слердин буттарыгар тўртў, сагыжаар бежен, мынан канайда аргаданарыс? — турна сурады.

— Аргазын бойын тап. Менин сагыштарым јер башка барды.

Анчы ичегенди казып, ологго јууктап келеле, турнанын узун будынан тудуп, чыгара тартып келди.

Турнанын куркуны мылтырт эдип калтыр. Кўзи торт ло тоштый сооп калган, јўреги амыр, сокпойт. «Байла, ичегенге тумаланып калган болор» — дейле, анчы турнаны туура таштап ийди.

База эмеш казала, кўрўп турза: тўлкўнинг барбак куйругы торко чачактый јайылып, тырландап јатты.

Анчы тўлкўни куйругынан тудала, чыгара тартып, ѳлтўрип алды, терезин јараштыра сойып алала, арчымакка экчей тудуп салып: «Айылыма келзем, бычкагын бўрўкке кожорым, куйругын камчынын сабына буулап аларым, сыртынан дезе алтын ѳгдў јака чыгар. Акыр, турнаны база алып алар ошкош. Ийттерге курсак, байла, болбой» — деди.

Анчы кайра бурылды, турнаны јаткан јеринен таппады. Кўрўр болзо, турна тегери тўбине чыгып калган, керек дезе оксаадак та јетпес эмитир.

Эки кулакту, тўрт бутту, одус алты тиштў, јўс сагышту тўлкў анайда базылды.

Јаңыс сагышту турна дезе канайда сўмеленип, тирў артарын билеле, ады-чуу чыккан анчыны да мекелеп ийди.

Сурактар ла јакылта.

1. Тўлкў турнага незиле мактанды?
2. Анчы клееткенин угала, ол нени этти?
3. Анчыдан аргаданып алар арганы тўлкў ненин учун сананып таппады?
4. Анчы турнала нени этти? Тўлкўле нени этти?
5. Анчы ичегеннен тўлкўни чыгарып аларга турарда турна нени этти?
6. Слер бу чўрчўктў кемге килеп туругар: турнага ба эмезе тўлкўге бе?
7. Чўрчўкти бўлўктерге бўлийле, кажы ла бўлўгине бажалык сананып алыгар.

Кеп сўс.

Тилдў ле мен деп,
Кврв јерге мактанба.

Жалтанбас койон.

I.

Агаш аразында чыккан койонок не ле немедег коркып жүрөтөн. Кайда-кайда будак тарс эткенде, куш учуп чыкканда, агаштаг болчок кар түшкенде, койоннын жүреги барт эдетен. Койонок бир күн коркыган, эки күн коркыган, бир неделеге чыгара коркыган, бир жылдын туркунына коркыган, жаанап өзүп келерде, коркып жүрери күүнине тийе берген.

— Мен недег де коркыбайдым! — деп, койонок бастыра агашты жаңыландыра кыйгырды. — Бир де кичинек коркыбайдым!

Карган койондор до жуулган, кичинек койоноктор до мантажып келген, карган тижиге де койондор једип келген — узун кулакту, кылчыр көстү, кыска куйрукту койон канайда мактанып турганын угуп, бойлорынын кулактарына да бүтпей отургылады. Койон бир де немедег коркыбай туратанын озор мынанг озо качан да укпаган.

— Эй, кылчыр көс, сен бөрүдег де коркыбайдың ба?

— Бөрүдег де коркыбайдым, түлкүдег де, айудан да, бирде немедег коркыбайдым.

Оны угарга да каткымчылу болгон. Јаш койоноктор, алын тамаштарыла тумчуктарын јаба тудуп, каткырышты, јалакай карган койондор каткырышты, керек дезе түлкүнинг тамажында, бөрүнинг тижинде бир тушта болгон карган эркек койондор до күлүмзиреништи. Сүрекей каткымчылу койон...

Каткымчылу ла койон! Кенетийин ончолорына сүүнчилү боло берди. Анданып, секирип, калып, бирүзи бирүзининг кийининен сүрүжип, ойноп, јүүлгек немелердий боло бергендер.

— Је мында незин узак эрмектежер! Меге бөрү учураза, мен оны јип саларым! — деп, сүреен курчыган койон кыйгырды.

Қалак, кандый каткымчылу койон! Онын тенегиге де кандый!..

II.

Ончолоры онын каткымчылузын, тенегин көрүп, каткырыжып турдылар. Койондор бөрү керегинде кыйгыргылап турарда, бөрү дезе бу ла једип келди.

Ол бойынын керегине агаш аразыла ары-бери базып жүрөле, аштай берди. «Койонокты јип ажанза, јакшы болор эди — деп сагыжына кирерде ле, сыраңай ла жуугында койоноктор»

онын, көк бөрүниң, адын адап, жамандап турганын укты. Ол тургуза ла тура түшти, кейди жытайла, өңсөлөди. Бөрү ойноп турган койнокторго сыраңай жууктап келди. Жууктап келерде, койноктор бөрүни электеп турганын укты, көзи кылчыр, кулагы узун, мактанчак койон ончолорынан көп мактанып туру.

«Акыр, карындаш, мен сени ле жиirim» — деп, көк бөрү сананала, койондордын кажызы бойынын жалтанбазыла мактанып туру деп кетеп көрди.

Койондор десе бир де неме аярбай алдындагызынан тын ойноп турдылар. Мактанчак койон төңөшкө чыгып алала, кийин тамаштарына отура түжүп, мынайда куучындай берди:

— Угугар, коркынчактар! Угугар, мен жаар көригер! Мен слерге бир неме көргүзип берерим... мен... мен...

Онын тили ол ло тарыйын тижине жаба тонуп калгандый боло берди. Ол бөрүниң көстөрүн көрүп ийди. Өскө койондор бөрүни көрбөгөн, мактанчак койон десе бөрүни көрөлө, тынып та болбоды. Онон ары кайкамчылу неме болды.

Мактанчак койон, мячик чилеп, өрө секиреле, коркыганынан улам бөрүниң жалбак мандайына чип-чике мач эдип түжеле, бөрүниң арказына андана согулды, кейде база бир катап анданала, терезинен уштылгадый болуп, сүрекей түргөн мантады.

Койон бараксан чагы торт чыкканча мантады. Бөрү кийининен сүрүжип, эмди ле тижиле чоңчойынан тударга туру деп койонго билдирип турды. Учунда онын чагы торт чыга берерде, бараксан көзин жумала, жыраанын тэзине сльгөндий жыгыла берди.

Бөрү десе ол тушта чек башка јер јаар мантап браатты.

Койон онын үстүне келип түжерде, ол оны кем де адып ийди деп бодогон.

Бөрү качып мантаган. Агаш аразында өскө дө койондор бар эмей, бу койон десе кандый да жүүлгек немедий болгон.

III.

Өскө койондордын сагыштары база узак токунап болбой турды. Кезиктери жыраанын ортозына барып жажынды, кезиктери төңөштин кийинине жажынды, кезиктери орого киргиледи.

Жажынып отуарга ончозынын күүндерине тийерде, эмеш коркыбастары чыга конуп, көрүп турды.

— Бистин койон бөрүни сүреен эптү коркытты! — деп, ончолоры айдышты.

— Ол эмес болзо, бисти бөрү тирү артырбас эди. Ол коркыбас койоныс кайда болотон?

Ол койонды бедредилер. Бедреп баскан, баскан, је жалтанбас койон кайда да јок болды. База өскө бөрү оны јип салды эмеш пе?

Учы-учында оны таптылар: койон коркыганынан јүк ле тынду болуп, јыраанын төзинде ойдыкта јаткан.

— Эр эмтиринг, кылчыр! — деп, койондор јаныс үнле кыйгырдылар. — Адаг да кылчыр бол! Сен ол карган бөрүни эптү ле коркыттыг. Быйан болзын, карындаш! Бис сени мактанып туру деп бодогонус.

Јалтанбас койон керектин аайын тургуза ла сезип ийди. Ойдыгынан чыгала, көзин сыкыйтып, айтты:

— Слер не деп бодогоноор? Э чаалда, коркунчактар!

Јалтанбас койон бойынын бир де немедег чындап та коркыбай турганына бу күннен ала бойы да бүдер болды.

Д. Мамин-Сибиряк.

Сурак ла јакылталар.

1. Бу чөрчөкти ненин учун «Јалтанбас койон» деп адаган?

2. Таап кычырыгар:

койоннын тыш бүдүми керегинде бичигенин; онын ончо немедег коркып турганын; канайда коркыбай барганын; канайда мактанар болгонын; бөрүдег канайда коркыганын; ол бир де немедег коркыбай барганына канайда бүдер болгонын.

3. Койондор канайда јыргаганын куучындап беригер.

4. Төмөн берилген эрмектерди келишкедий өскө сөстөрлө солыгар:

«Койоннын јүреги барт эдетен»

«Койон, терезинен уштылгадый болуп, сүрекей түрген маптады».

Койонок.

Койон, койон, койонок,
колы чыйрак койонок.
Кобыларды кечкенде,
Коркып билбес койонок.

Ак тонычак кийеле,
айлана берер койонок.

Арал јерге киреле,
Айылым деер койонок.

Көзи канду бөрүге
Көрүнбейтен койонок,
јылбындаган түлкүге
јытатпайтан койонок.

Тотылдаган кожонду
токшын уул койонок.

Тал терези јемиттү
таптан уул койонок.

В. С а м ы к о в.

Табышкак.

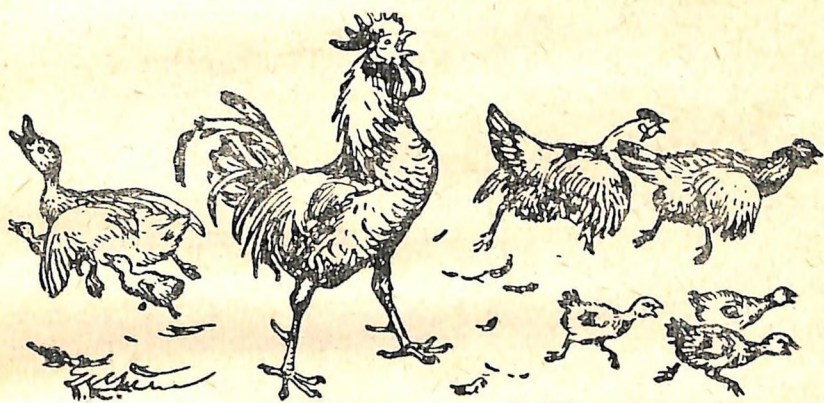
Таптан уул тал кезип јат.

Пөтүк түлкүни канайып мекеледи.

(Латыш албатынын чөрчөги.)

Карган јаанак јуртап јаткан, ондо пөтүк бар болгон. Сыгар көстү, тыртык көгүстү, је шокчылы кандый, согушчангы кандый, андый пөтүк јер үстүнде качан да болбогон.

Бойынын айылында согушкадый неме јок болгондо, ол бөкө улустын јуртына барарга турар. Куштын балазын көрзө, онын кийининен сүрүжер. Кушка чурап барза — оноң јун

туш-башка чачылар. Пөтүкле тушташса дезе — пөтүктердин ончо ээжилери аайынча јуу-согуш башталар.

Сыгар көстү пөтүк ончолорын сабап салар, бойына дезе тийип көрзөн! Не ле болзо — кејири јарыла бергедий алгы-
рар:

— Тийбе меге, тийбе! Мен слердинг айылдын эмес! Мен слердинг пөтүк эмес. Јаанактын.

Тууралап-тууралап барала — јаанактын јуртына јүре берер.

Пөтүк эмегеннин бойынын да күүнине тийе берген. Күнүн де сайын ого айылдаш үй улус келгилеер.

Бирүзи кыйгырат:

— Сен бойыннын согушчаг пөтүгинди токтот. Ол менин кискечегимнин көзүн арай ла ойо чокубады!

Экинчизи коптонот:

— Сенин пөтүгин менин уяда отурган кужымды үркүткен!

Үчинчизи арай ыйлабайт:

— Сенин сыңар көстү немен чурап келеле, куштын балдарын үркүткен, аягын антарган, суузын төккөн.

Учы-учында чыдажып болбой салала, јаанак пөтүкке айтты:

— Кайда баратан эдинг, бар мынанг. Менин журтымда сенин жыдыг да жок болзын!

Пөтүк өөркөди.

— Же, жүре де бергейим! Сен жокко жүрүп болбос деп турун ба?

Пөтүк жагыскан журтады. Түште деремнени керип жүрет, аш чокыйт, түнде обоого кирип, конуп алат.

Бир катап таг алдында түлкү андап басты. Көрзө — акта обоо туру, обоодо десе пөтүк отуру. Түлкү сүүнеле, пөтүкти туткан ла бойынча, агааш аразына бойынын ичегени жаар мантады.

Бу өйдө жаанактын айылдажы бойынын кыразын тырмап турган. Көрүп турза — онын жанынча пөтүк тиштенип алган түлкү мантап браадыры. Жаанактын айылдажы агааш алып ала-ла, түлкүнүн кийининен жүгүрди.

— Пөтүкти божот! — деп, кыйгырды. — Пөтүкти божот!

Бу өйдө пөтүк сок жагыс көзүн түлкү жаар кылчайтып ала-ла, ого айтты:

— Сен не унчукпай турун, түлкү? Бу онын кереги эмес ине. Мен онын пөтүгү эмес! Жаанактын.

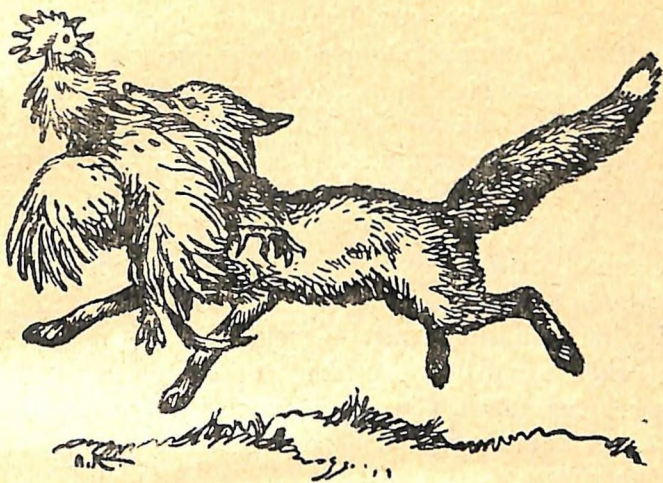
Түлкү токтой түжүп, ол эр кижиге кыйгырып ийерге санана-ла, токтой берди, ононг ары мантады.

Жаанактын айылдажы десе айрылбайт:

— Пөтүкти бер, кызыл түлкү! Бер!

Пөтүк база токтобойт:

— Бу сен кайттын, түлкү? Ол сени арбап жат, сен десе унчукпайдың! Байла, меге, өскө кижинин пөтүгине, онын көзи тийген болор!

Бу тушта түлкү чыдажып болбоды. Жаанактын айылдажына бурылып алып, оны аайы-бажы жок арбады.

— Же, бу сеге не керек? Сенин керегин эмес, не кирижип турун? Пөтүк сенин эмес ине! Жаанактын. Озо баштап бойун кушту, пөтүктү болуп ал, онын кийининде биске, ак-чек түлкүлерге, кыйгыр!

Түлкү арбанып-арбанып турала, чек токтодынып болбой барды. Учы-учында пөтүкти эске алынды. Көрзө — онын изи де жок. Жаландагы улус каткырыжат:

— Адаг да пөтүк бол! Түлкүни кандый макалу мекеледи!

Түлкү тарына берди. Улусла качан да куучындашпас болуп сөзүн айдынды. Ол ло өйдөг ала, кижини көрүп ле ийзе, түлкү оного туура көрүп, кача берет.

Боро кушкаш.

(Алтай чөрчөк.)

I.

Озодон озо чакта чанжыр жараш Алтайда Байбарак деп бай журтаган. Тебеде турган ак малы чымалыдый көп болгон. Кулдарынын тоозын Байбарак бойы да билбейтен. Ол ачап-сыйа-

бынан эжигине келген ийтти өлтүрөтөн, журтына кирген жорукчыны ат камчызыла чыбыктайтан.

Жайы-кыжыла онын койлорын кабыратан Кодурлу деп күдүчилү болгон. Кышкы карга бастырып, жайгы жанмырга өдүп. күннинг изү чогына күйүп, күдүчи карыйла, катан сөөги божой берди, чокту көзи артады, алтап базар күчи чыкты.

Күдүчинин карыганын көрөлө, Байбарак бай оны бойына алдыртты.

— Менин журтымда иш этпей жүрерге болор, карган, — деди. — Мынан кедери чык!

— Мен кайдаар баратам? — деп, Кодурлу ыйлады. — Адагардын эжигине жүрүп өскөм, кичүден ала одын тажыгам, слердин малыгарды карыыр жажыма жетире кабырдым. Карган мени кедери сүрбей, килезеер. Слерге узак чаптык этпезим, удабайла өлүп каларым.

— Сенле эрмектежерге менде өскө керек жок деп бодоп турун ба? Ак-жарык элбек, кайдаар барар күүндү эдин, анаар ла бар! — деп, Байбарак кыйгырды. Онын көзине кан шаалды, калын эриндери тартыла берди.

II.

Кодурлу апшыйак эмегенин једингенче ээзинин журтынан ырап, көс көргөн јерге жүре берди. Онын айрылбас најызы сары көстүктү кара ийт, ачу-корон улыйла, оны ээчий јелип ийди.

Эмеген ле өбөгөн канча кире барганын бойлоры да билбеди. Байбак мөшкө једеле, кара суучактын јарадына јапаш тургузып, анда журтай бердилер. Олордын најызы кара ийт күнүн сайын андап, эмезе элик, эмезе койон экелип турды. Кезикте кызыл көстү чайды да экелетен. Эмеген ле өбөгөн ийдин алдындагызынан артык сүүр болды.

Ийиктий айланып айлар өтти, айулардый уур јылдар өтти. Кара ийт карып, анга көстөри јетпес, тумчугы јыт сеспес болды, буттары уурзый берди. Кодурлу өбөгөн кородоody.

— Учүлебис торолоп өлөтөн конок келди ошкош — деди.

III.

Туулар јаскы чүмин кийинип, куштар дезе агаш аразында кожондожо берерде, бир боро кушкаш Кодурлу өбөгөннинг журтына учуп келеле, мөштин будагына отурып алды. Мөштин алдында түрүлип јаткан керсү кара ийтти көрөлө, айтты:

— Сен, төрт бут, неге кунуктын? Ан-кушка једишпей барган болзон, мен сеге болужарым...

Қара ийт бажын көдүреле, мөштинг будагында кичинек боро кушкашты көрди.

— Сен, сағысканнан да коркып турган бойың, меге кандый болуш јетиретен эдинг? — деп, керсү ийт кайкап айтты.

— Мен сағысканнан качан да коркыбай јадым — деп, боро кушкаш айдала, јабыстагы будакка секирип түшти.—Керек болзо, ан-кушты канайда јегил тудуп аларына мен сени үредерим. Сен тозуда ан сақып отур, мен дезе кырдың ол јанындагы ағаш аразына учуп барала, табыш чыгарайын. Ол тушта койондор коркыйла, сениң үстүне мантажып барар, сен оларды каап ла тур.

— Је, темденип көрөли.

IV.

Қара ийт койу јырааның аразына кирип алала, отурды. Боро кушкаш дезе кырдың ол келтейине учуп барала, чыйкылдап, табыштанып, канаттарыла талбып, бастыра койондорды үркүтти. Бир койон кара ийттин үстүне чурап келди. Қара ийт оны тудуп алала, өбөгөн лө эмегенге апарды. Бу өйдө ағаштың жаказына Байбарак бай учар куштан түрген јорукту кара атту јортып келип, койонды апарып јаткан иитти көрөлө, айу чылап огурып ийди:

— Мениң аңдарымды коротсын деген јөпти сеге кем берген? Ок-саадагын ала койоло, иитти өлтүре атты.

Торко өлөннің үстүне жыгылып, кара ийт айтты:

— Боро кушкаш најым, сен карган өбөгөнди ле эмегенди ундыбай жүр...

Боро кушкаш кара иитке болужарга учуп келзе, ол өлүп калтыр.

— Сақып ал, Байбарак, најым учун очимди аларым — деп, боро кушкаш чугулданып айтты.

Байбарак кушкаштын айтканын ондобой, койонды канжаалап алала, айылын көстөп јанып ийди.

Кулдары јууктап клееткен ээзин көрөлө, уткыырга удурә жүгүрдилер, аттың чылбырын алып, чакыга бууладылар, байды колтуктап, чеберлеп аттан түжүрдилер. Байбарак, эмегенине койон өлтүрип экелдим деп мактанарга, айылына мендеп кирди.

— Адучы-мерген сеге сый экелди — деди.

Байбарак бойынын сүүген кара адын айылдан ыраак божотпой, оны көрөргө көп такып чыгатын. Онын учун кулдары атты суунын жарадындагы жалаңда армакчылап койоло, бойлоры талкан базарга, тере уужаарга, тон, эдүк көктсөргө баргылады.

Бир боро кушкаш кенетийин учуп келеле, кара аттын бажына отуруп алала, мандайынын өңзүрегине чокый берди. Ат бажын булгап, карайлап та турза, же боро кушкаштан айрылып болбоды.

Канатту куштый кара ат өштүзинен айрылып болбой турганын угала, Байбарак ок-саадагын түргөн тудунып, жылу айылынан чыга жүгүрди, боро кушкашты атты. Же аткан огы көндүрө барды. Боро кушкаш тегери түбине учуп чыкты, кара ат десе жал жастанып жыгылды. Байбарак бир будыла жерди тееп, ончо кушкаштарды жоголтсын деп, кулдарына кыйгырды.

V. |

Байбарактын эмегени өбөгөнинен ачап болгон. Кайнаткан канды жиирге сүрекей сүйүтөн. Өлгөн атты көрөлө, канын көнөккө агызып аларга, ичегелерин чыгарып аларга, ол сагыжы энделгендий жүгүрди.

Боро кушкаш ойто учуп келеле, байдын эмегенинин бажына отурала, чокый берди.

— Кандый жаман кушкаш эди! Баалу бөрүгимди жыртты, јенмегимди ойотон туру! — деп, байдын эмегени кыйгырды.

Байбарак боро кушкашты танийла, аайы-бажы јок сүүнди. «Тенек кушкаш өлүмди бойы бедрейт» — деп сананала, Байбарак оны атты. Же саадактын огы байдын эмегенинин бажын, ойо атты, боро кушкаш десе ол ло бойы учуп чыкты.

Байбарак ачынала, кийген тонын жырттып чачты, жылагаш бойы көңкөрө жадып, огуруп, ыйлай берди.

Боро кушкаш катап ок учуп келеле, Байбарактын арказына отуруп, јардынын ортозын чокып, ийнедий тырмактарыла тырмай берди.

Байбарак јерге тоголонып, ачу-корон кыйгырды. Боро кушкаш десе арказын ойоло, јажынып каларда, бай оны колло тудуп болбой, јерге јаба былчып та болбой турды. Кушкаш онын көксин ойо чокыйла, јүрекке једер болор деп сананып, Байбарак тын коркыды. Бастыра кулдарын ла көдөчилерин кычырды.

Кулдар ла көдөчилер жүгүрүп келеле, байдын алдына чөгөдөп, отура түштилер.

— Сары сапту, алмазтый курч бычагымды бери беригер, бу шилемирди өлтүредим! — деп, Байбарак жакарды.

Көдөчилери ээзинин жакарузын бүдүрүп, алмазтый курч бычакты экелип бердилер. Байбарак бычакты он колына алып, боро кушкашка талайды. Же боро кушкаш бу өйдө он жардына секирди.

— Оштүмнинг тынына мен эмди ле једерим! — деп кыйгырала, Байбарак бычагыла бар-јок күчиле сайды... Боро кушкаш тегери түбине учуп чыкты, Байбарак дезе онтоп ийеле, јыгылды. Кара кан, суу чылап, ага берди.

VI.

Керсү боро кушкаш, сүүнчилү чыйкылдап, байдын одордо турган койлорын Кодурлу өбөгөнгө айдап экелди.

— Менин најым, бу койлорды бойыңа ал — деп, кушкаш сүүнип айтты. — Эмди чанкыр Алтайда Байбарак бай јоголгон. Бу койлордын ээзи — сен. Сүдин саап ич, эдин ји, терезинег эмегениге ле бойыңа тон көктөп кий, јаркынду күннинг алдында узак, ырысту јурта.

Карган Кодурлу нени де ондобой, јаңыс јерге кадала бергендий, узак турды. Нени айдарын билбеди. Учында ончозын ондоп билеле, омок кыйгырды:

— Өлөргө турган бойымды сен тиргистин! Көксимнинг өчкөн одын камыстын, менин эрке кушкажым! Ордына сеге јакшымды канайда јетирейин, нени берейин? Айылымның түнүгине уја тартып, менле кожо јурта, јакшынак кушкажак!

Боро кушкажак оның айтканына јөпсинди.

Өбөгөн лө эмегеннинг айылында јуртап, көп балдар базып алды. Оның калдыктары улустын айылдарына уја тартып, улусла эмдиге јетире нак јуртап јат.

Сурактар ла јакылталар.

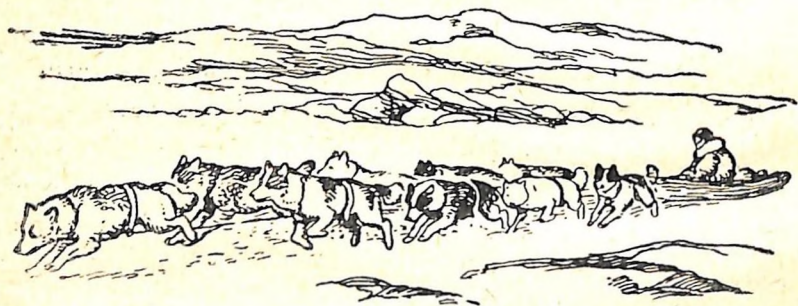
1. Байбарак бай бойының күдүчизин ненин учун сүрүп ийди?
2. Карган өбөгөнди ле эмегенди кем аштатпай, азырап јүрди?
3. Ийтке андаарга кем болушты?
4. Ийти кем, не учун өлтүрүп койды?
5. Чөрчөктин кажы ла бөлүгине бажалык сананып алыгар.
6. Боро кушкаш бойының најызы учун очин канайып алганын куучындап беригер.

Улус кандый тындуларды минип јоруктайт.

Атты канайып минип јүрөтенин сен бойың билеринг. Је јенгил нарта-чанакка лайка укту ийттерди јеккенин сен көрдин бе? Лайка укту ийттердин түги калын, озор кандый да сооктоң коркыбас. Ийттерди бистинг орооннын ыраак түндүк талазында јаткан ненецтер јегип јоруктайдылар. Ийттерди башкарып турган кижн унаачы-каюр.

Улус ак-кийиктерди де минип јүрөт.

Анчы-эвенк јүгүрүк ак-кийикти минип алган отуры. Эвенк деп улус Сибирьдин тайгазында койу ағаш аразында јуртап

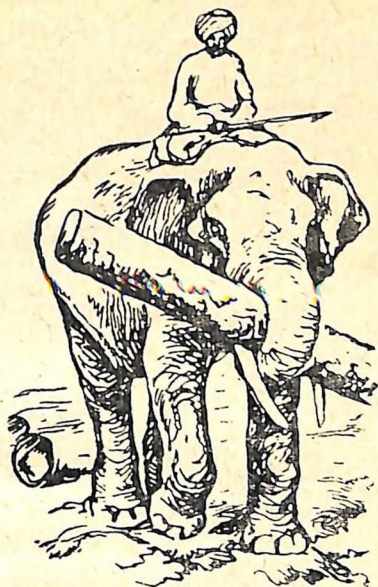
јат. Анда јук ле танг атту јортып өткөдий. Анчы ыраак јорукка барарга шыйдынып алган. Экинчи ак-кийикке ол азыгын кош-тогон.

Изү ороондо слонды минип јоруктайдылар. Јаан слон бир тонна кош апарар аргалу. Отурган кижн слонды учында аткак-ту кичинек ағашла айдап јүрөт.

Јелбер түктү букаларды көрдин бе?

Озордын ады сарлык. Озорго терең карла өдүп барарга келишкенде, узун түги озорды сооктоң корулап јат. Сарлыктарды тайгаларла јүргенде минип јадылар. Көрөргө боду неме, је ол качан да бүдүрилбейт, ташту каскак јерле јенгил базат.

Эштекти көп балдар минип јүрген болор. Бистинг орооннын кезик јерлеринде эштекти аттын ордына минедилер. Оны минип, чөлдөрлө, тууларла, ороздын оромдорыла јоруктайдылар. Ол уур кош то тартып јат. Эштек кичинек те болзо, бөкө дө, чыдамкай да.

Кумакту чөлдөрдө лө ээн чөлдөрдө јаткан улус төө минип жүрет. Төө — сүреен чыдамкай мал. Ол бир канча кўннинг туркунына курсак та јибей, суу да ичпей жүрер аргалу.

Төөлөр эки де өркөштү, бир де өркөштү болуп јат.

1. Улус кандый тындуларды минип, кош тартып жүрөтенин тоолоп айдын беригер.

2. Түндүктө ненин учун ийттерди ле ак-кийиктерди минедилер, туулу жерлерде дезе — сарлыкты, чөл жерлерде тобни минедилер?

Слон бойынын ээзин тигрден канайып аргадаган.

Индус албаты слон азырап тутат. Бир индус слонун ээчидип, агаш аразына одындап барган.

Кижинин буды баспаган койу агаш болгон. Слон ээзине жол тепсеп, агаштарды жыгарга болужып турган, ээзи дезе одынды слонго коштогон.

Кенетийин слон ээзин укпай барала, кайра көрүп, кулактары калбандадып тура берген, онын кийининде хободын өрө көдүрөле, огуруп ийген. Ээзи база кайра көрди, же бир де неме көрүнбеген. Ол слонго чугулданып, слонды кулагына чырбагалла чыбыктады. Слон дезе хободын корчойтып, ээзин бойынын үстүнө көдүрөргө турган. «Минип алзам, айдап жорторго артык болор» — деп, ээзи сананган.

Ол слонго минип алала, слонды кулагына согуп тура берди. Слон дезе тескерлеп, жаңыс жерде тепсенип, хободын ары-бери жайкайт. Онын кийининде токтой түжөле, тым боло берди.

Ээзи чырбагалын өрө көдүрөле, слонды согорго ло турарда, кенетийин жыраанын ортозынан сүрөөн жаан тигр чурап келген. Ол слонго кийин жанына табарала, онын сыртына чыгара калыырга турды.

Же тамаштары одынга табарарда, одын төгүлө берген. Тигр база ла чурап келерге турарда, слон бурылала, тигрди хободыла ичинен орой тутуп, жоон армакчыла орогон чылап, кезе тартып алган. Тигр оозын ачып, тилин чыгарып, колы-будын тырландада берген. Слон дезе оны өрө көдүрөле, жерге согуп, буттарыла тепсеген.

Слоннын буттары дезе столмолор ошкош. Слон тигрди, теертпек чилеп, жалбайта тепсеп салган. Ээзи коркыганынан ондонып келеле, айтты:

— Мен кандый тенек болгом, слонды тегин јерге сокком. Ол мени өлүмнен айрып алды.

Ээзи бойынын азык калажын баштыктаң алып, ончозын слонго берип ийген.

Б. Житков.

Сурактар.

1. Азыранты слон кандый иш бүдүргөн?
2. Тигрди ол канайып өлтүргөн?
3. Тигрдин јууктап келгенин слон кайдаң билген?

Карагула.

Жорукчылар мындый куучын айдат: изү ээн чөлдөрдө түн бачым кирип јат, бозом-энир түшсе ле — айландыра үндер угулат.

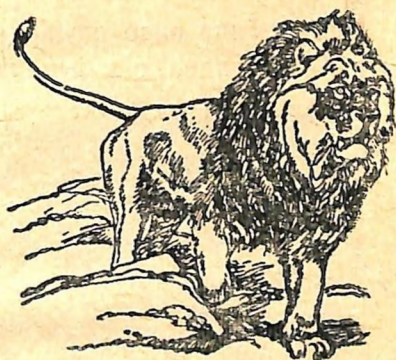
Кенетийин күкүрт күзүрөп жаңылангандый табыш угулар. Ол карагуланын багырганы. Карагулалар андаарга чыккан. Капшай отты јаанада салыгар, мылтыктарды лаптап көригер — јеткер де болордон маат јок.

Карагулалар үүрле агырткылап жүрет. Олордын јолында јапаш учураза, кизи јеткерден айрылбас.

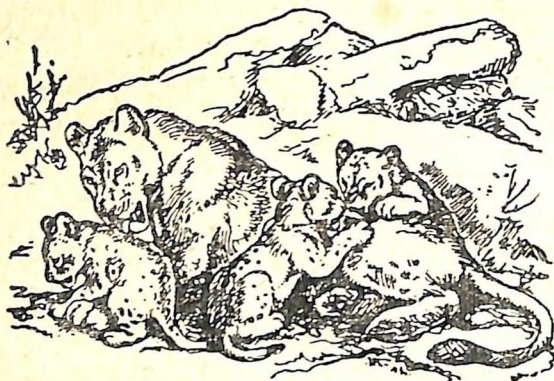
Кезикте карагулалар деремнеге бирден барат — мал уурдайт. Түнде карагула чеденди ажыра калып, буканы шилизинен кабала, ойто чеден ажыра калып ийет. Анайып бистин јерде түлкү такааларды уурдап апарат.

Карагулалар чөлдө, јырааларда ла тууларда турлулап јат. Олор экиден эжерленип, эркектү-тижилү жүргүлейт. Эркегинин јалы койу, јелбер, тижизи кiskeге бүдүштеш, түги килен.

Олордын балдары да кискенин балдарына бүдүштеш, је јаан ла јоон, чоокыр өңдү.

Е. Чарушии.

Сурактар

1. Карагула кайда турлулайт?
2. Тижи карагула ла онын балдары неге бүдүштеш?
3. Эркек карагуланын тыш бүдүми тижи карагуладыйынаг незиле башка?
4. Карагулалар неле азыранып жат?
5. Карагулалар андаарга качан чыгып жат?

Тигр.

Јер үстүндө ончо андардан эн казыр, эн јалтанбас ан — тигр. Ол аралда, койу јыраанын ортозында јүрөт. Онын терези

кызыл-јеерен, жолду-жолду. Онын учун ол кургак сары өлөннинг ортозында көрүнбей жат. Кезик аразында ол кере түжүне ле өлөн ортозында жажынып жадар, буйволды көрүп ле ийзе, жажынган јеринен чыга коноло, једеген буканы жыга согуп ийет.

Ого андаарга анчадала түнде јенгил. Түнде андар суу ичерге барып жат. Антилопалар, ак-кийиктер, какайлар баргылап жат. Кажызын да болзо тут. Бүгүн — ак-кийик, эртен дезе какай учураар.

Тигрден ончо андар коркып жат, ол кижиге де јеткерлү. Кижини өлтүрип јийтен тигрлер бар. Кижини карган тигрлер өлтүрип жат деп, анчылар айдыжат. Карган тигрлер чыйрак ак-кийикти тудуп болбойт, буйволды дезе тударга коркыйт.

Онын учун олор мылтык-јепсел јок кижини кетежип андагылайт.

Андый керекке карган тигрлердин сүмези једер.

Е. Ч а р у ш и н.

Сурактар ла јакылта.

1. Тигр аралдын ортозында ненин учун билдирбейт?
2. Тигр кайда јүрет?
3. Тигр неле азыранып жат?
4. Тигр андаарга качан чыгып жат?
5. Јурукты көрбө, тигр азыранты тындулардын кажызына бүдүштеш болуп турганын айдып беригер.
6. Бүдүми ле кылыгы јанынаң тигр карагулала незиле түнгей?
7. Карагуланы ла тигрди ненин учун барынтычылар деп адап жат?

Кижик-кийиктер керегинде куучын.

I.

Кижик-кийикти көрбөгөн уулчак Индияда табылгай не, јок не? Кижик-кийиктер сүрекей чыйрак ла керсү тындулар. Кичинектери јаандарын угуп турат. Қандый бир уулчак кижик-кийикти согорго талайып келзе, онызы оноң бир де эмеш коркыбай, мурдын јамандада чырчыйтып ийгенде, уулчак бойы кут јок кача берет. Кижик-кийиктер улуска адаркажарга сүрекей сүйидилер. Кижик-кийиктер керегинде көп јилбүлү куучындар бар. Андый куучындардын бирүзин угуп алыгар.

II.

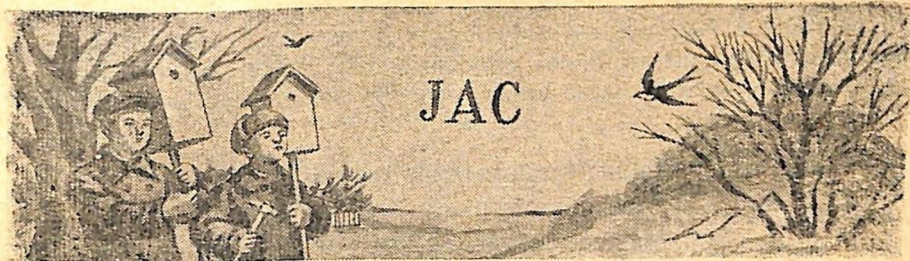
Бир катап кандый да садучы кижипальма агаштын көлөткөзине тыштанарга отуруп алган. Онын кайырчагында көп кызыл бөрүгөштер бар болгон, ол оларды жууктагы городко садарга апараткан. Андый ок кызыл бөрүгөшти ол бойы да кийип алган болгон. Отуруп, отуруп, ол жерге жатты. Серүүн эзинге үргүлөп жадала, уйуктап калган. Кижикийиктер дезде агаштардан түжеле, кажызы ла бир бөрүктөн алып, ойто өрө чыгып алгандар. Онын кийининде дезде, бөрүктөрдү бажына кийип алып, агаштан агашка калып, секирип, агаш ортозында аайы-бажы жок тал-табыш чыгаргандар.

III.

Садучы олардын табыжынан ойгоноло, көрөр болзо: кайырчагы куру жадыры, бастыра бөрүктөрдү дезде жоголып калган. Бөрүктөр кайда барды деп, ол алаң кайкаган. Садучы бажын көдүрөт, өрө көрзө: бажында бөрүктү кижикийиктер агаштарла онын үстүнчө калып жүргөн эмтир. Ол нени ле эткен, кижикийиктерди канайып ла коркыткан, же бир де бөрүгүн айрып болбогон. Ол тушта садучы чукулданала, бойынын кийген бөрүгүн суура согуп, жерге таштайла, кыйгырды: «Бир ле аай менин де бөрүгимди алыгар, жаңыс бөрүккө мен нени эдетен эдим!» Садучы бойынын бөрүгүн таштап ла ийерде, ол ок тарыйын ончо кижикийиктер бөрүктөрдү суура согуп, төмөн таштагылап ийдилер. Садучы бөрүктөрдүн кайырчагына салып алала, сүүнгөн бойы оной ары көндүктү.

Сурактар.

1. Кижикийиктердин кылык-жаңы керегинде слер нени билип алдыгар?
2. Бир садучы кижиле кандый учурал болды?
3. Садучы бойынын бөрүктөрдүн кижикийиктерден канайып айрып алды?

Кыштын учы.

Кыш учурлу чугулданат:
онын өйи өдүп калды;
јаскы күндөр табыштанып,
кышты сүрүп айдады.

Јер үстүндө ончо неме
јаска сүүнип кыймырайт;
тегериде талан-келең
үн серитпей јыңырайт.

Кыш артарга чырмайып,
јылу јаска арбанат,

тыңып келген јараш јас,
кышты көрүп, каткырат.

Јараш јасты көрөлө,
кыш-јелбеген калјуурды,
карды ууштап алала,
јаска удур таштады.

Кыштын калју кылыгы
јаска түбек болбоды,
шүлү карла јунунып,
чечектелип јаранды.

Ф. Тютчев.

Јас.

Алтайдын кырлары күүн-күч
јок
ак јуурканын эмештең
чечтилер.

Азий күрөң өлөңдөр алдынан
јажыл көктөр ырысту өстилер.

Кар алдынан айрылган јер
кең көксиле тынып ийди.

Канча јүзүн тындулардын
јүректерине ырыс урулды.

Кеен јастын бойы келди,
чечектер Алтайды чүмдеди.
Агаш, өлөң, ан, куштар
јасты мактап кожондоды.

П. Кучияк.

Жакылталар.

1. «Алтайдын кырлары күйүн-күй жок ак жуурканын эместен чечтилер» деп эрмекти слер канайып ондоп туругар, жартап беригер.

2. Тындулар, өзүмдер жаска ненин учун сүүнип турганын айдып беригер.

* * *

Жаскы карантыларда жаңы ла
эрте чечектер көрүнип келди,
восктон эткен кайкамчылу јеринен,
јыды јараш мөттү туразынан
баштапкы адару учуп чыкты.
Кеен јасты кайып көрөр деп,
күндүлү айылчы келерин,
бүктөр јажарып чечектелерин,
быјыраш кайыгнын јелимдү јалбырагы,
јараш јытту јодронын чечеги
качан јайылып јаранарын билерге,
эрте јастыг чечектерине
иштенкей адару учуп барды.

А. Пушкин.

Сурак ла жакылта.

1. Јас керегинде ненин учун кеен, күндүлү айылчы деп айдылган?

2. Баштапкы адару качан, не керектү учуп чыкканын үлгердин сөстөриле айдып беригер.

Жаскыда колхозто.

Бүгүн колхозто кырага ченеп чыгары темдектелген. Онызы не дезе, колхоз бүгүн чын ла кыра ижине атанып турган чылап, ончозы белен болор учурлу.

Колхозто андый күн јыл туркунына бир ле катап болотон. Кар кайылгалак, соок сыныккалак та болзо, јас келген чилеп, колхозто ончозы белен болор учурлу.

Агаштын ары јанынан күн жаңы ла көдүрилип чыгарда, балдар аттын чеденине јуулып келген. Сүрткүштеп койгон абраларды, мөңүндий јалтыркай салдаларды, жаңы будыган сеял-каларды, тиштү тырмууштарды колхозчылар канайда јергелей тургусканын балдар көргилеп туру. Оны ончозын кузнец Алексей јазап белетеген.

Парадка брааткан чылап, килейте тарап койгон аттарды

Вася акый јединип чыгарды. Шарик ле Тузик сүүнчилү үрүжиңи туру.

— Вася акый, мен јединейин!

— Вася акый, мен!

— Мен!

— Мен! — деп, балдар јайнап турды.

— Табыштанбаар, таандар! — деп, Вася акый чугулду арбанат, је балдардың күүнин јандыарга болбоды.

Аттарды балдар јединип чыгардылар.

Кажаганда турган аттардаң эң јобош Славка деп атты Кошкин Шурка јединди.

Кошкин Вовка — Ворончикти.

Тихонов Гриша — от ошкош кызыл-јеерен Зорьканы.

Эки карындаш Марковтор Гордыйды једегиненг тудуп апаргылады. Гордый — эки јара јайылган кара јалду кер ат. Ол бажын бийик кӧдүрип жүретен учун, оны Гордый деп адаган. Јелип барганда, оның такалары тың чатылдап турар.

— Кӧр, чончойыңа баспазын! — деп, Вася акый балдарга арбанып та турза, је бойы база сүүнип турды.

Агроном ло ченемелдү бир кезек улус үренди шингдедилер.

Колхозто үрен де, машиналар да, аттар да — ончозы белен. Кар кайылза ла — кыра ижине чыгарга јараар.

Н. Незлобин.

Сурактар ла јакылта.

1. Колхозтордо кыра ижине ченеп чыгарын не учурлу ӧткүредилер?
2. Агроном, конюх, кузнец не керегинде кичеенип турулар?
3. Кырага ченеп чыгар тушта уулчактарды не ончозынан тың јилбиркедип турды?
4. Аттарды канайып јединип чыгарганы керегинде кычырыгар.
5. Бу колхозты нениң учун кӧрүмјилү колхоз деп адаарга јараар?

Жыл-кел.

(Чӧрчӧк.)

I.

Бу куучында болгон неме бастыра куштар јылу талада јадар тушта, сүрекей озодо болгон. Ол тушта Алтайда јангыс ла түрген суулар суркурашкан. Ол суулардың кожондорын түштүкте јаткан куштар угуп ийген. Алтайда андый јараш кем ко-

жондойт, андый үндү кем бар, кандый сүүнчи болгон, оны ба-
рып билзе кайдар деп, куштар ортозында шүүлте чыккан.

Je андый да болзо, качан да болбогон јерге баратаны белен
неме эмес. Мүркүт бойынын шонкорлорын, үкүлерин база күүк-
терин тегин ле јерге айбылап турган. Je ончозынан ла јалтан-
базы, түндүк талага барарга јөбин бергени Јажылак деп кушка-
жак болды.

— Бери ук! — деп, ого мүркүт кыйгырып айтты. — Керде-
марда анда јадарга јакшы болгодый болзо, тутканча ла ойто
келеле, бастыра куштарга јол баштаарың!

Јажылак канадын түзедип, кылырт эдип уча берди.

II.

Бүүрел-бүүрел кырлу Алтай онын көзине көрүнип келди.
Алтай бастыра бойы кубакай-кызыл немедий көрүнди. Јажы-
лак тенериден јерге јабызап келеле, кызыл торко чүмдү марал-
га келип отуруп ийди. Өрө кара-көк булуттан јалбак, кубал
ошкош, кар айланып келип, јерге түжүп турды, је маралдын
чечектери ого туттуруп турганы јок, күн тоозына јаранып тур-
ды. Онын барбак кубакай-кызыл чечектерин өткүре күн де кө-
рүнбес бодолду болды.

Јажылак марал бажынан төмөн јер јаар көрди. Эмди ле он-
доп турар болзо, бастыра Алтай чечектерле бүркелген эmdir.
Ак, сары, көк чечектер, торт ло айунын балдарындый, үрпейи-
жип тургулады. Јажылак эмеш ажанып аларга сананала, јерге
түжүп келди, карда былтыр түшкен бир чарак аш тапты, онын
јанында кургап калган јиилек јатты, оноң эмеш ары дезе чой-
лошкон мыйрындап јүрди.

Алтайга келерде, Јажылактын бажы јенгиле берди, санаа-
зы ойноп чыкты. Ол бери не керек келгенин, оны кем ийгенин
торт ло ундып салды. Ол энезинен кайда туулып, јымырткадан
чыккан јерин де ундып салды.

III.

Кенетийин тенери карара берди. Јажылак куш черүлерди кө-
рүп ийди. Ончозынын алдынан казыр мүркүт учуп клеетти.

— Јыл кел! Јыл кел! — Јажылак, оорды көрөлө, тың кый-
гырганын билбей калды. — Јай кел! Јай кел!

Мүркүт дезе онын үстүнде, канадын јайа тудуп алып, тал-
быбай да кайып турды.

— Ойто не келбедин? Бу жерге бисти не кычырбадын сен?

— Улу-жаан мўркўт, слерге жерге жетире мўргўп турум! Бу жерге келеримде, жети кат тошко бўркеткен жатты. Жетен булуттаң кар жаады. Мен мында отурала, бар-жок кўчимле жасты кычырып жадым. Жыл кел! Жыл кел! Жай кел! Жай кел! Бу мениң сурагыма чыдашпай жылу салкын сокты ине! Жыл кел! Жыл кел! Мен слерге эмди ле барарга жазанып турган болгом. Жай кел! Жай кел!

Мўркўт тыттын жоон будагына келип отурды. Канадын өрө көдүреле, оны өткүрө ай үстин аяктап көрди: кўрт карга бўркедиң койгон кырлар тургулады, бўк-жалаңдарында да кар эмтир.

— Жыл кел! Жыл кел! — Жажылак үн үспей кыйгырып турды.

Чындап та айтса, ол кожоннын табыжы угулган ла жерде кар бели бўктелип, кайылып турды, кобы сайын суулар коркыража берди.

— Андый болзо, сениң буруунды таштап турум — деп, Жажылакка мўркўт айтты. — Сениң айтканыңнын чынын, төгүнин эзенде көрөр турубыс. Чын болзо, сениң адын «Жажылак» эмес, «Жыл-кел» болор.

Оноң ло бери Жажылак бойынын төгүнин билдиртпеске жаскы кожонгын өскө куштардан озо кожондой берет:

— Жыл кел! Жыл кел! Жай кел! Жай кел!

Оны угала, өскө куштар айдыжат:

— Бистин Жыл-кел нажыбыс кожондоп баштады, бис те кожондойлы!

Эмди чындап та көрөр болзо, жаскыда Жыл-келден озо кожондойтон кушкаш жок.

Сурактар ла жакылта.

1. Куштар кандый жерди барып көрөргө турган?
2. Кандый куш ончолорынан жалтанбас бололо, тўндүк талага барарга жобин берди?
3. Мўркўт ого нени жакыды?
4. Жажылак деп кушкаш мўркўттин жакылтазын ненин учун бўдүрбеди?
5. Мўркўт ого кандый ат адап берди?
6. Слер Жажылактын кандый кылыгын жарадып, кандыйын жаратпай тургар?

7. Алтайдын жаскы бўдүми керегинде айдылган жерди чөрчөктөн таап, кычырыгар.

Талаң-келен.

Барыңкый агаш кўнге жарыды, «Жараш жас биске келди,
акта суйук туман кажайды. жас келгенин уткыйдым» — деп,
Бойынын жараш кожонгын бийикте кўнге жалтырап,
талаң-келен баштады. талаң-келен кожондоды.

В. Жуковский.

Сурактар ла жакылтилар.

1. Ўлгерде кўннинг кандый ойи бичилген? Ол бөлүкти кычырыгар.
2. Ўлгердинг кандый бөлүгүн анчадала сўүнчилү кычырар керек?
3. Бу ўлгерге кандый журук журагадый?

Баарчыктар.

I.

Бис баарчыктарды сакуп турдыс. Баарчыктардын эски турачактарын жазайла, жаңыларын илип койдис.

19 мартта энирде: «Көригер, баарчыктар!» — деп, кем де кыйгырды.

Чындап та, олор теректердин будактарында бийик отурган эмтир. Бис олорды тоолодыс: бир, эки, беш, он беш... Ол кўн энирде баарчыктар табыштанбаган, да тўймешпеген де.

Эки кўнге олор, амырап турган чылап, былтыргы жерлерин аяктап көрүп жүргендер.

Онын кийининде турачактарынан кучыйактарды сүргүледи.

Баарчыктар турачактын үстүндө бийикте экиден отургылап алып, бойлоры ортодо не де керегинде эрмектежет, же бир көзиле кылчас эдип, төмөн кезе көрүп отургылайт.

Кучыйакка коркушту да, күч те. Каа-жаа ол бойынын сүүри, кулугур тумчугын турачактын тегерик тежигинен чыгарып, ойто жажына берет.

Же учы-учында аштай берет... Кучыйак учуп чыкканда ла, баарчык, таш чылап, төмөн учуп түжеле, бойынын айылына кире конот.

Эмди кучыйактын журты бузулды.

Баарчыктар бойынын уйазын селижиپ каруулдайт: бирүзи отурганда, экинчизи керегине учуп барат.

Баарчык уйазына не ле немелер тажыйт: жегес, вата, жун, ноокы, бөстинг өөндөрин, салам, кургак өлөң. Уйазына киске тамажыла једип болбозын деп эмезе узун тумчугын каргаа сугуп

ийбезин деп, баарчык уйазын сүреен терең эдип жат. Кара сананган тындулар оного ары өдүп болбос: киретен* тежик кичине, беш сантиметрден жаан эмес.

II.

Жаан удабай жер топсый берди, жыды жараш кайындардын бүри жайылды. Улус кыраларды сүрүп, маалалардын жерин казып, күбүредип туру. Чойлошкондор, курттар, конустар жерден кандый көп чыгып жат! Баарчыкка торт ло сайрал!

Онын курсагы жердин үстүндө де, жердин кыртыжынын алдында да.

Садка ла маалага каршу жетиретен курт-конустарды, бескезиле тоолозо, баарчык күнине канча кире жоголтып турганын билереер бе? Ол курт-конустарды бойынын бескезинен ас эмес жоголтот деп айткадый.

Слер садта эмезе маалада тым, кезем кыймыктанбай отуруп болзогор, баарчыктар, слерге үренип, сыраңгай жуук та учуп жүрер.

Баарчыктын кожонын эртен тура эрте, тандак агаштардын бажын жаңы ла жарыдып ийгенде, угар керек.

Кей эмеш ле жылый берзе, баарчыктар бийик будактарга отуруп алып, бойынын концертин баштай берет.

А. Куприн.

Жакытталар.

1. Учуп келген тарыйын баарчыктар канайда жүргүлөйт; кучыйактарды, турачактарынан канайып чыгара сүрүп жат; бойынын уйаларын неден, канайып эдет; неле курсактанат, куучындап беригер.

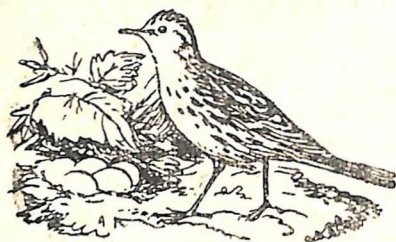
2. Куучыннын кажы ла бөлүгине бажалык таап беригер.

Уйаларды канайып эткилейт.

I.

Кара таан бойынын уйазын бийик агаштын бажында эдет. Кара таан чырбагал бедреп табала, бойынын уйазына учуп келгенче, эне кара таан чүм жок уйазын каруулдап отурат. Онын

кийининде эне кара таан учуп барат, адазы дезе артып калат — оного башка база өскө эжер кара таандар олордын уйазына кирип алар. Кара таандар кургак чырбагалды жууп алала, оны шаржак эдип согуп, будактарга салып койор — уйанын бүткени де ол.

Кара таанга жуук куштар — каргаа ла таан — бойлорынын уйазын база анайып ок чүми жок эдип алат.

II.

Талан-келенг — ичи ак, бойы боро кушкаш — жаскыда жаланын үстүндө бийик учуп чыгат. Онын сүүнчилү кожоңы бийигинен жараш угулып турат.

Суйук өлөңдү жаланган талан-келенг кандый бир ойдыгаш таап алар — онын уйазы да ол! Ол ойдыкта жердий өңдү жымырткалар салып алат. Сырангай онын жаныла да өтсөн — бир де аярбазыг.

Жаландарда жүргөн бөдөнүн ле кыраларда жүргөн боро торлоонун уйалары база андый ок. Бу куштардын жымырткаларынын өңи де өлөңнүн ле аштын өңиндй.

III.

Жерлик суугуш ла кас уйа эдерге чырбагал ла салам качан да тиштенип экелбес. Олор суудан ыраак эмес жажыт жерден белен чогул салган азийгы камышты эмезе чырбагалды бедреп турар. Андый чогул койгон немени таап алала, оны тепсеп, ойдык эдип алат, оны дезе бойынын жуныла, жуурканла чылап, жаап койот.

Уйазынан ырап, курсак жип эмезе суу ичип аларга керек болгондо, ол жымырткаларын база ол ок жун жуурканыла бүркеп турат.

IV.

Жаскыда карагай агаштын аразында тук! тук! тук! деген табыш жаңыланат. Ол томуртка, плотник чилеп, уйазын тудуп жат. Томуртка бойынын бек чокужула жымжак агашты чокып турат. Ол узак чокыыр, агаштын көгдөйинин тереңи бийик горшок кире болбогончо ло иштенер. Чокып жазаар тушта уйага түшкен такпайларды, чобраны — је кандый ла бар чөп-чөлгөни томуртка жуунадып, уйазынан чыгара чачын салар.

Томуртканын балдары кату агаштын үстүндө бир де төжөк жокко отургылап, өзүп жат. Анайып отурганынан олордын керек десе тамандары да кату болуп калат. Жаш томурткалар чыдап келгенде, кискенин тырмактары ошкош, тырмактарыла чобранын кодурларынан тудунып чыккылап турат.

А. Клыков.

Сурактар ла жакытталар.

1. Кара таандар бойынын уйазын кайда эткилейт? Неден эткилейт?
2. Кандый жерлик куштар керегинде слер кычырып алдыгар база олордын уйалары керегинде нени билип алдыгар?
3. Сууда жүзүп жүрер куштар бойларынын уйазын канайып эткилейт?
4. Томурткалар уйазын канайып эдип жат?
5. Башка-башка куштар уйаларын өштүлеринен канайып жажырат?
6. Слер куштарды канайда аяктап көргөнөрдн куучындап беригер. Көрүп алганаарды ар-бүткеннин дневнигине бичип туругар.

* * *

Айландыра көрзөн: жас келет.
турналар үүрлежип учкулайт,
жаркынду күнге жер көмүлет,
суулар жуукаларла аккылайт.

Айылчылар сеге удабас келер,
канча уйа эдерин көрүп ал!
Күнүн ле тагнан таңга жетире
жараш кожондор угулар.

И. Никитин.

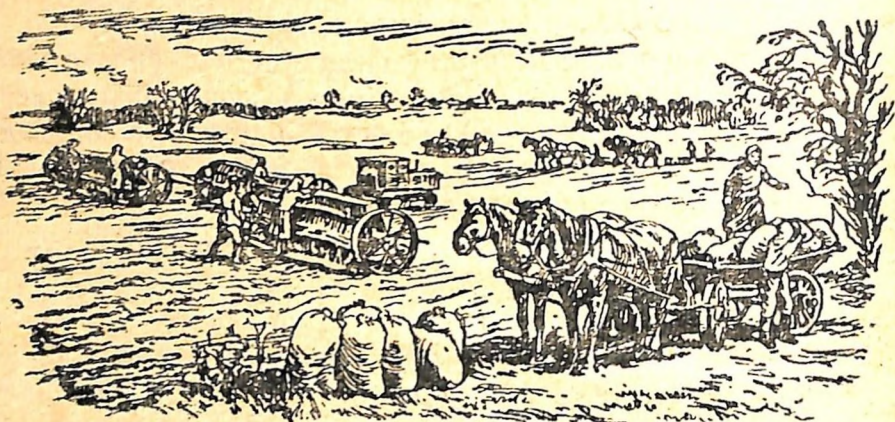
Жаскы кыра ижи.

Жол озо баштап жажыл кыралардын ортозыла брааткан. Бир түңей сынду, ару жадаган аш күннин жылузына жажыл, койу саптарын түзедип, өзүп турды.

Жадаган аш салган кыралар божоды, оноң ары сүрүп койгон жалбак кыра жатты. Жаңы сүрген кыранын тобрагы жалты-

рап, жаскы кўннинг изў чогына кургап, буузы билдирер-билдир-бес бурлап турды.

Орõ бийикте жүзүн-жүүр үндер угулат, бирүзи бирүзиле жарыжып, сүүнчилү талан-келендер кожондожот. Төмөн дезе тракторлордын күркүреген койу табыжы ла аттарды айдаган улустын үни угулат. Тырмууштарга жеккен беелердин кичинек кулундары каа-жаа киштежет.

— У, кырада улустын көбизин! — деп, Таня айтты. — Кыра тырмаарга колхозтын бастыра ла улузы чыккан!

Аттар ээчий-деечий баскылайт, тырмууштар уур курч тиштериле жонды жара тартып, жерди тырмап турат. Тырмап божогон кийининде кыранын тобрагы күбүр, жымжак бололо, үсти килен боло берет... Бу түс, жымжак жерле сеялкалар колбоп алган тракторлор жүргүлөйт.

Бир трактор ыраакта агаштардын жаныла клеетти, экинчизи жолдын жаныла ого удурат браатты.

Трактор араай, чип-чике клеетти. Жуук жедип келерде, Таня кыйгырды:

— Ой былар! Мени отургузып алаар!

Тракторист Таня жаар жүк ле көрүп ийди, же бир де неме айтпады.

Онын ордына каруузын прицепщик Григорий берди. Ол кийининен басып, тракторго колбоп койгон сеялкаларды ла тырмууштарды көрүп жүрди.

— Ашты үрендеп божотсобыс, ол тушта сени отургузып алаарыс — деп, Григорий айтты, — эмди сени кайда отургузатан? Эмди көрзөн, тракторго сулалу сеялкалар колбоп койгон. Айла

җангыс эмес — үчү. Сеялкаларга үзеери тырмууштар колбоп бойгон. Ого үзеери, слер отурып аларыгар — трактор чек арып калар ине!

Трактор сеялкаларды, тырмууштарды сүүртеп алып, көндүрө өдө берди. Григорий жолдың кырыла олорды ээчий басты.

Таня тракторлорды кийининен ары көрүп тура калды.

— Көрзөгөр дө, канча кире сүүртеп апарып јат! — деп эр-мектенди. — Уч сеялкадан јангыс өйдө үрендеп браадыры!

— Сеялкалардан чичке трубаларла сула јерге төгүлип турганын көрдин бе? — деп, Алёнка сурады. — Мен ксргөм.

— Мен база көргөм!

Л. Воронкова.

Сурактар.

1. Јаскы кыра керегинде канайып бичилген?
2. Кызычактар кырада кандый табыштар уккулады?
3. Кандый иштерди аттарла, кандыйларын тракторлорло бүдүрүп турган?
4. Ашты үрендеер алдында кыраны канайып тырмаган?
5. Тракторго нени колбоп койгон болгон?
6. Ашты канайып үрендеген?
7. Прицепщик нени эдип турган? Тракторист нени эткен?
8. Слердин јерде кырада канайып иштегилейт?

Табышкактар.

1. Темир тумчук јерге кирген. Түртет, казат, кўскўзиле јал-тырайт.

2. Кескенде — чыдажадым, ооткондо — чыдажадым, ончо-зы учун јакшымла төлөйдим.

Јакылта.

Табышкактарды бичип алала, олорды таап беригер.

Эртен тура.

Кызыл таңдакла
кўнчыгыш бүркелди.
Суу кечире јуртта
оттор јоголды.
Јаланда чечектер
чалынга сууланды,

јымжак бўктерде
ўўрлў мал ойгонды.
Боро тумандар
булутка кодүрилди.
Кастар ўўрлери
бўктерге баргылады.

А. Пушкин.

Сурак ла жакылта.

1. Тандак керегинде, бұктер керегинде, туман керегинде ұлгерде канайда айдылган?
2. Ұлгерге үч журук журайла, ологго аттар сананып алыгар.

Кучыйагаш.

(Чөрчөк.)

I.

Мылчанынг көзнөгининг үстүндө күделининг боркызынан, же-
нестен ле оног до өскө јымжак немелерден эткен јылу уйдаа
Пудик деп атту, сары оосту кушкаш јуртаган. Ак-јарык ого ја-
раар ба деп капшай билип аларга, ол канаттарыла талбанда-
дып, тудуш ла уйазынан көрүп туратан, је эмдиге јетире учар-
га ченешпеген.

— Не, не? — деп, оног энези сурап туратан.

Јер јаар көрүп канаттарын силкип, ол чыйкылдап туратан.

— Өткүре кара, өткүре!

Адазы келген сайын Пудикке конустар экелип, мактанатан:

— Чив пе мен?

Эне-кушкаш оны јарадып турар.

— Чив, чив!

Пудик дезе конустарды јип, сананып туратан:

«Бутту конус бергениле мактанадылар — коркуштузын!» Ба-
за ла уйазынан чыгып, ајыктап көрөт.

— Балам, балам, — деп, энези токунабай айдатан, — көр,
јыгыла бердин.

— Неле, неле? — деп, Пудик сурайт.

— Неле де эмес, јерге түшсен ле, кiske сени — чик! Јудун
ийер! — деп, адазы андап барганда, јартап беретен.

II.

Ой анайда ла өдүп турган, канады дезе өзөргө мендебеген.
Бир катап салкын согордо, Пудик сурады:

— Не, не?

— Салкын сен јаар согуп ийзе — чирик! — јерге учурып ана-
рар — кiskeге! — деп, энези јартап берди.

Мынайтканы Пудикке јарабады, ол айтты:

— Агаштар ненинг учун јайканыжат? Олог эмди ле токтогы-
лазын, ол тушта салкын болбос...

Мынызы андый эмес деп, энези жартап берерге ченежерде. Пудик түңгей ле бүтпей турды — ол бойынын сагыжыла **жарты**-на чыгарга сүйүтөн.

Көлдөрыла жаңып, мылчанын жаанынча эр кижиге брааткан.

— Онын канаттарын торт ло киске үзе тартып салгандый — деп, Пудик айтты, — жаңыс ла сөөктөри арткан.

— Ол кижиге; олоордо ончолорында канат жок! — деп, энези айтты.

— Ненин учун?

— Олоордын жаңы андый, канады жок, качан да болзо буттарыла секирижиб жүрөтөн, жарт па?

— Ненин учун андый?

— Канатту болгон болзо, олоор бисти, адаг ла мен конустарды туткан чылап, туткулаар эди.

— Төгүн! — деп, Пудик айтты, — төгүн, неме эмес! Ончолорында канат болор учурлу. Жерде жатканы кейде жатканынан коомой бо? Мен жаанап келзем, ончолорун учар эдип саларым.

III.

Пудик энезине бүтпей турган; энезине бүтпегени коомой керекле божойтонын ол эмдиге жетире билбеген.

Уяанын сырагай ла кырына отуруп алала, ол бойы сананып тапкан үлгерин бар-жок күчиле чыйкылдап кожондоп отурган:

— Эй, канады жок кижиге,
сен эки бутту.
Сүрекей жаан да болзон, —
чымыл сени жийт!
Мен кичинек те болзом,
бойым чымыл жийдим.

Кожондоп, кожондоп ло отурала, уяазынан ажа берди, онын кийининен энези учты, жажыл көстү сары киске дезде — качан ок мында болды.

Пудик коркыган бойынча, канаттарын талбайтып алала, боро буттарына туруп, жайканып, бойы чыйкылдап турды:

— Честь бередим, бередим честь...

Эне кушкаш дезде коркыбай, жунын коркушту атрайтып алала, оозын ачып, кискенин көзи жаар уулайт. Пудикти кедери ийдип турат.

— Кеде, кеде! Көзнөккө уч, Пудик, уч...
Коркыганынан улам кучыйагаш жерден эрө көдүриле секи-

рип ийеле, канаттарыла талбандатты — бир, эки — ол ло тарыйын көзнөктө болды!

Бу өйдө энези де учуп келди, куйругу жок то арткан болзо, же сүрекей сүүнип турды, Пудикле коштой отуруп алала, оны житкезине чокып, айтты:

— Не, не?

— Же, канайдар! — деп, Пудик айтты. — Бастыразына түргөн үренип болбозың!

Эне кушкаштын жүнүн тамаштарынан арчып, жажыл көстү сары киске, жерге отуруп алала, олор жаар көрүп, кунукчыл маарап турды:

— Сырагай чычканак ошкош, жымжа-ак кучыйагаш... мяувы...

Энезининг куйругу жок артканын ундып салза, бастыразы кем жок, жакшы божогон дегедий.

М. Горький.

Сурактар ла жакылта.

1. Эне кушкаш нениң учун куйругы жок артты?
2. Кучыйагашты ада-энези канайып кичееп көргөн?
3. Сөс укпас кучыйагаш канайып кезедилген?
4. Журукта келижип турган сөстөрди куучыннан таап алыгар.
5. Эне-кушкаш керегинде, кiske ле кучыйагаш керегинде не айдылган?

Воробей Воробейч ле Ёрш Ершович керегинде чөрчөк.

Воробей Воробейч ле Ёрш Ершович сүрекей жуук најылар болгон. Жайгыда Воробей Воробейч суунунг жанына учуп келе-ле, кыйгыратан:

— Эй, карындаш, жакшы ба!.. Кандый жадырын?

— Кем жок, араайынан жадырыс ла — деп, Ёрш Ершович каруузын беретен. — Меге айылдап келзен. Менин терең јеримде сүреен жакшы, карындаш... Суу тым, суунунг жүзүн-јүүр өзүмдери де көп. Сени баканынг үркенезиле, курттарла, суунунг конгустарыла күндүлеерим...

— Быйан болзын, карындаш! — деп, Воробей Воробейч айдатан. — Мен сеге айылдап барар эдим, је суудан коркып турум. Онын ордына сен меге, таскактын үстүне, айылдап кел... Мен, карындаш, сени јиилектерле күндүлеерим, — менде сад бар, оног дезе калаш, сула, сахар да таап аларыс, тирү бөкөнөкти де тудуп аларыс. Сахарды сен сүйүдинг ине?

— Ол кандый неме? — деп, Ёрш Ершович сураган.

Андый апагаш...

Бистинг суудагы оок таштардый ба?

— Эйе, андый. Оозыга алзанг — тату. Сенин таштарынды јип болбозынг. Таскактын үстүне эмди ле учуп баралык па?

— Жок, мен учуп билбезим, кейге чыккамда, тынып болбой турадым. Онын ордына кожо сууга эжинелик. Мен сеге ончозын көргүзерим.

Воробей Воробейч сууга кирерге ченешти, — тизезине јетире киреле, оног ары барарга коркыды. Анайда ага да берерден маат жок.

Д. Мамин-Сибиряк.

Сурак.

Ёрш ло кучыйак бирүзи бирүзине айылдады ба?

Балдар ла суугуштын балдары.

Кичинек жерлик чўрекей-суугуш бойынын балдарын агаш аразынан, деремнени эбиреде барып, жайым жерге, көлгө апарар деп шўўнди. Жаскыда ол көл жарадынан ажып, ыраакка жайылатан, онын учун тōгōзōктинг ўстўнде уйа тартарга ўч беристе жерде агаштын ортозындагы саска барар керек болотон. Кōлдинг суузы тартыла берерде, ўч беристе жерле жойу барарга келишкен.

Кижининг, тўлкўнинг ле карчаанынг кōзи тийгедий жерлерде балдарынан бир де минутка кōс албаска, энези омордын кийинининг брааткан. Кузницанын жанындагы жолды да кечерде, балдарын озолодо ўткўрип, бойы кийинининг барган.

Бу ла тушта оморды балдар кōрўп ийеле, бōрўктерин мергедеп, оморды бўркей согуп туткандар. Балдар суугуштын балдарын тудуп турарда, энези оозын ачып алала, ачурканып, кородоп, балдардын кийинининг жўгўрип, ары-бери учуп турды. Балдар суугуштын балдарын тудуп алала, энезин база анайда ок бōрўктерле бўркей согуп тударга турар тушта омордын жанына мен базып келгем.

— Слер суугуштын балдарын канайдарга туругар? — деп, мен балдардан кату сурадым.

Омор коркыйла, каруузын бергиледи:

— Божодып ийерис..

— «Божодып ийерис!» Божодып ийетен болзо, оморды не тудар? Эмди энези кайда? — деп, мен сўрекей катуланып сурадым.

— Туку ол отуры! — деп, балдар бир ўнле айдышты.

Балдар пар сўрген тōн жаар уулап, коркыганынан ла ачынганынан оозын ачып алган суугушты кōргўзип бердилер.

— Тўрген барып, балдарын ончозын энезининг жанына божодыгар! — деп, мен балдарга жакардым.

Омор менин жакылтама бойлоры да сўўнгилей берди ошкош, суугуштын балдарын алганча тōн жаар жўгўрўшти. Эне суугуш эмеш ырада учты, балдар жўре берерде, ол бойынын уулдарын ла кыстарын аргадап аларга жедип келди. Бойынын тилиле оморго нени де айдала, сула ўрендеген жалаң жаар жўгўрди. Оны ээчий беш балазы жўгўрди. Анайда деремнени эбиреде, суланын ортозыла көл жаар суугуштын билези барды.

Мен сүүнип, шляпамла жанып, кыйгырдым:

— Жолыгар ырысту болзын, суугуштын балдары!

Балдар меге каткырышты.

— Слер неге каткырыжып туругар, тенектер? Суугуштын балдарына көлгө жедерге жеңил деп туругар ба? Бөрүктереерди түрген суурып, «жакшы болзын» деп кыйгырыгар — деп, мен балдарга айттым.

Байа суугуштын балдарын тударга жолго тоозындалган бөрүктөр кейге көдүриле берди; балдар ончозы бир үнле кыйгырышты:

— Жакшы болзын, суугуштын балдары!

М. Пришвин.

Сурактар.

1. Жалаңның суугужы кайда уйалап балалап алды?
2. Балдарын агаш аразынан көл жаар качан апарды?
3. Көл жаар барадарда, суугуш ненин учун балдарынын кийининен барды?
4. Суугуш балдарын уулчактардан канайда корулады?
5. Балдар суугушты ненин учун тудуп албады?
6. Автордын жакарузын олоор канайда бүдүрди?
7. Жакшылажар тушта суугуштын балдарына олоор нени кыйгырышты?
8. Бу куучында слерге не жарады?

АЛТЫН КОБЫ.

Бис деремнеде жатканыс. Бистин көзнөк алдында кобы болгон, анда буркурууш чечектердин жайылганынан ол кобы алтын ошкош болгон. Бу сүреен жараш кобы болгон. «Сүреен жараш! Алтын кобы» — деп, ончолоры айдыжатан. Бир катап мен балык кармактаарга эрте турала, көрзөм: кобы алтын өңдү эмес, жажыл өңдү эмтир. Түште ойто жанып клеетсем, байагы кобы база ла алтындый эмтир. Мен оны айкап көрдим. Энгиргери кобы база ла жажара берди. Ол тушта мен бир сары чечегешти алып көрзөм, керек мындый эмтир: бистин алаканыс сары өңдү болгожын, жудруктана тудуп алза, онын сары жаны жабыла берер эди, сары чечегеш десе анайып ок бойынын лепестокторун жуура тартып алатан эмтир. Эртен тура, күн чыгып келерде, сары чечегеш бойынын алаканын ачып ийгенде, кобы база ла алтын өңдү боло беретенин көрүп алдым.

Ол күннен ала буркурууш сары чечек биске сырагай солун чечектердин бирүзи боло берди, ненин учун десе ол бисле, бал-

дарла, кожо уйуктаарга жадып, эртен тура бисле кожо ойгоноп туратан.

М. Пришвин.

Жакылта.

«Алтын кобыны» слер де аыктап кӱригер.

Ак чечектер.

Ак чечектер јаланда
кӱби торт ло јылдыстый.
Телекейде балдарга
ӱлезе, текши јеткедий...

Ак чечектер јаланда
араайын јерге энилет.
Ӗзӱгинде сарызы
алтын кӱндий кӱрӱнет.

Г. Кондаков.

Агаштар ортодо блааш.

Агаштардын кажызы ончозынан јакшы деп блааш башталды. Дуб айтты:

«Мен ончо агаштардын ээзи!

Менин тазылым јерге терен кирген, төзимнин јооны үч кулаш, бажым тенериге тийгедий, јалбырактарым чүмдү чертиктү, будактарым дезе темирден эдилгендий. Мен јоткондорго до бөкөйбөйдим, күкүртке де ээлбейдим».

Яблоня дубтын мактанып турганын угала, айтты: «Сен бийик ле јоон деп көп мактанба, дуб; сенин жёлудьтарың—чочконын курсагы, менин кызыл јараш яблоком дезе ончо улустын столында күндү».

Карагай угуп, ийне бүрлү бажын јайкайт: «Мактаныжаарды токтодоор: кыш келзе, слер экилегер бүр јок турарыгар, менин јажыл ийнечектерим дезе менде артып калар.

Мен јокко соок јерде улус та јуртап болбос эди: мен олоордын печкелерине от саладым, тураларын тудадым».

К. Ушинский

Сурактар.

1. Агаштар не керегинде блаашкан?
2. Дуб бойын ненин учун агаштардын ээзи деп бодогон?
3. Яблоня ла карагай ого удур нени айтты?

Јакылталар.

1. Дубты яблоняла, карагайды чибиле түңдештиригер.
2. Агаштын бөлүктерин адап беригер.
3. Дубтын, яблонянын, карагайдын плодторын адап беригер.

4. Озо баштап агаштардың, онон жыраалардың аттарын кычырыгар: кайың, карагай, малина, дуб, клён. бөрөгөт, чибі, аспақ, яблоня. тожула, груша, слива, вишня.

Ајару. Агаш бир јоон өндү, көп будактарлу ла сабалактарлу. Жырааның өни јангыс эмес, ондо канча-канча чичке өндөр (айрылар) болор.

Кайың.

Ак, коо, быјыраш кайың јаланнның ортозында да, маалада да, јаан јолдордың эки јанында да өзөт.

Оның јалбырактары јулукту, јараш јытту, жүрек кеберлү, кырларында дезе арсактарлу, чечектери сыргалардый салактайт. Кайың агаштан аяк-казан, чанактар, абралар эткилеп јат; кайың одынды одырып јадылар. Тостон (кайыңның чобразынан) јиилек, мешке салар тергиштер, каламалар өргилеп јат; кайыңнан төгөт, скипидар агысқылайт. Кайыңның јаш бүрчүктерин кезик оорулардан јаскадый эм эдип тузаланадылар.

К. Ушинский.

Сурактар ла жакылта.

1. Кайыгнын тыш бүдүми керегинде бичилгенин кычырыгар.
2. Кайыг кайда өзөт?
3. Кайыгнын жалбырактары ла чечектери кандый?
4. Кайыг кижиге кандый туза жетирет?

Табышкак.

Кырда жылангаш балдар жүрүлөр.

Кайыгаш.

(Албатынын кожоңы.)

Кайыг, менин кайыным,
ак жараш кайыным,
быыраш кайыным!
Жалангын ортозында,
кайыгажым, өзөдін;
сенде, кайыгажым,
жжыл жалбырактар,
төзінде, кайыгажым,
торкодый өлөн,
жанында, кайыгажым,
жараш кыстар
венотор өргүлейт.

Жакылта.

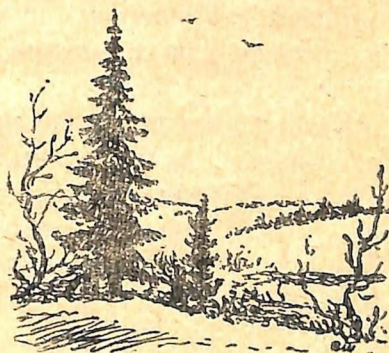
Кайыг керегинде, жалбырактар керегинде, өлөн керегинде кожоңдо канайда айдылганын катап кычырыгар.

Чиби.

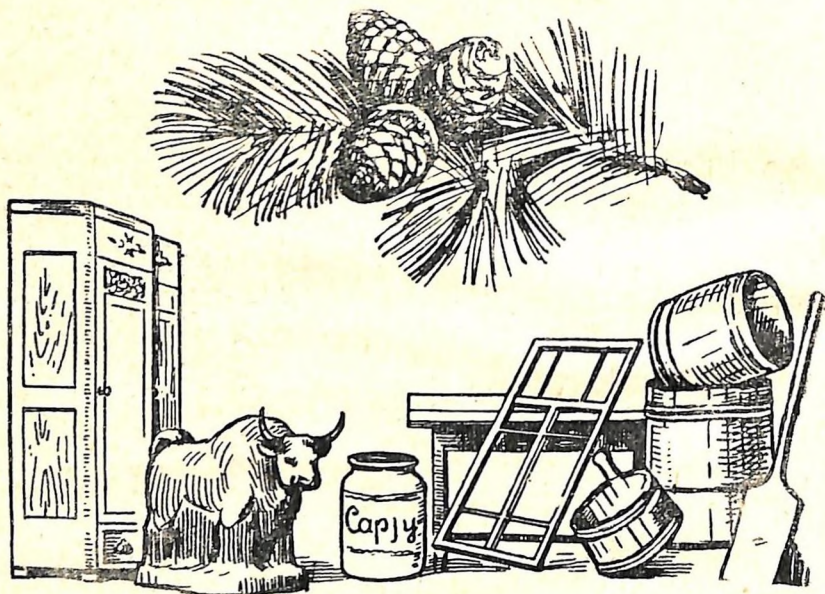
Лас келерде, агаштар
сүүнип-жыргап шуулады;
жүк ле чиби унчукпай
санааркаган тым турды.
Корон соок келерде,
агаштар комудап шуулады,
жүк ле чиби эзебей,
жжыл бойы тым турды.

А. Плещеев.

Мөш.

Мөш — јакшынак ағаш! Онын бүри ийне кеберлү, чанкыр-јажыл өгдү. Мөш — узун ағаш, узуну 35—40 метрге једип турат, будактары туш-башка айрыланып өзөт, онын учун төзине күннинг чогы да, јааш та өтпөс. Мөштин кузугы экинчи јылында быжып келет. Мөш улуска да, тындуларга да көп туза јетирет.

Мөштин кузугын улус чертип јигилейт, онон сүрекеј јакшы, ток сарју да эткилеп јат. Ағаш ортозынын аң-куштары: тарал, көрүк, анчадала тийин — база мөштин кузугыла азыранып јүрөт. Кузук јакшы бүткен јылда тийиндердин тоозына чыгып та болбозың! Аңчылар күнине 20—40 тийиннен таап турадылар.

Мөштин туралар тударга јараар: мөш ағаш бек јенил. Је мөш ағашты көп сабазында мебель, жүзүн-јүүр эдимдер, карандаштар эдерге, туралардын ичин кееркедерге тузаланадылар.

Мөштин струшказыла матрац-төжөктөрдү тыктагылап јат. Онын өнинен скипидар алып јадылар. Бүринен дезе цинга деп оорудан эмдейтөн эм белетегилеп јат.

Сураттар

1. Мөштин тыш бүдүмү керегинде бичилгенин кычырыгар. Мөштин кузугу качан быжып келет?
2. Мөш улуска кандый туза јетирет?

3. Бу кандый агаш, таап айдып беригер:

1) Будагтары ээлгир; ёни ак; жалбырактары арсактарлу, жаскыда жап-шынчак, жараш жытту; чечектери сыргалардый.

2) Будагтары чичке, килен, кара-күрен өңдү, кара-көк калайлу; жалбырактары узун, чичке; чечектери жун кеберлү.

3) Будагтары барбак; бүри ийне кеберлү, койу чанкыр-жажыл өңдү; ам-танду эмилдү.

Табышкак.

Жүс бөрүктү кодур уул ылгый коңур жылкылу, жап-жараш балдарлу.

Жалбырак бүрлү ле ийне бүрлү агашты шиндеп көрөри.

1. Слердин жерде жалбырак бүрлү агаш бар ба?

2. Ол кандый: кайын ба, аспак па, дуб па?

3. Слердин агаш ортозында база кандый агаштар бар?

4. Анда кандый жыраалар өзөт?

5. Анда кандый куштар, аңдар жүрөт?

1. Кандый өзүмдер ийне бүрлү деп адалат?

2. Кышкыда ийне бүрлү агаштын бүдүмү жалбырак бүрлү агаштыйынан незиле башкаланат?

3. Чиби агаштын ла карагай агаштын ортозында кандый жыраалар учурайт?

4. Анда кандый куштар ла өскө тындулар жүрөт?

Жалбырак бүрлү ле ийне бүрлү агаштар кожо өзүп турган агашты колышкан агаш деп айдар. Қолышкан агаштын аңылу темдектерин айдып беригер.

Аштын түжүмине агаш канайда болужын жетирет.

Агаш кижиге жаан туза жетирет. Ол элдег ле озо — суунын коручызы. Агаштар жерди күннинг изү чогынан, салкындардан корулайт, онын учун көлөткө жерлерде серүүн ле чык узак артат. Жаскыда агаш аразында јаткан кар бачым кайылбай, табынча кайылат; агаш аразында чык узак јадып, кар сууларга

ла агын сууларга кожулып, јай туркунына оморды соолтпойт. Агаш јок јерлерде андый болбой јат. Анда јерди изў кўн ле салкын тыг кургадып турат; јаскыда кар тўрген кайылып, кара сууларды ла агын сууларды толтырып, ага берет; је јайгыда дезе јаан суулар кичинектейт, кара суулар ла агын суулар дезе чек соолып калат.

Сурактар.

1. Јаскыда кар кайда тўрген кайылат: агашту јерде бе, ак јерде бе? Ол недег камаанду?

2. Јерде чык кандый учуралдарда көп артат: кар тўрген кайылганда ба, табынча кайылганда ба?

3. Қышкыда кар кайда калыг јадып јат, шингдеп көригер: агаш аразында ба, ак јерде бе?

Агаш.

Советский улус агаштарды сўўп, корып јат. Бистин ороондо агаш өскүрер учёныйлар, агаштын коручылары ла агрономдор көп. Олор азыйгы агаштарды корып, јаңыларын өскүрип, агаштын хозяйствозын башкарып јадылар.

Советский улус ар-бўткенди кубултарга ўренип алган.

Бистин башкару аш бўтпейтенин качанныг качанга јок эдерге, улам сайын кўйгек болотон јерлерде јаш агаш өскүрер эдиј јөптөгөн.

Чөлдөги кажы ла колхозто, колхозтын кажы ла школында

јаан иш өдүп јат. Урендеген аш күйгекке алдыратан ла изү сал-
кындар кумакты учуратан чөлдө — аш бүтпейтен учуралдар
мынан ары јок болор. Буунтылар ла сууалгыштар ару суула то-
лор. Қижининг чындык нөкөри, онын јалаңдарынын коручызы
— јаш ағаш сүүнчилү шуулаар.

Кижиги јердинг чын ээзи болор.

И. Соколов-Микитов.

САД

Вишня.

Жайдын учында, аяс күнде,
жалаң жолло өбөгөн баратты;
жаш вишняны казып алган
жилбиркеп айылы жаар апаратты.

Ак сагалду карган өбөгөн
айландыра ажыктап, мынайда айтты:
«Жолдын жанына бу вишняны
жазап эптеп кондырадым.

Тууразы жооноп, сыны узап,
турган жеринде өзүп чыксын.
Жүрөр жолыбысты жарандырып,
жылдан жылга чечектезин.

Ары-бери өткөн улус
көлөткөзине амыразын.

Алтынду жиелегин жиген улус
жажына мени ундыбазын».

М. Исаковский.

Сурактар ла жакылта.

1. Өбөгөн кем керегинде кичеенип, жалаңда вишня отургускан?
2. Вишняны отургузар тушта өбөгөн нени айтканын кычырыгар.
3. Бистинг ороондо агаштарды канайда, жылдын кандый өйинде отургузып жадылар?

Яблоня.

Бистинг садта жаан карган яблоня өзөт.

Онын тазылдары жерге терең кирип калган. Жарылып калган чобралу жоон төзи дезе өрө көдүрилет. Яблоня бажы жаар жаан будактарга айрыланып барган. Будактардан сабалактар ла сабактар барган, олардо дезе жажыл жалбырактар, шымыраныжып тургандый, элбиреп тургулайт.

Кышкыда яблоня бұр жок, сабалактарында кичинек күрен бұрчүктөрлү турат. Жаскыда, күннинг изүзинен жер жымжай бергенде, бистинг яблоня тынданып келет.

Чыкту жерден яблонянын тазылдары ток жулук-суулар соргылайт. Жулук-суулар яблонянын сыны өрө көдүрилип, будактарыла, сабактарыла, сабалактарыла чыгып, бұрчүктөргө жеделе, оларды толтырып турат.

Бұрчүктөрдүн күрен өндү кайзырыктары ачыла берет. Кезик бұрчүктөрдөн жажыл жалбырактар, кезиктеринен кыскылым-ак чечектер көрүнүп келет.

Чечектер чечектеп божойло, түжүп калганда, олардын ордында кичинек жажыл яблоколор слерге көрүнөт.

Тазылдар бастыра жас ла жай туркунына кичеенкей иштеп жадылар. Олор жерден ток жулук-суулар алып, оныла агашты, онын будактарын, жалбырактарын, чечектерин, онын кийининде плодторун азырап жат.

Яблокодогы үрендер карара берзе, яблоконун бышканы ол.

Д. Тихомиров.

Сурактар.

1. Кышкыда яблоня кандый бүдүмдү?
2. Жаскыда яблоня канайда кубулат?
3. Ток жулук-суулар жердег агаштын чечектерине, жалбырактарына, плод-тарына канайып жедип барат?
4. Завязь деп айдатап кичинекей жажыл яблоколор качан бүдүп келет?
5. Яблоконын бышканын незинен таныыр?

Жакылта.

Бойыгардын садыгардыг яблонязы кышкыда кандый бүдүмдү болот; жаскыда ла жайгыда канайып кубулып турганын ажыктап көрүгөр.

Яблоконын түжүмине кем аршамык эткен.

Жаскыда садтагы яблонялар ончозы чечектеген. Чечектердин көбинен агаштар жажыл эмес, кыскалтым-ак сүндү көрүнгөн. Чечектердин үстүндө жеңил көбөлөктөр айланышып учуп жүргөн.

«Агаштарда чечектер кандый көп. Быжыл яблоколор көп болор» — деп, улус сананган.

Чечектер түже берди. Жалбырактардын алдынан жажыл жинлектер көрүнүп келди.

— Слер ологорго тийбегер, балдар. Быжарын сакыгар — деп, жаан улус балдарга айдып турган.

Балдар бир де яблоко үспеген. Же сабалактарда яблоколор там ла астап турган. Быжарга жетпей, жерге түжүп турар болгон.

— Ологорго бис тийбедис, ологор бойлоры түжет! — деп, балдар актанып турды.

Балдар чын айткан. Яблоколор сабалактардан үзүлүп түшкенинде балдар бурулу эмес болгон. Мында кандый да өскө неме бурулу.

Ол не андый? Яблоколордын чечектерин эбиреде сүүнчилү айланышкан көбөлөктөр ол. Ол көбөлөктөрдүн жымырткаларынан курттар чыгала, бышкалак яблоколорды тэзинен кемирип койгон.

Сабалактарда артып калган яблоколор жулукла толуп, жааннап өзөлө, кызарып келдилер. Же ологорды жууп алала, көрөрдө, ологордын өзөгинде курттын өткөн жолы бар эмтир, яблоконын өзөгине курт кирерде жолы артып калган.

Улус яблоколор керегинде бойынын ойинде кичеенген болзо, оморды корып алар эди.

Садоводтор гусеница деп курттарла, садтын оскө дө оштүлери канайда тартыжатанын билер. Јаланнын куштарын садтарга јууктадып, күскиде ағаштардын гусеницалар кыштап турган кургак јалбырактарын јууп, садоводторго болушты балдар да јетирер аргалу.

Сурактар.

1. Јблоколор јакшы быжар деп улус ненин учун сананган?
2. Јблонялардын чечектеринин үстүнде сүүнчилү айланыжып жүрген көблөктөр кандый каршу јетирди?
3. Садтын оштүлери канайда тартыжарга балдар кандый болуш јетирер аргалу?

Эн учурлузы.

(Куучын.)

I.

Бир катап Мичуринге үренчиктер келген. Јаан садка кирерге омор эмеш коркып турган. Бу кайкамчылу сад керегинде омор көп уккан. Садтын паратазынын үстүнде доскодо мынайда бичип салган: «Бис ар-бүткеннен быян сакубас учурлу, оны ар-бүткеннен айрып алары — бистин задачабыс».

— Бис Иван Владимирович канайып танышкайыс не? — деп, јүк ле шымыранбай, балдар каруулчыктап сурады.

— Бу јолло он јаны јаар барыгар — деп, каруулчык айтты.

Балдар каруулчыктын айтканы аайынча барала, көрөзө: јаан яблонянын төзинде тактада буурыл башту өбөгөн отуры. Балдар јалтанбай барала, Иван Владимировичтин јанына базып келдилер. Омордын бирүзи, эн ле јааны, ичкери чыгала, айтты:

— Иван Владимирович, слердин садта эн ле учурлузы не, биске көргүзип берзеер.

Мичурин сананып отурды.

— Эн ле учурлузы деп айттыгар ба? Је, көргүскейим. Јагыс мынайда эрмектежип алалыктар, балдар: менин садымда эн учурлу немени слер бойыгар таап алар болзын.

Иван Владимирович Мичурин.

II.

Мичурин балдарга яблоколор көргүсти.

Кижининг оозында, саржу чылап, кайылып турар грушаны көргүсти, жааны такаанын жымыртказындый сливалар, экиденг өткүрө ооско батпас вишнялар көргүсти. Абрикосторло сооктонг коркыбас виноград көргүсти.

Же, балдар, менин садымда энг ле учурлузы не?

Балдар манзаарып, каруузына нени айдатанын билбей, унчукпай турдылар.

Учы-учында, Мичуринле озо ло баштап эрмектешкен Вася нени де сезип ийди. Мичуриннинг көрүп отурган жери жаар көрөлө, Иван Владимирович санг башка эки агашты айкап отурганын билип ийди. Бир агаштын жалбырактары јодронунг жалбырактарындей, экинчизининг дезде — беленинг жалбырактарындей. Же ол агаштардын экилезининг јиилектери, вишня ошкош — јаан, кара өндү, жалтыркай.

Мичурин ол эки агаш жаар көрүп, бойы дезде каа-јаа балдар жаар кылайып көрүп, балдар качан бойынын шүүлтезин айдар деп сакыды.

Вася база катап јалтанбазынанг сурады:

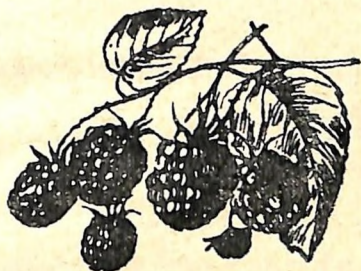
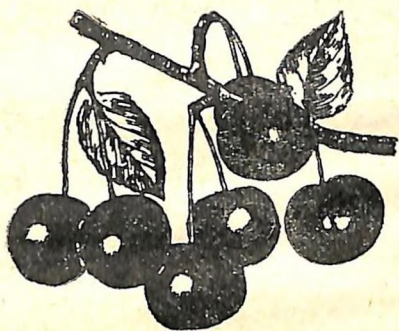
— Энг ле учурлузы бу эмеш пе, Иван Владимирович?

Мичурин каткырала, Васяны ийинине таптады.

— Эр эмтирин! — деди. — Сен чын айттың. А бу кандый агаштар, билеринг бе? Бу онг јанында турган агаш — јодро, экинчизи, сол јанында турганы — беле.

— Јодро бо? Беле бе? Јодронунг јиилеги оок, беленинг јиилеги быжа берзе, кызыл ол эмезе кызыл-сары өндү болотон ине.

— Мен оморды мындый болзын деп шүүдим — деп, Мичурин каруузын берди. — Бистинг јерде јодро ло беле канча кире көп, слер билереер... Же кижиге омордонг туза ас, јодронунг јаныс ла чечеги јараш, беленинг јиилегиненг күскиде балдар јинјилер

де эдип јат. Мен јук ле яблонялар, грушалар ла сливалар сад-
тарда көп болзын деп кичеенип турган эмезим, је јодронун да,
беленин де јиилеги кижиге тузалу болзын деп сананып турум...
Јодро до, беле де вишнядан коомой болбозын деп шүүдим.

В. Лебедевтин бичигени аайынча.

Сурактар.

1. Уренчиктер Иван Владимировичле канайып таныжып алдылар?
2. Бу кайкамчылу садта озор кандый солун немелер көрдилен?
3. Мичуриннин садында балдар кандый солун јиллектер амзадылар?
4. Мичуриннин садынан неге үренер арга бар?
5. Бу кайкамчылу садта «эн ле учурлузы» не болгон?

Төрөлим, чечекте!

Ненин учун школ јанында
сүүнчилү каткы јиркирейт?
Пионерский отряд анда
сад өскүреринде иштейт.
Школдын кыра јеринде,

төрөл јайым телкемде
быјыраш яблонялар
удабас өзүп чыгар.
Бистин сүүген школыста
фруктовый сад болор,

груша, вишня, виноград та
ол садта өзөр.

Кару Төрөлис, сүүген орооныс.
јаскы садтый сен чечекте!

С. Барыбин.

* * *

Алдында Алтай јеринде
сад деп неме јок болгон.
Эмди көригер: бистерде
садтан јараш сад өскөн.

Виноградтын јиилегин
садоводтор өскүрет.
Бистин Туулу Алтайыс
Јажыл садла бүркелет.

К. Козлов.

1 МАЙДЫҢ БАЙРАМЫ

Јалан өлөни өзүп чыкты.

Јарыкка ла јылуга удур
јалан өлөни өзүп чыкты,
көзнөктөрдү кайра ачып,
јуртка јас једип келди.

Јуукада кара суу кожоҥын
угулар-угулбас кожоҥдойт.
«Өзүп, өзүп турубыс,
нөкөрлөр!»—деп,
вишня ак чечегиле јаңыйт.

М. Исаковский.

Керепте байрам болгоны.

Баштапкы майдың байрамына керепте јаан иш эдер деп јардалган. Керептеги бастыра немелерди үч күн јунгандар, үч күн арчыгандар.

Борттың тыш јанына армакчыла досколор түжүрген, ол досколорго малярлар туруп алып, талайдың толкузына ары-бери јайканып турган керепти тыш јанынаг будыгандар. Керептин үстүнде не ле неме јалтырайт, кереп бойы да јаңыдый боло берген.

Талайчылар бойлоры да белетенген. Ичине кийер јолду чамчаларын јунуп, тыштына кийер чамчаларын ла штандарын утюгла түзедип алган. Кереп төрөл јеринег ыраак та болзо, байрамды айылында чылап уткып байрамдаар керек. Је, чындап та айтса, кереп талайчы кижининг айылы ине.

Баштапкы майда эртен турадан ала талайчылар байрам кийимдерин кийгилеп алды. Мачталарга чоокыр јараш флагтарын

көдүрди. Повар-кок эртен тура ончолорына тату пирожоктор быжырып берген.

Түште радист радиозын Москваны угулар эдип жаап аларда, талайчылар тыгдап укты. Керепте бир де табыш жок болгон. Москвада кремлёвский башняда час согуп турганы ла Кызыл площадьта маршал браадарда, машиназынын күркүреген табыжы ла парадта черүлер «ура» деп кыйгырышканы угулды.

Оны тыгдаган улустын кажызы ла бойынын айылы керегинде ле ыраак Москва керегинде сананып турды.

Л. Кассиль

Майдын кожоны.

Жажыл жалбырагаштар —
кыш божогон.

Мен де,

сен де —

ончобыс

жалбак оромго

чыктыбыс. ;

Бойынын жунган

немелерин

кургадарга яс илген.

Жыргалду жиит бойыбыс
оморкогон, сүүнген
барадыс!

барадыс!

барадыс!

Бөстөрдө, чаазында —
ончозында от-жалбыш.

Кызыл флагтар тудунып,
апарадыс!

апарадыс!

В. Маяковский.

1905 жылдагы Баштапкы май.

I.

Слесарь Михеевтин кичинек туразында улус толтыра болды.

— Антошка, көзнөктин көжөгөзүн жаап ийзен: тинтүчилер тенип жүргүлөйт ине — деп, Михеев уулына айтты.

! Боро көстү, эди-каны жок Антошка түргөн туруп, көзнөктин көжөгөзүн жаап ийеле, база ла катап толукка араай отура түшти — көзүн де албай, угуп отурды..

Жиит ишмекчилердин бирүзи бир түрбек листовкалар чыгарды, ончолоры анаар энчейип, кычыргылады.

Антошка бир де сös öткүрбей, угуп отурды.

— Эрген он бир часта ончобыс бежинчи Лучевой проспекте туштажарыс — деп, Фёдор айтты.

— Айдарда, бистинг жажытгу сөзис «шонкор» бо?

— Эйе.

— Каруул ижемжилү бе? — деп, карган ишмекчи Евсей сурады.

! — Ижемжилү. Ончозы жакшы. Баштапкы каруулда толугын кезип салган газеттү уул отурар.

Араайынаг куучындажып алала, таркай бердилер.

Антошканын энези унчукпай курсагты столго тургусты, жадып уйуктаар алдында Антошкага энезинин шымыранганы угулды:

— Афанасьич, сен оморды трубага жажырып салзанг кайдат. Кече кандый да бир кижиге көзнөк алдында кере тужүне жүрген...

— Омор трубадан көрүп болбос деп бодоп турган ба? — деп, адазы каткырды.

II.

Бу түнде Антошка узак уйуктап болбоды. Уйуктай берерде, түш жеринде көп улустын ортозында ол, Антошка бойы, жаан кызыл мааны тудунып алган эмтир.

Кенетийин табыштан ол ойгонып келди. Кандый да солун улус түймөп, кайырчакты тинтип, казан-айакту такталарды ла бастыра жарык-жиктерди айкап, төжөк-жастыкты чачып туру.

Адазы кугара берген, кунукчыл турды.

Околоточный надзиратель¹ көзнөктинг алдына базып келе, кыйгырды: !

— Бу рамдардын ортозында не? Прокламациялар² ба?

— Анаар календарьдын листтери чачылып калган болор — деп, энези айтты.

— Кандый листтер... бис көрөрис.

Ол шилини скалкала оодо согуп ийди.

Шынгырт... Шилинин оодыктары..

¹ Околоточный надзиратель — каан жагы тужунда полицейский участкагын начальниги.

² Прокламация — кепке баскан эмезе колло бичиген лист чаазын, ондо ишкүчиле жаткандарды тартыжуга кычырып турган.

Ончолоры көзнөк жанына жуулыжып, листовкаларды чыгарып аларга албадандылар.

Бу өйдө адазы билдирбезинен Антошкага түрбек листовкаларды берди, онызы не болгонын ол түргөн сезип ийеле, чычкан чылап, эжиктен сурт эдип чыга конды...

Жабыс сынду, чичкечек Антошка чаазындарды төжине тын жаба тудуп алган турды. Онон ол туранын кийин жаны жаар жүгүрүп барала, чеденнинг ле кулаш одыннын ортозына түрбекти сугуп салды. Сүүнгенине онын жүреги тын согулып турды: эмди ол чын ла революционер боло берген.

Ойто жанып келерде, турада полиция жок болгон. Коскорып, мачып салган немелерди жуунадып, энези ыйлап турды.

— Түрбек кайда? — деп, адазы сурады.

— Одыннын кийин жанына сугуп салгам. Прокламацияларды олордон жажыратан жерди мен билер эмейим.

— Же, эр эмтирин! Жакшы болуштын. Жажырган жеринди ундыбазын ба? — деп, адазы каткырып сурады.

— Же, мен ундыырга кайткам!

III.

Эртен тура. Күн ойноп турды.

Жаңы чамчалу Антошка Сокольники деп жерле базып брааты. Бу 5-чи Лучевой просек, мында каруул болор учурлу.

Тактада жиит ишмекчи газет кычырып отуры. Газеттин толугын жыртып салган — айдарда, ол эмтир.

Антошка ого жууктап келеле: «Шонкор» — деп тын айтты. Ишмекчи Антошка жаар кайкап көрди:

— Не кыйгырып турун? Кайдаар барадын, учкан?

— Маёвкага адама браадырым.

— Не керек?

— Мени прокламациялар экелзин деген — деп, Антошка жөгүндеди.

Адазы оны бойыла кожо албаган. Антошка маёвкада болбогончо, өлзөм торт деп сананганын адазы билбеген.

— Көрзөң, кандый кичинек балдарды бери ийгилеп жат, мынайып бастыра керектерди үрөп салар — деп, ишмекчи кимиренди.

Же андый да болзо, жолды көргүзүп берди.

Экинчи каруул — сырангай жиит уул. Эмди Антошка кыйгырбай, эрдин жүк арайдаң кыймыктадып, шымыранды: «Шонкор».

Антошка көстөгөн жерине једип алды.

Јуулган улустың үстүнде, јажыл бүрдинг ортозында, от чектий, кызыл мааны јайылып турды. Бу маанының алдында бийик төңөшкө чыгып алган ишмекчи Александр куучындап турды. Антошкага ол азийгызынан сырагай башка деп көрүндү. Эмди Александрдын үни тынып калган, көстөри де суркурап турган. Ол мынайда куучындаган:

— Бистинг кызыл мааныны өрө көдүрерге, бис бери станоктордон келдис. Бистинг өштүлерис, каанның ла фабриканттардын кулдары, бисти истежин јүрүлөр. Је эскирип калган телекей силкине берди, бистинг туруп чыгар күн јууктап...

IV.

Је Александр куучынын јетире айдып божоголокто, кем де кыйгырды:

— Казактар!

Тургуза ла ончозы булгалыжа берди: камчылардын кыйтылдажы, казактардын кыйгызы... Александрга кем де камчыла талайганын Антошка көргөн. Александр дезе кайыңнын бүринен тудунып турала, сууга чёнгөн чилеп, кенетийин јылыяа берди.

Антошка агаштардын ортозына јажынып, кут јок качып жүрдү. Ол агаш ортозында аайланып болбой, узак жүреле, чыкты. Адазы үйде эмтир.

— Је, казактарданг камчы једишти бе, ада?

— Сен оны кайдаг билеринг? — деп, адазы кайкап сурады.

— Канайып билбейтем. Мен маёвкада база болдым ине. Адазы Антошка јаар көрөлө, каткырды.

— Шулмузыңды сенинг. Көр, бажыг үзүлбезин...

Онынг кийининде адазы онынг бажын сыймап, эркелеп айтты:

— Јаанап өс, балам, тартыжарга үрен, је ол камчыларды качан да ундыба.

Сурактар.

1. Ишмекчилер маёвкага канайып белетенип турдылар?

2. Тинтү канайда өтті?

3. Тинтү тужунда Антошка кандый болуш јетирди?

4. Ол маёвкага канайып барды?

5. Каанын башкарузы ишмекчилерге нени этти?

6. Антошканын маёвкада турушканын билген кийининде адазы ого нени айтты?

7. Каан башкарган Россиянын ишмекчилери маёвкаларды не керектү өт-күрүп тургандар?

Баштапкы май.

Бүгүн—ястың эң артык күни, Кызыл өрттий маанылар
бүгүн—Баштапкы май. кейде жалбыштанат.
Музыканын угулат үни, Женил жараш болчок шар
флажокторлу трамвай. санг өрө учуп чыгат.

С. Маршак.

Женүнинг байрамы.

1945 жыл, 9 май. Бу күнде бастыра Совет ороонго — бистинг орооныбыстың төс јеринен ала сырангай ла ыраак толуктарына јетире — сүүнчилү табыш јайылган:

— Јуу божоды! Бис јендибис!

Табышту, сүүнчилү улус городтын оромдорына толо берди. Таныш эмес улус кучактажып, бирүзи бирүзин улу байрамла уткып турды. Фронттон јангандарга ончозынан артык уткуул болды. Олорло кол тудужып эзендежеле, јаскы чечектер сыйлап берерге ончолоры күүнзегендер.

Бастыра јерлерде кожондор јаныланып, музыка ойноп турды, площадьта јашөскүрим јыргады.

Бистинг Төрөлистинг јайымын ла кемненг де камааны јок болорын корулап алган ла өштүни јенген ат-нерелү Советский Черүбиске мак!

Женү.

Балдар јадып уйуктаарда
јер үстүнде јуу болды.
Таң алдында ойгонордо —
канду јуу токтоды!
Јум өлөң өзүп чыгар,
јуу-согуштар өткөн јерде
көп јангы городтор
јылдаң јылга јаранар.

Калју-казыр өштүлерден
өрт чыкканда, өчүрүп,
Төрөлисти арутап,
арып жүрген јуучылды
јылу сүтле күндүлеп,
најылыкту жүргенисти
келишкедий ой тушта
эске алынып жүрелик.

Албаты учун, бис учун
жуу-согушта өлтүрткен,
чыкту жерде жадып калган

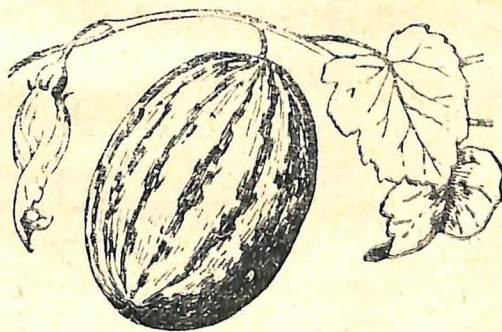
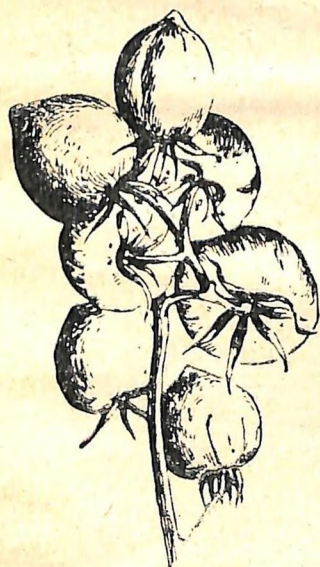
геройлорды ундыбай,
эске алынып жүрелик...

С. Михалков.

Ар-бүткенди кубултаачы улус.

Бистин орооныс жылдан жылга там ла ийделенип, байып туру.
Бу ненинг учун андый болуп турган дезе, бистинг ороондо улус
ончозы кожо иштеп, бирүзи бирүзине болужып жат.

Кыралар, маалалар, садтар ке-
регинде жаңыс ла колхозчылар ки-
чеенип турган эмес, је учёныйлар
да кичеенип жат. Жадаган буудай-
ды жаңыс күскиде, кышка удур

үрендеер эмес, је јаскыда да үрендеер деп, озогы тужунда бир де кижининг санаазына да кирбес эди! Јаан картошко тўштўк јерде, дыня, арбуз, виноград Москваның јанында, помидор де-зе — ыраак тўндўкте бўдер деп, бир де кижи бўтпес эди. Ябло-няны ла грушаны, вишняны ла јодроны бириктирер деп, бир ма-жакта тегин буудайдың беш мажагында бўткен аштаң көп аш-ту, көп корболу буудай өскүрер деп, бир де кижи ченешпеген.

Мыны ар-бўткенди јалтанбай кубўлтып, оны бактырып тур-ган улус — советский учёныйлар шўўп тапкан.

Эңирдеги куучын.

Луговая деп деремне бар. Бу деремнеде Антон Петрович Шатров јуртап јат. Ол орто јашту, ады-чуузы чыккан кижи, об-ластной Советтинг депутады, «Ленинец» колхозтын председа-тели.

Бир катап эңирде Шатров школго келген. Школдо электри-ческий лампочкалар јаркындалып кўйўп турган.

Колхозто электростанция бу ла јуукта, бешјылдыктын пла-ны аайынча, тудулган.

Председатель потолок јар кёзин сыкыйтып кёрёлө, айтты: — Эмди класстың ичи сыраңай башка болды! Мындый ја-рыкта класс та јарандырып койгон немедий кёрўнет. Бойыс электростанциялу болгоныс кандый макалу!

Колхозко электричество база кандый туза јетирерин Шат-ров балдарга куучындап берди.

Электричество аш та согор, ашты да теермендеер, мааланы сугарар.

— Айдарда, эмди бистинг колдорыс кёноктөң торсобос!

Электричество анайда ок өлөңди ныктап базар, сарју согор, капуста кертер, агаш јарар, уйлар саар.

Бу мындый куучынды угуп, балдар сўрекей кайкашты. Ке-рек дезе бўтпей де отургылады.

— Чын, чын, балдар — деп, председатель айтты. — Андый уй саайтан машина бар. Мен оны көп колхозтордо көргөм, ол бисте база болор. Сыр эдер завод бисте база болор. Сырды бойыс эдерис. Заводтынг директоры болорын ба, Шорин?—деп, ол эн кичинек уулчактаң сурады.

— Болорым — деп, толукта отурган Шорин Федя айтты.

— Же, айдарда, капшай жаана, карындаш. Слер ончогор чыдап өзигер, колхоз то өзөр. Беш жылдыг бажында бисте не болорын билереер бе?

Бешжылдыктын учында олордын Луговая деп деремнези кандый болорын Шатров лаптап куучындап берди.

Сегизен жагы тура тудулар. Кажы ла тураныг жанында сад. фруктовый агаштар болор.

Деремненин жанында дезе колхозтын сады болор.

Колхозчылар төрт жүс койго кажаган тудар, кирпичтен жагы сарай, аш уратан жагы жаан алмар эдип алар.

— Же, кожонго, музыкага, бијеге үренерге тураар ба?—деп, председатель сурады. — Слерге клуб ачарыс, пионерлер бойлоры өргөөлү болор!

Балдар айылчыла кожо школдон чыгарда, тышкары карануй болгон. Бастыра көзниктөрдөн көжсөгө өткүрө от көрүнип турды. Оромды кечире столмолордын узун көлөткөлөри жаткан, столмолордын бажында дезе каа-жаа тамчылап турган жааш өткүрө жагы фонарьлар күйүп турды.

Сурактар.

1. Колхозтын председатели Антон Петрович Шатров неге сүйүнүп турган?
2. Колхозчылардын ижин электричество канайып жеңилтет?
3. Бешжылдыктын учында Луговая деп деремне кандый болор?

Улу задача.

Бистин башкару Ада-Төрөл учун Улу жуунын кийининде бешжылдык план керегинде закон жөптөп алган.

Бу планды бүдүрерге, көп жагы заводтор ло машиналар эдер, жагы жолдор өткүрер, жагы көп агаштар отургузар, алдындагызыңан бийик түжүмдү аш жуунадар, көп нефть ле ташкөмүр иштеп табар, көп чой ло болот кайылар, жагы школдор ло библиотекалар ачар керек болгон.

Бу улу планды советский улус ончозы кожо, өмөлөжип, бирүзи бирүзинен артпай бүдүргендер.

Планды бүдүрерге, колхозтор, заводтор чылан, анайда ок жакшы иштегилеген. Темир жолдор улусты ла кошторды бойынын ойинде тарткан. Болот кайылтаачылар дезе болоттон жагы машиналар эткен улустан сондобой тургандар.

Кандый бир завод, колхоз, район эмезе бүткүл область

бойынын жаан задачазын ойинен озо ло берген сөзинен артык
бүдүргени керегинде слер радиоло уканаар эмезе газеттердег
кычырганаар.

Эмди дезе бистинг бастыра советский албаты жаңы пландар-
ды бүдүрери келтейиненг жөптү-нак иштеп жат.

Бастыра советский улус бистинг жүрүмисти онон бай, онон
жараш эдерге, сүүген Төрөлисти дезе онон жаан ийде-күчтү эдер-
ге кичеенет.

* * *

Айландыра көрүп шингдезен —
бу ончозы бистинг! Бу биске!
Ороондо учы жок телкемдер —
талайлар, туулар, жалаңдар, бүктер,
көлдөр, чөлдөр лө агаштар...
Биске багат ар-бүткен!
Бистинг албатынын колыла
кайкамчылу иштер ороондо бүдет.

С. Михалков.

Баштапкы космонавтка мак!

Коммунизмге жолысты
Компартиябыс баштаган.
Совет жаңнын колында
наука, техника тыңыган.

Космонавт Гагарин,
космоско барып келдинг.
Төрөлинге улу макты
үргүлжиге экелдинг.

Болот канат сулаган
бистинг устар ийделү.
«Восток» кереп учурткан
Ойгор улус мактулу.

Ак булуттын үстиле
учуп жүрер жол таптын.
Космостынг телкемин
бактыратан ой ачтын.

Ч. Чунжеков.

Сурактар.

1. Кем бистинг баштапкы космонавт болгон?
2. Космонавттардан база кемди билеригер?

Табышкактарды табары.

- Стр. . . 6 Салкын.
Стр. . . 17 1. Капуста. 2. Согоно. 3. Морковь. 4. Арбуз.
Стр. . . 111 Жыл, айлар ла кўндер.
Стр. . . 115 1. Кбс. 2. Тил, кбстөр, кулактар.
Стр. . . 136 Кыске.
Стр. . . 143 Койон.
Стр. . . 169 1. Салда. 2. Јердинг кыртыжы.
Стр. . . 177 Кайыңдар.
Стр. . . 179 Тобого.
-

БАЖАЛЫКТАР

Партия керегинде кожон. (<i>Алтай албатынын кожоны</i>)	3
---	---

Жай керегинде эске алынганы.

Жайды эске алыналы. <i>М. Смирнов</i>	4
Колхозтын жалагында. <i>Н. Незлобин</i>	5
Эзинекинн кожоны. <i>Г. Кондаков</i>	6
Агаш аразында күкүрт. <i>Л. Толстой</i>	—
Өлөңдө чалын кандый болуп жат. <i>Л. Толстой</i>	8
Сүмелү балык	10
Агаш аразында соот-жыргал. <i>Н. Некрасов</i>	11
Төрөл колхозына	12
Кулун. <i>С. Суразаков</i>	—
Кой жинлек. <i>Г. Кондаков</i>	14
Кыра. <i>Н. Некрасов</i>	—
Өрт. <i>Л. Толстой</i>	—

Маала.

Мааланын ажы бышты. <i>Н. Некрасов</i>	17
Сүмелү огурчын	—
Школдын маалазына	19
Капустанын көбөлөги. <i>К. Ушинский</i>	21
Өштү ле најы	22
Мааланын өштүлери ле најылары	23
Кышкы помидорлор	24
Уе колдын күчине багып... <i>Н. Артюхов</i>	25
Калганчы обоз	—

Күс.

Күстин башталганы. <i>А. Твардовский</i>	27
Кедип учар алдында	28
Турна. <i>Н. Быльев</i>	—
Күскиде. <i>Л. Кокышев</i>	32
Ачап чай. (<i>Чөрчөк</i>)	—
Бијечи түлкү. <i>Н. Сладков</i>	34

Жалаңда чамча канайда өскөн. <i>К. Ушинский</i>	36
Күделини эмди канайда өскүрүп ле иштеп жат	38
Күс. <i>И. Соколов-Микитов</i>	39
Кышкы айылчылар	40
Себиске ле чымалы. <i>И. Крылов</i>	41

Школ. Биле. Нөкөрлөр.

Школдо. <i>Н. Забила</i>	43
Үредүчи. (<i>Советский Союзтын үч катап Геройынын И. Кожедубтын эске алынганынан.</i>)	—
Ырысту салым. <i>С. Суразаков</i>	45
Коллектив дегени не?	—
Адазы ла уулдары. <i>Л. Толстой</i>	46
Көк жалбырактар. <i>В. Осеева</i>	47
Куу, чортон ло рак. <i>И. Крылов</i>	48
Үч нөкөр. <i>В. Осеева</i>	49
Уят. <i>А. Гайдар</i>	50
Турумкай Юн Су. (<i>Китай албатынын чөрчөгү.</i>)	51
Эненин кожоңгы. <i>Л. Кокышев</i>	53
Энези. <i>Я. Тайц</i>	—
Эне. <i>Ч. Чунжеков</i>	57
Огурчындр. <i>Н. Носов</i>	—
Адазы ла уулы. (<i>К. Станюковичтин бичигени аайынча.</i>)	60
Кастар. (<i>Албатынын чөрчөгү</i>)	62
Тармалу сөс. <i>В. Осеева</i>	66
Письмолор ло газеттер салатан кайырчак. <i>Я. Тайц</i>	69
Люда керегинде	74
Адазынын болушчызы	—

Улу Октябрьский социалистический революция.

Октябрьдын жегүзи	77
Совет жаңнан озо ишмекчилер канайда жаткан	—
Совет жаңнан озо крестьяндар канайда жаткан	78
Темир кептү санаазын	79
Владимир Ильич Ленин. <i>Н. Крупская</i>	—
Ленин керегинде кожонг. <i>Э. Палкин</i>	82
Жалы жок жалчы <i>Ч. Чунжеков</i>	—
Азыйда ла эмди	84
Күски таңдак. <i>А. Жаров</i>	85
Байрам күнде	—

Город.

Стройка. В. Маяковский	87
Почтовый фабрика. М. Ильин	—
Кейле жүрер жол	88
Энезининг ижи. С. Баруздин	90
Чындык нөкөрлөр. И. Туричин	91
Жаңы город. (А. Некрасовтын бичигени аайынча.)	95
Маляр. С. Баруздин	97

Кыш.

Баштапкы кар. А. Чехов	99
Кышкы таң. А. Пушкин	—
Карган кыштын кылыктары. (Чөрчөк.) К. Ушинский	100
Шуурганду кыш. И. Соколов-Микитов	102
Качан не бодуп жат	—
Бала тужым. И. Суриков	—
Снегурочка	103
Көктөштөр. М. Пришвин	106
Куштар кардын алдында. М. Пришвин	107
Кышкыда. Л. Воронкова	—
Кышкыда жолдо. И. Никитин	109
Жылдык-өбөгөн. В. Даль	110
Чибй. С. Маршак	111
Кырда. (Кызычактын куучыны.)	112

Сезимдердин органдарыла таныжары.

Кемнинг көстөри сабарларында	113
Көстөр лө кулактар	116
Эдин ару-чек тудары	118
Бистин санитарлар школдо	119
Чөрчөк	—

Советский Черё.

Советский солдат. М. Светлов	121
Ваня Андрианов	—
Тоня-партизанка. А. Каличенко	124
Төрөлм. И. Шинжин	126
Граннын чике бойында. М. Исаковский	—

Азыранты ла жерлик тындулар.

Булька. Л. Толстой	128
Ат. К. Ушинский	129

Будённыйдын сүүген ады керегинде куучын. <i>И. Всеволожский</i>	130
Чоокырай. <i>Б. Суркашев</i>	131
Сүзеген уй. <i>К. Ушинский</i>	132
Бөрүлөр бойынң балдарын канайда үредет. <i>Л. Толстой</i>	133
Киске ле тийинг. <i>Н. Вагнер</i>	135
Бөрү ле турпа. <i>И. Крылов</i>	136
Уч чычканак. (<i>Монгол албатынын чөрчөги.</i>)	137
Јүс сагыш. (<i>Алтай чөрчөк.</i>)	138
Јалтанбас койон. <i>Д. Мамин-Сибиряк</i>	140
Койонок. <i>П. Самыков</i>	142
Пөтүк түлкүни канайып мекеледи. (<i>Латыш албатынын чөрчөги</i>)	143
Боро кушкаш. (<i>Алтай чөрчөк.</i>)	145
Улус кандый тындуларды минип јоруктайт	150
Слон бойынң ээзин тигрден канайып аргадаган. <i>Б. Житков</i>	152
Қарагула. <i>Е. Чарушин</i>	153
Тигр. <i>Е. Чарушин</i>	154
Кижикийиктер керегинде куучын	155

Јас.

Кыштынг учы. <i>Ф. Тютчев</i>	157
Јас. <i>П. Куцияк</i>	—
Јаскы карантыларда јаңы ла... <i>А. Пушкин</i>	158
Јаскыда колхозто. <i>Н. Незлобин</i>	—
Јыл-кел. (<i>Чөрчөк.</i>)	159
Талаң-кеден. <i>В. Жуковский</i>	162
Баарчыктар. <i>А. Куприн</i>	—
Уйаларды канайып эткилейт. <i>А. Клыков</i>	163
Айландыра көрзөң, јас келет. <i>И. Никитин</i>	165
Јаскы кыра нжи. <i>Л. Воронкова</i>	—
Эртен тура. <i>А. Пушкин</i>	167
Қучыйагаш. (<i>Чөрчөк.</i>) <i>М. Горький</i>	168
Воробей Воробенч ле Ерш Ершович керегинде чөрчөк. <i>Д. Мамин-Сибиряк</i>	171
Балдар ла суугуштын балдары. <i>М. Пришвин</i>	172
Алтын кобы. <i>М. Пришвин</i>	173
Ак чечектер. <i>Г. Кондаков</i>	174

Агаш.

Агаштар ортодо блааш. <i>К. Ушинский</i>	175
Қайын. <i>К. Ушинский</i>	176
Қайыгаш. (<i>Албатынын кожонғы.</i>)	177

Чиби. А. Плещеев	177
Мөш	178
Аштын тўжўмине ағаш канайда болужын јетирет	179
Ағаш. И. Соколов-Микитов	180

Сад.

Вишня. М. Исаковский	182
Яблоня. Д. Тихомиров	183
Яблоконын тўжўмине кем аршамык эткен	184
Эң учурлузы. (В. Лебедевтин бичигени аайынча.)	185
Төрөлим, чечекте! С. Барыбин	187
Алдында Алтай јеринде. К. Козлов	188

1 Майдын байрамы.

Јаланг өлөни өзүп чыкты. М. Исаковский	189
Керепте байрам болгоны. Л. Кассиль	—
Майдын кожоңы. В. Маяковский	190
1905 жылдагы Баштапкы май	—
Баштапкы май. С. Маршак	194
Јенўниң байрамы	—
Јенў. С. Михалков	—
Ар-бүткенди кубултаачы улус	195
Эгирдеги куучын	196
Улу задача	197
Айландыра көрүп шингезен. С. Михалков	198
Баштапкы космонавтка мак! Ч. Чунжеков	—

Кучияк Николай Павлович

КНИГА ДЛЯ ЧТЕНИЯ

для второго класса алтайских школ
на алтайском языке

Редактор Е. С. Арыклаева

Художественный редактор И. И. Митрофанов

Технический редактор Н. Н. Параев

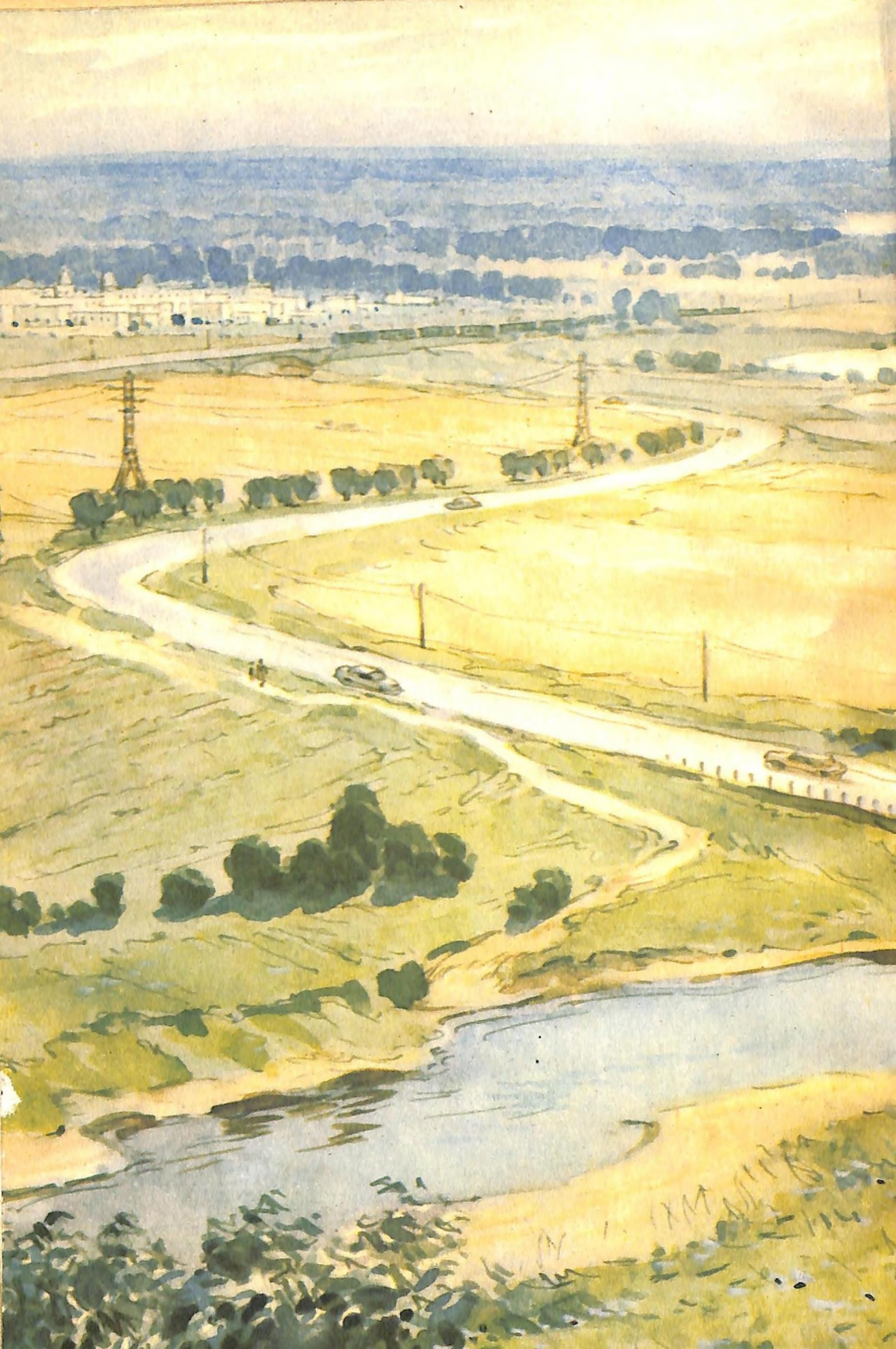
Корректоры З. И. Табакова, А. А. Бокконокова

Сдано в набор 27/X 1967 г. Подписано к печати 9/1 1968 г.

Бумага типографская № 2. Формат 60X90 1/16. Усл. печ. л. 12,75

Уч.-изд. л. 9,12. Тираж 4000 экз. ТП 1968. № 113. Заказ 3466. Цена 17 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
пр. Коммунистический, 44 Горно-Алтайская типография,
пр. Коммунистический, 25.

Баазы 17 акча

- 23409